

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ СЕЛЯНСТВА
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІСТОРИКІВ-АГРАРНИКІВ

Корновенко С. В., Пасічна Ю. Г.

**АГРАРНА ПОЛІТИКА
ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ**

Черкаси – 2018

УДК 94(470 + 571) «1917»

Корновенко С. В., Пасічна Ю. Г. Аграрна політика Тимчасового уряду: монографія / С. В. Корновенко, Ю. Г. Пасічна. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2018 . – 236 с.

Рецензенти:

Н. І. Земзюліна – доктор історичних наук, професор, директор навчально-наукового інституту історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

З. В. Священко – доктор історичних наук, професор, професор кафедри загальної історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Рекомендовано до друку вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 3 від 17.12.2018 р.), радою Наукового товариства істориків-аграрників (протокол № 4 від 15.09.2018 р.)

У монографії на основі критичного аналізу широкого кола історичних джерел та здобутків історіографії, застосування сучасної методології вивчено сутність і зміст аграрної політики Тимчасового уряду. У монографії розкрито вплив суспільно-політичної активності селянства на аграрну політику Тимчасового уряду. З'ясовано етапи реалізації Тимчасовим урядом аграрної політики, особливості кожного з них. Проаналізовано аграрний складник тогочасних політичних партій, еволюцію партійних підходів стосовно вирішення аграрного питання навесні-восени 1917 р.

Монографію виконано згідно з держбюджетною темою «Українська революція (1917 – 1921 рр.): селянський фактор» (номер державної реєстрації 0118U003864).

ISBN 978-966-353-462-6

© С.В. Корновенко, Ю.Г. Пасічна, 2018

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1 Стан наукового вивчення теми, джерельна база, принципи та методи дослідження

1.1 Історіографія теми

1.2 Джерельна база

1.3 Принципи і методи дослідження

РОЗДІЛ 2 Аграрна політика Тимчасового уряду до утворення коаліційного уряду

2.1 Напрацювання основ аграрної політики Тимчасовим урядом (березень 1917 р.)

2.2 Селянські виступи навесні 1917 р.

2.3 Аграрне питання і шляхи його вирішення у квітні 1917 р. Аграрне питання у програмах політичних партій (квітень 1917 р.)

РОЗДІЛ 3 Аграрне питання у період трьох коаліцій Тимчасового уряду

3.1 Аграрне питання у фокусі уваги першої коаліції Тимчасового уряду (травень–червень 1917 р.). Аграрні трансформації програм політичних партій

3.2 Принципи аграрної політики другого коаліційного уряду (липень – середина вересня 1917 р.)

3.3 Спроби аграрних перетворень третьої коаліції Тимчасового уряду (кінець вересня – жовтень 1917 р.).

Поправки до аграрних програм політичних партій

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДОДАТКИ

ВСТУП

Одним із важливих напрямів новітньої внутрішньої політики в Україні є аграрний. Сучасний аграрний сектор держави переживає складні трансформації. У суспільстві активно обговорюється аграрне питання. Зважаючи на суспільно-політичну та соціально-економічну значущість аграрної проблематики, доречно її вирішувати з урахуванням уже набутого досвіду. У такому контексті умотивованим є звернення до вивчення аграрної політики Тимчасового уряду. Доцільність зумовлена тим, що як на початку ХХ ст., так і на початку ХХІ ст. перед українським народом стоять схожі за змістом питання в аграрній сфері.

Початок ХХ ст. позначений суспільно-політичними потрясіннями у країнах Центрально-Східної та Південної Європи. Вони супроводжувалися розпадом таких континентальних імперій, як Австро-Угорська та Російська. На їхніх руїнах формувалися нові державні утворення, на авансцену суспільно-політичного життя виходили новоявлені військово-політичні режими.

Революційні трансформації початку ХХ ст., зокрема на території Російської імперії, не в останню чергу були зумовлені рядом соціально-економічних факторів. Насамперед аграрним. Падіння імперії Романових ще більше актуалізувало потребу вирішення аграрного питання. Воно стало «альфою і омегою» внутрішньої політики Тимчасового уряду, посідало чільне місце у програмних положеннях тогочасних політичних партій. Дискусії навколо його вирішення із суто інтелектуальних трансформувалися у відкрите політичне протистояння.

Для України початку ХХІ ст. аграрне питання не втратило своєї актуальності та значущості. Сучасна аграрна модернізація потребує виваженої, продуманої та збалансованої урядової політики. У зв'язку з цим актуальним є звернення до вивчення історичного досвіду, зокрема аграрної політики Тимчасового

уряду. Уважний та об'єктивний її аналіз дозволить якщо не уникнути, то, принаймні, пом'якшити можливі негативні наслідки під час реалізації новітньої аграрної політики в Україні.

Отже, зважаючи, на викладене вище, обрана нами для вивчення тема має науково-практичне та суспільно-політичне значення. Цим і зумовлено її актуальність.

Об'єктом дослідження є система заходів Тимчасового уряду, що впливала на соціально-економічне становище на селі, суспільно-політичну активність селянства.

Предмет вивчення – розробка, зміст, упровадження та результат аграрної політики Тимчасового уряду, ставлення до неї селянства.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 23 лютого (3 березня) 1917 р. – 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. Вибір нижньої хронологічної межі (23 лютого (3 березня) 1917 р.) зумовлено приходом до влади Тимчасового уряду на чолі з князем Г. Львовом; верхньої (25 жовтня (7 листопада) 1917 р. – поваленням Тимчасового уряду.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані матеріали стосуються території, на якій поширювалася влада Тимчасового уряду в окреслений хронологічний період.

РОЗДІЛ 1 СТАН НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ПРИНЦИПИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія теми

Характеризуючи стан наукової розробки теми, зазначимо, що аграрна політика Тимчасового уряду комплексно майже не досліджувалася. Вивчалися лише окремі її аспекти. Перед тим, як перейти до аналізу історіографії з аграрної політики Тимчасового уряду, на нашу думку, важливим є визначення критеріїв її періодизації та вироблення періодизації з досліджуваної нами теми.

Радянські історіографи за основні критерії вивчення історіографічних періодів вважали такі: розширення проблематики досліджень та удосконалення принципів марксистко-ленінської методології. Тому, наприклад, Н. Кутнякова виокремлює такі періоди: 1) 1920-ті рр.; 2) 1930-ті – 1940-ві рр.; 3) 1950-ті – перша половина 1960-х рр.; 4) друга половина 1960-х – 1970-ті рр. [279]. Л. Потапова пропонує дещо іншу періодизацію: 1) 1940-ві рр.; 2) 1950-ті – 1960-ті рр. [422]. О. Малявський, вивчаючи тему боротьби селянства за встановлення справедливих орендних цін, дотримується такої періодизації: 1) 1917 р. – 1933 р.; 2) 1933 – 1970-ті рр. [319].

Російська дослідниця Н. Кабитова у вивченні революції 1917 р. у Росії за важливий критерій виокремлення періодів у російській історіографії вважає кризові ритми, що відзначають феноменологію «смутих часів», що періодично повторюються [239, 9] і на основі цього виокремлює такі періоди в історіографії революції 1917 р.: 1) 1920-ті рр.; 2) 1930-ті – 1950-ті рр.; 3) 1960-ті – 1980-ті рр.; 4) 1990-і – XXI ст. [239, 10–20].

Сучасний український дослідник Я. Калакура в основу періодизації історіографії покладає такі критерії: 1) найважливіші рубежі української та світової історії; 2) зародження принципово нових явищ у суспільному, науковому, культурному, ідейному і духовному житті, які змінили або істотно вплинули на характер і зміст історичних знань, історичної думки; 3) поява нових історичних праць, які стали важливою віхою у формуванні історичної думки; 4) заснування осередків і товариств, наукових інституцій історичної науки, історичних шкіл, формування течій і нових напрямів історичної думки, виникнення нових історичних часописів і видань тощо [240, 36]. Згідно з наведеними критеріями, Я. Калакура в історіографії історії України виокремлює такі періоди: 1) княжа доба, історія Київської Русі, Галицько-Волинської і Литовсько-Руської держав; 2) козацько-гетьманські часи; 3) друга половина XVIII – початок XIX ст.; 4) середина XIX ст.; 5) остання чверть XIX – початок XX ст.; 6) 1920-ті – початок 1930-х рр.; 7) середина 1930-х – друга половина 1980-х рр.; 8) сучасний період, який бере свій початок на рубежі 1980-х – 1990-х рр. [240, 36–41].

В. Коцур та А. Коцур вважають, що на критерії поділу історіографії впливають такі фактори: наявність кадрів, оволодіння ними методологією наукового пізнання, накопичення матеріалу і джерел, рівня теоретичного осмислення досліджуваних проблем, впливу ідеології та політичної кон'юнктури на результати наукових розвідок. Послугуючися цими критеріями, дослідники виокремлюють такі періоди в історіографії історії України: 1) 1920-ті – перша половина 1950-х рр.; 2) друга половина 1950-х – 1980-ті рр.; 3) сучасний, що розпочинає свій відлік з 1991 р. [235, 314–315].

Беручи за основу вищенаведені методологічні орієнтири сучасної історіографії, вважаємо за доцільне умовно в історіографії з історії аграрної політики Тимчасового уряду

виокремити такі періоди: 1) період революції 1917 р. – 1921 рр.; 2) 1922 – кінець 1980-х рр.; 3) сучасний період: початок 1990-х – XXI ст. Водночас опрацьований нами історіографічний матеріал дає підстави уточнити та деталізувати наведену вище періодизацію. Так, у радянській історіографії, розрізняємо такі підперіоди: 1) 1920-ті – 1930-ті рр.; 2) 1930-ті – початок 1950-х рр.; 3) друга половина 1950-х – кінець 1980-х рр. У другому періоді розмежовуємо напрацювання радянських та зарубіжних істориків.

Сучасний період історіографії історії аграрної політики Тимчасового уряду представлений новітньою українською, російською та зарубіжною історіографічними школами.

Становлення історичних знань із аграрної політики Тимчасового уряду збігається у часі з періодом правління Тимчасового уряду. Щоправда, у доробку науковців тієї доби аграрна політика Тимчасового уряду комплексно не досліджувалася. Деякі його аспекти висвітлено фрагментарно [224, 60]. Це пояснюється безпосередньою участю дослідників у тогочасних подіях. Оскільки політичні партії активно долучалися до вирішення аграрного питання Тимчасовим урядом, перші праці цього періоду стосуються висвітлення саме цього аспекту. Зокрема, дослідження А. Друганова [194], Н. Іванова [214; 215], Д. Кузьміна [275], К. Воблого [54], М. Рожкова [468].

Проаналізувавши їх, можна одразу зрозуміти головну помилку політичних партій в осмисленні тогочасної аграрної ситуації. Політичні партії вступили у 1917 р. із застарілими аграрними проектами, що були прийняті ще у 1906–1907 рр. І лише із розгортанням селянських виступів навесні 1917 р. політики переглянули аграрні складники своїх програм.

Своє бачення вирішення аграрного питання презентували М. Огановський [378–380], Г. Віленський [51], Е. Лукашевич [309–311], В. Хрестіанович [553]. Вони зіставляли аграрне становище Росії 1917 р. із попередніми

роками, деякі охоплювали період від 1861 р., щоб зрозуміти чим були спричинені аграрні проблеми 1917 р. Розходження у їхніх поглядах полягають у запропонованих шляхах виходу з аграрної кризи. Б. Сирочковський намагався показати різницю між правлінням урядів А. Шингарьова та В. Чернова [531, 24]. Він дійшов до висновку, що належність міністрів землеробства до тієї чи іншої партії впливала на їхнє бачення аграрної політики.

В. Кільчевський [252] та О. Омельченко [384] спробували показати важливість значення роботи Селянського союзу. На перший погляд може здатися, що діяльність Селянського союзу до аграрної політики Тимчасового уряду немає відношення. Однак Селянський союз був тією організацією, що активно сприяла скликанню I Всеросійського з'їзду селянських депутатів. У майбутньому будуть опубліковані дослідження, які покажуть безпосередній вплив роботи I Всеросійського з'їзду селянських депутатів та виробленої ним резолюції від 25 травня 1917 р. на аграрну політику Тимчасового уряду.

Перші законопроекти Тимчасового уряду буди дещо запізнілими. Селянські виступи навесні 1917 р. стали каталізатором у цьому питанні. О. Лебедєвим [284], С. Южаким [604] частково розкрито вплив перших прийнятих аграрних законопроектів Тимчасового уряду на розвиток ситуації.

На увагу заслуговують дослідження З. Кеценеленбаума [251] та А. Зака [204]. У них представлено фінансові розрахунки можливих аграрних змін у державі. Фінансисти розглянули різні варіанти вирішення аграрної проблеми в Росії та підкріпили їх математичними розрахунками, показавши, що витрати Росії на аграрні зміни не призведуть до економічної кризи [508, 152–153]. Аграрні витрати, порівняно із державним боргом, зростання якого було спричинено військовими подіями, дослідники розраховували таким чином, щоб державна скарбниця не мала збитків.

Таким чином, перший етап вивчення порушеної нами теми характеризується вузькістю джерельної бази досліджень та відсутністю критичного підходу до висвітлення тих чи інших аспектів.

Другий період – 1922 – кінець 1980-х рр. – радянський, у якому розрізняємо такі підперіоди: 1) 1920-ті – 1930-ві рр.; 2) 1930-ті – початок 1950-х рр.; 3) друга половина 1950-х – кінець 1980-ті рр.

1920-ті – 1940 рр. ХХ ст. були найбільш складними як для історичної науки взагалі, так і для вивчення означеної теми зокрема. З’явилися перші наукові доробки вивчення аграрної політики Тимчасового уряду. Однак, здійснені в 1920-х рр. спроби дослідити аграрні проблеми згодом просто зникли із радянської історіографії. У 1930-х – 1940-х рр. вийшли праці, які детальніше розкривали ставлення політичних партій до аграрної ситуації в Росії. 50–60-ті рр. ХХ ст. позначилися активним зверненням дослідників до вивчення аграрної політики Тимчасового уряду. Вивчалася аграрна політика політичних партій, ставлення партії більшовиків та В. Леніна до реагування Тимчасового уряду на аграрну проблему. Вивчалася значення селянських земельних комітетів і вплив Всеросійського з’їзду селянських депутатів на аграрну політику Тимчасового уряду. Вже з 1950–1960-х рр. відбувається переосмислення історії, аграрної зокрема, що призвело до певного перегляду бачення аграрних процесів у майбутньому [487, 3]. Одна із теорій – аграрні зміни за період правління Тимчасового уряду були одними із найбільш вагоміших, що вплинули не лише на аграрне становище селянства, а й деякою мірою окреслили її політичне життя, на найближчі роки [32, 2].

1950–1960-ті рр. – це період формування в історіографії «нового напрямку». Його сутність зводилася до необхідності враховувати особливості розвитку дореволюційної Росії, що давало можливість зрозуміти особливості розвитку Росії після Лютневої революції, всі її проблеми, зокрема й аграрні. За-

галом «новий напрям» представляв собою більш об'єктивне висвітлення історичного процесу. Однак, таке висвітлення суперечило традиційній історіографії. Це призвело до того, що у 1970-х рр. розпочалася активна критика «нового підходу», який оголосили неприйнятним для історичної радянської науки [403]. Однак, ця боротьба з «новим напрямом» не мала занадто великого впливу, щоб піддавати сумніву дослідження цього періоду.

1960-ті – 1980-ті рр. – це вагомий період, порівняно із попередніми роками, у вивченні як історії діяльності Тимчасового уряду загалом, так і його аграрної політики зокрема. Про висвітлення всіх аспектів аграрної політики Тимчасового уряду у наукових дослідженнях ще говорити зарано, але впевнено можна сказати про дедалі активніше звернення науковців до висвітлення цієї теми. Аграрна політика Тимчасового уряду починає висвітлюватися дослідниками у контексті вивчення соціально-економічної сфери.

У 1929 р. з'явилася праця З. Лозинського «Экономическая политика Временного правительства» [306]. У ній звернено увагу на основні аспекти аграрної політики Тимчасового уряду. Автор останню розглядає як складову соціально-економічної політики Тимчасового уряду. Також дослідником зроблено спробу вказати на головні проблеми та недоліки, властиві аграрній політиці Тимчасового уряду, викладаючи матеріал послідовно та логічно. З. Лозинський дає свою оцінку багатьом крокам Тимчасового уряду у проведенні аграрних змін. Незважаючи на політичну кон'юнктуру кінця 1920-х рр., він один із небагатьох, хто пояснив важливість впливу політичних партій на вирішення аграрної проблеми в країні.

Селянські виступи були одним із показників діяльності чи бездіяльності Тимчасового уряду у вирішенні аграрного питання. Вони давали поштовх уряду до проведення тих чи інших заходів, до прийняття законопроектів, до створення організацій, які б працювали над розробкою аграрних проектів.

Про характер, особливості, наслідки селянських виступів йшлося не лише в одноосібних монографіях [402]. Ці питання були предметом уваги і авторів колективних узагальнювальних праць [598; 382; 430; 272]. Окрім того, історіографія цього часу представлена і збірниками документів. У них висвітлено різні аспекти селянського руху в 1917 р. [2]. Водночас, опрацьовуючи збірники документів, потрібно брати до уваги тенденційність підібраних і уміщених у них документів.

Зважаючи на сутність радянської влади, історики пильну увагу приділяли вивченню такого сюжету, як діяльність місцевих селянських комітетів, їхньої позиції під час реалізації Тимчасовим урядом аграрної політики. Ці питання відображено у напрацюваннях таких учених, як А. Седов [492], А. Смірнов [496], Х. Єрицян [200], О. Моїсеєва [360] та ін. Зокрема, О. Моїсеєва визнала селянські комітети основними організаторами селянських виступів. Це твердження, на нашу думку, є занадто перебільшеним. Більшою мірою воно відповідає тогочасній політичній кон'юнктурі, а не об'єктивним фактам. Окрім того, О. Моїсеєва зробила спробу з'ясувати вплив I Всеросійського з'їзду селянських депутатів на аграрну політику Тимчасового уряду. Вона переконана, що, враховуючи позитивні наслідки роботи з'їзду, він надав дещо негативного відтінку діяльності Тимчасового уряду в аграрній сфері. Соціалісти-революціонери, які відігравали важливу роль, змушені були піти на аграрні поступки для втихомирення селянства, що в майбутньому негативно позначилося на коаліційному правлінні. На нашу думку, радянські вчені не змогли відтворити революційної діяльності селянських комітетів, тому, можливо, у радянській історіографії побутувала думка про селянські комітети як прореакційні урядові організації.

А. Смірновим розкрито особливості пропаганди та організованої роботи більшовиків на селі. У його роботі відображено намагання більшовиків закликати селян до

організації селянських комітетів, їх вплив на селянські комітети, а також боротьба більшовиків із партією есерів за підтримку селянських мас.

Заслугує на увагу праця Т. Осіпової «Классовая борьба в деревне в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социальной революции» [388]. Автор ґрунтовно підійшла до висвітлення соціальної активності селянства під час революції. Залучаючи значний архівний матеріал, автор простежила активність селянських виступів від березня до жовтня 1917 р. На її думку, селянські виступи були набагато потужнішими порівняно із фактами, що надавало Міністерство землеробства Тимчасового уряду. Т. Осіпова також розширила тему вивчення селянських комітетів 1917 р., окресливши кілька нових напрямів в аналізі і формування та діяльності селянських комітетів. Наприклад, вона запропонувала розглядати селянські комітети як арену боротьби більшовиків та есерів за вплив на селянство. Науковець провела нові підрахунки, пов'язані із кількістю селянських комітетів у 1917 р., звернула увагу на вивчення соціального складу селянських комітетів.

Проблему селянських виступів також порушив І. Ігрицький [216]. Суворо дотримуючись радянської схеми викладу інформації, дослідником розкрито особливості, масштаби, характер, вимоги, наслідки селянських виступів від Лютневої до Жовтневої революції. У деяких моментах його робота перенасичена статистичними даними та відсутністю реакції Тимчасового уряду на виступи, але в цьому і полягає її особливість. У монографії розкрито регіональну специфіку селянської активності, динаміку березня – жовтня 1917 р.

В. Семеновим Тянь-Шанським у праці «Главный земельный комитет» [494] зроблено спробу з'ясувати статус Головного земельного комітету. На його думку, з одного боку, це була організація, яка працювала над розробкою проекту аграрної реформи, а її представники на місцях – місцеві

земельні комітети – мали певну владу на місцях; з іншого – Головний земельний комітет не мав реальної влади.

Діяльність земельних комітетів Тамбовської губернії стала предметом наукової уваги Е. Луцького [312]. Ним розкрито участь низових комітетів у селянських виступах. Він вважав, що виступи тамбовських селян – спосіб організованого захоплення поміщицьких маєтків. Також досліднику належить пальма першості у вивченні значення «Розпорядження № 3». Але його оцінки значення «Розпорядження № 3» є суперечливими. Автор негативно оцінює діяльність повітового земельного комітету, що підготував «Розпорядження № 3». Вважаємо такі висновки умовою дотримання принципу радянської ідеології.

Різні аспекти роботи Головного земельного комітету – предмет зацікавленості В. Кострикіна [265]. Автором висвітлено складність системи земельних комітетів, історію їх створення, політичної боротьби навколо цих організацій. Новим у дослідженні В. Кострикіна, порівняно з іншими авторами, є те, що він у селянських виступах 1917 р. убачав не лише суто аграрний, а і політичний складники. Він логічно пов'язав боротьбу селян за землю із боротьбою в країні за владу.

П. Волобуєвим [57–58] аграрну політику Тимчасового уряду вивчено як складову економічної. Головне завдання аграрної політики Тимчасового уряду він убачав у встановленні мирної ситуації в державі. Однак, навіть враховуючи наявність у його дослідженні нових методологічних підходів [500, 24–25], що було досить складно у рамках радянської традиції, відтворена ним картина аграрної політики Тимчасового уряду не є повною. Дослідник оминув діяльність Ліги аграрних реформ та приділив мало уваги вивченню аграрної політиці третьої коаліції Тимчасового уряду.

«История Великого Октября» І. Мінца [353; 354] привертає увагу дослідників селянських виступів 1917 р., оскільки у ній на підставі аналізу архівних джерел визначено

причини селянських виступів, їх характер та особливість. Разом із характеристикою селянських виступів, науковцем вивчено реакцію Тимчасового уряду на ситуацію, розкрито суперечки, що точилися між членами Тимчасового уряду стосовно застосування засобів для стабілізації ситуації на місцях. З'ясовуючи сутність аграрної політики Тимчасового уряду, І. Мінцом звернено увагу на приховані мотиви прийняття рішень та міжособистісні відносини між членами Тимчасового уряду.

Дослідження П. Першина [397–398] посідають чільне місце у вивченні аграрної політики Тимчасового уряду, хоча його праці не можна визнати такими, що комплексно охоплюють вивчення всіх аспектів аграрної політики Тимчасового уряду. П. Першин подав загальну оцінку роботи Тимчасового уряду щодо вирішення аграрної проблеми. Лєвова частка його дослідження стосується Головного земельного комітету, членом Ради якого він був. Він також брав участь у роботі його комісій. Здебільшого його цікавлять аграрні пропозиції комісій Головного земельного комітету. Автор удається до аналізу, зіставлень становища в аграрному секторі за Тимчасового уряду, під час Великої реформи 1861 р., столипінських аграрних реформ. Досліднику вдалося розкрити особливості становища селянства у 1917 р., з'ясувати зміст його вимог, розкрити ставлення селянства до тогочасної аграрної політики. Праці П. Першина містять значний ілюстрований матеріал. У деяких своїх оцінках, на нашу думку, П. Першин допускає похибки, ставлячи в один ряд діяльність земельних та селянських комітетів. Він, як учасник роботи комісій Головного земельного комітету, мав розуміти, що хоча мета роботи цих організацій була спільна – вирішення аграрної проблеми, механізми дії були різними.

Схожі висновки у вивченні аграрної політики Тимчасового уряду робить Н. Кравчук у праці «Массовое крестьянское движение в России накануне Октября» [269].

Завдяки залученню значного архівного матеріалу автором висвітлено селянські виступи у 28 губерніях Росії. Н. Фігуровською у статті «Банкротство «аграрной реформи» буржуазного Временного правительства» [542] подано загальний огляд аграрної політики Тимчасового уряду. Нею звернено увагу на основні аспекти політики Тимчасового уряду у вирішенні аграрного питання. Як і багато дослідників, що працювали над вивченням цієї проблеми, Н. Фігуровською проаналізовано діяльність Головного земельного комітету, зазначено, що Головний земельний комітет став свосередною ареною ідейно-політичної боротьби за вирішення аграрної проблеми. У статті є протиріччя. Вони стосуються висвітлення діяльності Головного земельного комітету. Н. Фігуровська заявляла, що, з одного боку, реформа, яка готувалася Головним земельним комітетом, спрямована на захист інтересів поміщиків, а з іншого – майбутня аграрна реформа могла завдати удару лише поміщикам і, таким чином, була покликана захищати інтереси селянства. Працю Н. Фігуровської з-поміж інших вирізняє той момент, що вона, одна із небагатьох, хто звертає увагу на діяльність Ліги аграрних реформ.

В. Гінев продовжив вивчення проблематики аграрної політики Тимчасового уряду. Його робота «Аграрный вопрос и мелкобуржуазные партии в России в 1917 г.» [73] є підтвердженням змін у історіографії. Якщо у 1950–1960-х рр. аграрну політику розглядали як складову соціально-економічної, то 1970–1980-ті рр. принесли зміни. До вивчення аграрної сфери звертаються як до окремої теми. Дослідник намагався порівняти правління міністрів землеробства В. Чернова та С. Маслова. Всі зміни в аграрній політиці він пов'язав із потребами селянства, селянськими виступами та діяльністю політичних партій. В. Гінев показав вплив роботи І Всеросійського з'їзду селянських депутатів на аграрну політику Тимчасового уряду.

В. Старцев [515], вивчаючи внутрішню політику Тимчасового уряду, особливу увагу приділив аналізу перших законопроектів Тимчасового уряду, пов'язаних із вирішенням аграрного питання. Ним простежено діяльність Міністерства землеробства, охарактеризовано перші звернення до народу Міністра землеробства А. Шингарьова. Дослідник довів, що вони не мали позитивного результату в аграрному житті держави.

Над вирішенням аграрного питання у Тимчасовому уряді працювали найкращі тогочасні вчені та спеціалісти. Це підтверджує В. Кабанов у своїй статті «Аграрная революция в России» [237]. Ним підкреслено, що після Лютневої революції склалися сприятливі умови для аграрного реформування. Під час обговорень було визначено два шляхи вирішення аграрної проблеми: революційний та реформаторський. Перший зводився до визнання необхідності раціонального використання сільського господарства, створення сприятливих матеріальних умов для їх розвитку. Не відкидалася можливість ліквідації поміщицьких господарств, але не всіх, і в майбутньому передачі їх у користування селянства. Великі господарства планувалося зберегти, обкласти їх податком для подальшого їх включення до системи народного господарства. Другий шлях був обґрунтований визнанням факту існування селянського малоземелля як головного фактору визначення аграрної проблеми. Шлях виходу з такої ситуації вбачався у ліквідації поміщицьких земель та передачі їх у користування селянства. Залишалось вирішити лише питання, яким чином провести цю операцію: оплатно чи безоплатно, мирним чи насильницьким шляхом, із урахуванням споживчої чи трудової норми тощо.

Зарубіжна історіографія другої половини ХХ ст. представлена напрацюваннями емігрантів та власне закордонних вчених. Вивчаючи особливості політичного становища цього періоду вони виокремлюють посилення суспільно-політичної активності селянства, як це зробив

Т. Шанін [614]. Л. Хеймсон наголосив на простих вимогах селянства, у зв'язку з незмінністю його менталітету – «Земля і воля» [611]. А. Яней розкрив високу організованість селянських виступів [616]. Радянськими істориками було створено перекручений образ Тимчасового уряду. Аграрна політика трактувалася як недолуга, що не відповідала прагненням селян.

Таким чином, аграрна політика Тимчасового уряду у радянській історіографії викликала інтерес та мала місце на розвиток. Система поставила традиційний підхід вище за оригінальність поглядів і лише одиниці змогли вийти за межі дозволеного. Радянськими істориками було створено перекручений образ Тимчасового уряду. Аграрна політика трактувалася як недолуга, що не відповідала прагненням селян.

Третій, сучасний період, хронологічно починається з 1991 р. Попри всі суперечливі моменти, розпочалася нова епоха, яка істотно змінила пріоритети, методологію, підходи і методи досліджень, утвердила дух плюралізму в науковій творчості. Науковці ставили перед собою одне із головних завдань – об'єктивне висвітлення історичних процесів. Тому важливе значення мають публікації, що з'явилися друком «після певної лібералізації доступу до архівних матеріалів» [206, 216]. Перед науковцями пострадянського періоду вивчення проблеми стояло завдання об'єктивного та всебічного вивчення аграрної політики Тимчасового уряду [33; 34]. У цьому періоді виокремлюємо новітню українську, російську та зарубіжну історіографічні школи.

Сучасний період історіографії історії аграрної політики Тимчасового уряду поділяємо на новітню українську, російську та зарубіжну історіографію. Аграрна політика Тимчасового уряду стала об'єктом вивчення українських науковців. Після проголошення незалежності відбувається переосмислення існуючих точок зору, підходів на ті чи інші події та явища, вироблення нової концепції, методології,

розширення проблематики дослідження. З'являються перші спроби переосмислення аграрної політики Тимчасового уряду. Спроби аналізу аграрної політики Тимчасового уряду, методології та підходів вивчення знаходимо в наукових працях Т. Бевза [20], О. Бойка [27], В. Бондара та Ю. Присяжнюка [28], І. Випатовича [52], В. Гоцуляка [81], І. Еткіна [202], В. Масненка [343].

О. Реєнт [455–461] відзначив скрутне аграрне становище селянства на початку 1917 р. Автор аграрні процеси висвітлив із урахуванням характеру соціальних відносин на селі, революційного впливу різних прошарків населення на сільськогосподарське виробництво, специфіку його втягування в ринкові відносини, залучення капіталів у цю галузь.

У колективній монографії Б. Тищика, О. Вівчаренка, Н. Лешкова «Становлення державності в Україні (1917–1922 рр.)» [534] у контексті хронологічного висвітлення подій аграрну проблему виокремили як одну із найважливіших проблем того часу. Науковці прийшли до висновку, що вона так і не була вирішена в ході революційних перетворень.

І. Хміль [548–550], звертаючися до аграрних перетворень 1917 р., убачає недоопрацювання влади у вирішенні аграрного питання, а її політику називає «політикою лавірування та затягування». В. Верстюк [46–48] політику Тимчасового уряду, зокрема і аграрну, вважає ліберально-демократичною, а селянство активним учасником аграрних перетворень 1917 р.

Загальна характеристика спроб вирішення урядами аграрного питання в роки революції подається в працях із історії Української революції, авторами яких, є, зокрема, А. Морозов [361], Я. Мотенко [363], О. Рубльов [484], В. Солдатенко [503–506], Д. Яневський [605].

І. Куташов [278] приділив увагу селянському питанню. Автором проаналізовано форми та методи селянської боротьби навесні–восени 1917 р. на території України. Виокремлено кількісні та якісні зміни, що сталися із селянством протягом

правління Тимчасового уряду. Ми погоджуємося із його висновками про зростання селянського руху на кінець осені 1917 р.

Вважаємо погляди В. Лозового на аграрне питання 1917 р. неоднозначними [307–308]. Погоджуємося із авторським трактуванням гасла селянства «Землі і волі». За автором, революція для селян полягала у вирішенні аграрної проблеми, а розуміння волі – полягало передусім, в аграрному складнику. Однак твердження про те, що селянство було найнебезпечнішою верстою населення, вважаємо перебільшеним.

С. Кульчинський [276] розглядає аграрну політику Тимчасового уряду в поєднанні з соціально-економічною, політичною, вважаючи, що перед Тимчасовим урядом на першому плані стояли політичні питання. Науковець не применшує важливості аграрної проблеми, вважаючи його складником революційних змін 1917 р.

Колективну монографію Н. Ковальнової, С. Корновенка, Б. Малиновського, О. Михайлюка, А. Морозова «Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.)» [254] присвячено аналізу аграрного законодавства, проведенню перетворень у сфері землеволодіння та землекористування на селі. Окремий її розділ присвячено аграрній політиці Тимчасового уряду. Діяльність Тимчасового уряду визначено як таку, що мала позитивні впливи на вирішення аграрного питання, але окремі аграрні законопроекти, вважаємо, потребують додаткового висвітлення.

Н. Ковальова [255–257] високо оцінила роботу Тимчасового уряду у вирішенні аграрного питання. Діяльність Головного земельного комітету вважає ґрунтовною. Автор діяльність Міністра землеробства В. Чернова виокремлює особливо, вважаючи, що у своїй діяльності він зробив все

можливе для проведення підготовчих заходів по вирішення аграрного питання.

Українська дослідниця О. Любовець у праці «Перша коаліція Тимчасового уряду – перший досвід об'єднання «всіх живих сил» революції» [316], висвітлюючи політичні та соціально-економічні проблеми першої коаліції Тимчасового уряду доводить тезу, що політика першої коаліції стала причиною кризи. Окремі аграрні проблеми побіжно висвітлено в контексті соціально-економічних. Автором аграрну політику названо неуспішною, такою, що поглибила кризові моменти в Росії у 1917 р. О. Любовець у праці «Організаційне оформлення Союзу земельних власників на терені Україні в 1917 р.» [315] висловлює думку, що невирішеність аграрного питання в Російській імперії стало однією з причин революційного вибуху в 1917 р.

Аграрні трансформації в умовах 1917 р. О. Михайлюк [355–358] розуміє як складник модернізації суспільства. Виокремлюючи важливість розуміння невирішеності аграрної проблеми, дослідник не вважає його таким, що стало основною причиною революційних змін у 1917 р. Суспільно-політичну активність селянства науковець вважає реакцією на зовнішні фактори. Погляди О. Михайлюка поділяє С. Корновенко [263].

Отже, незважаючи на значні фундаментальні праці, значну кількість наукових форумів, які проводяться, наприклад Інститутом історії України НАН України, Українським інститутом національної пам'яті, Черкаським національним університетом імені Богдана Хмельницького та іншими [454], концептуальне переосмислення аграрної політики Тимчасового уряду не втрачає своєї актуальності.

Науковці новітньої російської історіографічної школи також присвятили свої праці переосмисленню історичних процесів та значення ролі особистості в історії. О. Чаянов – постать в історії, про яку не можна не згадати, розглядаючи аграрну політику Тимчасового уряду. В. Балязиним у праці

«Профессор Александр Чаянов» [17] розкрито деякі аспекти діяльності та поглядів О. Чаянова. Він був ініціатором створення Ліги аграрних реформ та під час її засідань наголошував на потребі членів засідань абстрагуватися від своїх політичних інтересів і докласти максимум зусиль для вироблення положень із вирішення аграрного питання. Автор високо поціновує як погляди О. Чаянова, так і його роботу в Лізі аграрних реформ. Проте, на нашу думку, роль і значення О. Чаянова в засіданнях Ліги аграрних реформ дещо перебільшено, оскільки великого впливу на її резолюції О. Чаянов не проявив.

Н. Роголіною [464] розкрито можливий вплив людини на перебіг історії, зокрема висвітлено ідеї та погляди Б. Бруцкуса на прийняття аграрних законопроектів. Б. Бруцкус був учасником засідань Ліги аграрних реформ і тим чи іншим чином впливав на вироблені нею рішення.

Велику увагу приділено вивченню постаті Міністра землеробства В. Чернова. Ні діяльність попереднього Міністра землеробства А. Шингарьова, ні наступного С. Маслова не привертала такої уваги дослідників, як постать В. Чернова. Це пояснюється не терміном перебування лідера соціалістів-революціонерів при владі, а кількістю заходів, спрямованих на вирішення аграрного питання та їх результативністю. К. Гусєвим [83] зроблено спробу переоцінки діяльності В. Чернова. Він вважає, що саме В. Чернов був головним автором всіх аграрних програм соціалістів-революціонерів. Саме їхні аграрні програми були найбільш близькі до вимог та розуміння селянства. Дослідником висловлено припущення, що причиною неуспішності втілення аграрних програм есерів у життя була їх утопічність. У деяких випадках, як вважає К. Гусєв, есери пропонували застосувати принцип зрівняння.

У праці «Политические партии России: история и современность» [410] опубліковано чисельний масив джерел. Аграрні програми політичних партій висвітлено в контексті

історії цих партій. Дискусійні питання, пов'язані з діяльністю політичних партій, аграрною зокрема, залишені без відповідей. У такий спосіб читач має можливість самотужки дійти до певних висновків.

«Российское крестьянство в революции и гражданской войне» Т. Осіпової [389] – приклад ґрунтового узагальненого дослідження. Цінність цієї праці передусім полягає у зверненні автора до недостатньо вивчених проблемних аспектів аграрної політики Тимчасового уряду. Наприклад, таким є звернення до діяльності Союзу земельних власників, позиція якого вплинула частково на аграрні законопроекти Тимчасового уряду. Науковець відзначила вимоги селянства щодо конфіскації удільних, кабінетських, церковних та поміщицьких земель. За березень–травень 1917 р. Т. Осіпова налічила 229 селянських земельних постанов, які приймалися сільськими і волосними сходами.

Працю російської дослідниці О. Коновалової [260] присвячено вивченню діяльності та поглядів лідера соціалістів-революціонерів та Міністра землеробства Тимчасового уряду В. Чернова. Залучаючи значний архівний та історіографічний матеріал, зокрема праці В. Чернова, науковець відзначає його активну діяльність у виробленні аграрної політики партії. Вона була унікальною, різнилася від програмних положень інших політичних партій, у деяких моментах навіть занадто радикальною. Ставку було зроблено на ліквідацію приватної власності на землю та підтримку трудового селянства. О. Коновалова пояснює причини нездатності В. Чернова та його партії втілити аграрні програмні положення в життя. На думку дослідниці, причина полягала в «занадто гострих соціально-політичних та економічних протиріччях» [260, 57] у Росії.

Тема висвітлення діяльності Головного земельного комітету залишалася актуальною і для науковців пострадянського періоду. Н. Рогожніковою [467] звернено

увагу на діяльність комісій Головного земельного комітету, які, працюючи над розробкою аграрних законопроектів, розглядали різні проблемні питання. Науковцем визначено неврахування Головним земельним комітетом у своїй роботі певних історичних особливостей. Нею зроблено висновок, що, незважаючи на відповідність аграрних проектів інтересам розвитку продуктивних сил у сільському господарстві, він не «відповідав суспільно-політичній обстановці в державі» [467, 15].

Продовжуючи розвивати тему аграрної політики Тимчасового уряду, Н. Рогожніковою [466] розглянуто значення селянства в аграрній політиці Тимчасового уряду. Автор розкрила взаємозв'язок уряду із селянством. Дослідниця пише, що з початку березня 1917 р., незважаючи на спроби Тимчасового уряду вирішити аграрну проблему, до осені 1917 р. вона стала найбільш актуальною та гостро потребувала дій з боку влади.

«Аграрная политика Временного правительства в 1917 г.» Н. Хітріної [547] із залученням значної джерельної бази та історіографії – приклад пострадянського погляду на висвітлення історії. У праці розкрито аграрну політику Тимчасового уряду, висвітлено діяльність різних політичних лідерів щодо аграрного питання в 1917 р. в Росії. Особливість праці Н. Хітріної полягає в тому, що автор не лише намагається показати об'єктивне висвітлення подій, вказати на позитивні рішення та головні недоліки, а й визначити ті чи інші причини прорахунків у вирішенні головного питання аграрної політики Тимчасового уряду – земельного.

Н. Рогаліною [463] відтворено прагнення селянства до аграрних змін шляхом революційних заходів. На основі наведених прикладів Н. Рогаліною доведено відсталість розвитку селянських господарств та висвітлено безуспішність аграрних законопроектів Тимчасового уряду, розкрито основні

аграрні потреби селянства після падіння влади Тимчасового уряду.

Окремої уваги заслуговує праця П. Марченя «Массовое правосознание и победа большевизма в России» [321]. У своїй монографії він один із небагатьох, хто спрямовує своє дослідження не тільки на висвітлення аграрних програм політичних партій, а й розкрив ставлення селянства до аграрних програмних положень політичних партій. Ним зроблено спробу виокремлення головних моментів, що характеризують позицію селянства до діяльності основних політичних партій, які активно діяли в період березня – жовтня 1917 р. У центрі уваги перебувають не аграрні програми політичних партій, а поведінка цих партій та їх співвідношення із поведінкою селянства, розкриття того, якими вони поставали перед селянством, які не розуміли аграрних програм.

С. Артёмовим [9] охарактеризовано діяльність місцевих земельних комітетів, спрямовану на підготовку проекту аграрної реформи. Дослідником залучено архівні джерела та на прикладах розкрито роботу зі збору статистичних даних, прагнення селян до ліквідації приватної власності тощо.

І. Євдошенком [196] досліджено аграрну політику Тимчасового уряду в контексті соціально-економічної сфери. Безпосередньо його цікавить законодавча діяльність. Будь-які зміни в аграрному секторі І. Євдошенко підкріплює прийнятими законопроектами. Науковцем висвітлено ті процеси чи події, що спровокували до прийняття певних законів. Залучаючи значну джерельну базу, вчений зробив спрбу обґрунтувати, що час після Лютневої революції сприяв змінам в усіх сферах життя держави, зокрема і в аграрній.

У монографії С. Сафронова «Аграрные программы российских политических партий в начале XX века» [486], яка побачила світ у 2012 р., на основі значної теоретико-методологічної бази дослідження показано основні зміни в аграрних програмах політичних партій та боротьбу їх за сфери

впливу. Робота дає змогу не лише проаналізувати особливості аграрних положень різних політичних партій, а й виокремити основні відмінності у їх програмах.

У 2013 р. вийшла праця Е. Васильєва «Политические партии России конца XIX – начала XX вв.» [44]. Ознайомлення з нею дає змогу простежити програмні положення політичних партій від початку їх створення. Автором виокремлено та проаналізовано критичні роки для діяльності політичних партій; намагається, на відміну від багатьох інших дослідників, знайти не лише певні відмінні програмні положення, а й віднайти спільні риси програмних положень політичних партій і у такий спосіб створити блокову їх класифікацію.

Г. Кочешков [267–268] відводить аграрному питанню значне місце в історії. Звертаючися до аграрного досвіду європейських держав, зазначає, що державам знадобилося багато років, щоб налагодити аграрні відносини. Тимчасовому урядові необхідно було набратися терпіння. Однак аграрну політику Тимчасового уряду автор розглянув крізь призму діяльності Головного земельного комітету, Ліги аграрних реформ та кількох законопроектів Тимчасового уряду, що не може відтворити цілісної картини аграрного питання та його вирішення Тимчасовим урядом у Росії в 1917 р.

Отже, представники сучасної російської історіографії порушили коло питань, щодо переосмислення аграрної політики Тимчасового уряду. Однак, деякі законопроекти Тимчасового уряду залишилися поза увагою, також є такі, що потребують додаткового висвітлення. Політика Тимчасового уряду стосовно проведення підготовчих заходів по вирішенню аграрного питання є частковою. Наприклад, применшеним залишається значення проведення земельного перепису, а аграрна політика Тимчасового уряду подається відокремлено від суспільно-політичної діяльності селянства.

У зарубіжній історіографії історія Росії вивчалася окремо від інших країн Європи [285, 273]. У більшості зарубіжні

науковці аграрну політику Тимчасового уряду досліджували в контексті вивчення політичної ситуації в Росії у 1917 р. [224, 374]. Тим не менше аграрна історія Росії посіла своє окреме місце в дослідженнях іноземних вчених [264, 205; 70]. Побіжно, аналізуючи період правління Тимчасового уряду, науковці окреслювали аграрну політику як складову частину внутрішніх проблем. Наприклад, М. Левін виокремлював аграрне питання як одне із найактуальніших у Росії в 1917 р. Скрутність соціально-економічного становища селянства стала результатом ворожого налаштування селянства до влади [613]. Незадоволеність селянства переростає у виступи, спроби знищити поміщицькі володіння та захопити земельні ділянки [615].

Як бачимо, науковці пострадянського періоду продовжували розвивати проблему вивчення аграрної політики Тимчасового уряду. Їх коло досліджень розширюється, застосовуються нові методи дослідження. Науковці по-новому переосмислюють аграрну політику Тимчасового уряду, визначаючи її як таку, що була результативною та ліберально-демократичною.

Отже, незважаючи на чисельну історіографічну спадщину, обрана нами для вивчення тема дотепер не стала предметом спеціального історичного дослідження. Цим і зумовлено звернення авторів до її вивчення.

1.2 Джерельна база

Писемні джерела монографії умовно можна диференціювати на неопубліковані (архівні) та опубліковані матеріали. Основний масив історичної джерельної бази становлять неопубліковані джерела, опрацьовані у Державному архіві Російської Федерації, Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, Державному архіві Київської області, Центральному

державному історичному архіві в м. Києві, Державному архіві м. Києва. Загалом авторами було опрацьовано 5 архівів, 19 фондів, 114 справ. Під час наукового пошуку авторами було опрацьовано фонди Державного архіву Російської Федерації (далі – ДАРФ): ф. 1796 (Главный земельный комитет), ф. 1797 (Министерство земледелия Временного правительства), ф. 523 (Конституционно-демократическая партия), ф. Р-4027 (Редакция газеты «Земля и воля»), ф. 579 (Милюков Павел Николаевич), ф. 1779 (Канцелярия Временного правительства), ф. 6815 (Редакция и контора газеты «Вестник Временного правительства»), ф. 4653 (Пешехонов А. В.), ф. 522 (Трудовая группа. Трудовики. 1906–1917), ф. 1778. (Канцелярия Министра-председателя Временного правительства), ф. Р3875 (Исполнительный комитет Всероссийского совета крестьянских депутатов), ф. 9453 (Отдел сельскохозяйственной переписи Министерства земледелия Временного правительства); Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України): ф. 1064 (Рада Міністрів Української Держави), ф. 2241 (Комісар у справах України при Тимчасовому уряді м. Петроград); Державного архіву Київської області (далі – ДАКО): ф. Р-4817 (Киевский губернский комитет «Союза возрождения России»); Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (далі – ЦДАК України): ф. 1435 (Объединенный Комитет партии эсеров г. Каменец–Подольска и Каменец–Подольского гарнизона), ф. 1238 (Следственная комиссия Харьковского губернского общественного комитета), ф. 1335 (Волынские ГЖУ), ф. 385 (Жандармское управление г. Одессы), ф. 386 (Одесское охранное отделение); Державного архіву м. Києва: ф. 292 (Канцелярия Комісара Тимчасового уряду м. Києва).

В основі класифікації джерельної бази лежить комбінований підхід до історичного джерела. Залучені до монографії архівні джерела класифіковано на такі групи:

діловодна документація; історичні джерела, авторами яких є посадовці; статистичні дані.

Перша група – діловодна документація. До неї відносимо: положення, матеріали [96; 100; 103; 107; 109; 112–113; 115–117; 121; 124; 125–128; 134–135; 139; 190; 557–561; 563–566; 569; 146–185]; доповідні [108; 129; 145]; проекти [93; 95; 99; 122–123; 133; 567–568]; записки [92; 97]; накази [94; 110–111; 191]; інструкції [106; 120]; журнали засідань [104–105; 118–119]; циркуляри [131]; виписки та переписки [114; 132; 141–144].

Тимчасовим урядом планувалося провести ряд заходів, що спростили б роботу Установчих зборів, які повинні були остаточно вирішити аграрне питання. Тому Тимчасовий уряд зініціював створення Головного земельного комітету. Основне його завдання полягало у напрацюванні аграрних законопроектів та спрямуванні їх на розгляд до Тимчасового уряду. Вивчення фонду 1796 «Главный земельный комитет» ДАРФ дозволило повною мірою вивчити склад Головного земельного комітету, проаналізувати роботу його сесій, виокремити принципи роботи, показати недоліки та переваги організації. Опрацювання матеріалів цього фонду уможливило вивчення виступів членів Головного земельного комітету на його сесіях. Фонд 1797 став у нагоді під час вивчення діяльності місцевих земельних комітетів. Завдяки дослідженню його документів нам вдалося порівняти правовий статус Головного земельного комітету із місцевими земельними комітетами, показати відмінності у їх діяльності. У результаті опрацьованих матеріалів ми прийшли до висновку, що причиною невдалої аграрної діяльності Головного земельного комітету була відсутність права діяти. Він був лише органом, що розробляв аграрні проекти та подавав їх на розгляд до Тимчасового уряду. Місцеві земельні комітети мали більші права. Однак діяльність місцевих земельних комітетів не могла вирішити проблему, що стояла на загальнодержавному рівні.

Безпосередньо аграрною політикою в Тимчасовому уряді займалося Міністерство землеробства. Фонд 1797 «Министерство земледелия Временного правительства» ДАРФ містить відомості про аграрну політику Міністерства землеробства. Вивчення матеріалів фонду дозволяє проаналізувати аграрні законопроекти Міністерства землеробства, особливості їх впровадження, вплив на суспільно-політичне становище в країні. Комплексне вивчення аграрної політики Міністерства землеробства Тимчасового уряду дозволило проаналізувати його роботу, визначити успішність розроблених ними аграрних законопроектів та актуальність при впровадженні. Доповнюють цілісну картину дані фонду 1779 «Канцелярия Временного правительства» ДАРФ. Останній фонд дозволив нам розкрити динаміку суспільно-політичних настроїв селянства. Доповненням картини селянських виступів є матеріали ф. 1064 «Рада Міністрів Української Держави» ЦДАВО України, ф. 2241 «Комісар у справах України при Тимчасовому уряді м. Петроград» України. Проаналізувавши селянські виступи весною 1917 р., маємо змогу визначити їх причини, хід, характер, визначити головні селянські вимоги тощо. Дослідження фондів, присвячених селянським виступам навесні–восени 1917 р. у поєднанні з фондами 1779 та 1797, зокрема вивчення перших аграрних законопроектів Тимчасового уряду березня–травня 1917 р., дозволило довести, що аграрна політика Тимчасового уряду була спричиненою селянськими виступами весною 1917 р.

У фондах 1779 «Канцелярия Временного правительства», 797 «Министерство земледелия Временного правительства», 579 «Милоков Павел Николаевич», 1435 «Объед. Комитет партии эсеров г. Каменец-Подольского» ДАРФ знаходимо історичні джерела, авторами яких є посадовці. Ставлення посадовців до аграрної проблеми в Росії в 1917 р. та їх погляди

на шляхи її вирішення є цінними, якщо врахувати, що ці посадовці визначали принципи діяльності Тимчасового уряду.

Інформаційно насиченими є ф. 523 «Конституционно-демократическая партия» ДАРФ, ф. 522 «Трудовая группа. Трудовики. 1906–1917» ДАРФ, ф. Р-4817 «Киевский губернский комитет «Союза возрождения России» ДАКО, ф. 1435 «Объединенный Комитет партии эсеров г. Каменец–Подольска и Каменец–Подольского гарнизона» ЦДІАК України. Матеріали цих фондів присвячено аграрним програмам політичних партій. Політичні партії формували коаліційні уряди, тому вплив аграрних принципів політичних партій, їх зміни в аграрних програмах, дискусії стосовно вирішення аграрного питання мали вплив на аграрну політику Тимчасового уряду. Завдяки вивченню цієї групи джерел ми розкрили, що аграрна політика Міністрів землеробства була тісно пов'язана із належністю членів уряду до тієї чи іншої партії.

Опрацювання матеріалів ф. 9453 «Отдел сельскохозяйственной переписи Министерства земледелия Временного правительства» ДАРФ дало змогу зробити висновки про проведення процедури сільськогосподарського та поземельного перепису, що є показником активних дій Тимчасового уряду по проведенню підготовчих заходів для вирішення аграрного питання.

Друга група – історичні джерела, авторами яких є посадовці. Сюди відносимо виступи, промови, тези [98; 130; 137; 139–140; 562]. О. Пешехонов, П. Віхляєв, П. Мілюков, В. Чернов були активними учасниками висловлювали своє ставлення до аграрної політики Тимчасового уряду та пропонували свої погляди стосовно вирішення аграрної проблеми.

Третя група – статистичні дані [101–102; 556]. Ця група джерел представлена статистичними даними II та III сесій Головного земельного комітету. Із них можемо зробити висновки про чисельність осіб, що взяли участь у роботі сесій.

Аналіз стенограми доповідей членів Тимчасового уряду про фінансово-економічне становище Росії дозволяє стверджувати про занепокоєння членів Тимчасового уряду щодо аграрної ситуації весною 1917 р.

Окрім неопублікованих архівних джерел, під час написання нашої монографії ми опрацювали різноманітні за походженням опубліковані джерела. Враховуючи сучасні підходи до класифікації писемних джерел з історії України [234], опубліковані джерела нами розподілено на такі групи: нормативно-правові акти; документи з'їздів; матеріали особового походження; документи політичних партій; праці вчених-аграрників, політичних діячів; матеріали періодичної преси.

Перша група – нормативно-правові акти [375; 377; 425; 474–483]. До цієї групи належать постанови Головного земельного комітету, який працював над розробкою аграрного законопроекту, а також безпосередньо аграрні постанови Тимчасового уряду.

Друга – документи з'їздів. Серед них резолюція 25 травня 1917 р. I Всеросійського з'їзду селянських депутатів [64], прийняті рішення Всеросійського земельного союзу [386, 390, 429, 519–520].

«Журнали засідань» – протоколи Тимчасового уряду [10, 11], висвітлюють його діяльність у різних сферах життя країни, зокрема і в аграрній. У них зафіксовані питання, які виносилися на обговорення Тимчасового уряду та прийняті рішення; висвітлено обговорення та суперечки з різних аграрних проблем.

Деякі постанови та законопроекти Тимчасового уряду знаходимо в довідкових та хрестоматійних виданнях [66; 225; 228; 381; 488–490; 540; 552].

Третя група опублікованих джерел – матеріали особового походження, що представлені мемуарною спадщиною О. Керенського [383; 541], П. Мілюкова [383; 451; 231; 348–

349], І. Церетелі [570–572], лідера партії меншовиків, депутата II Державної Думи, лідера партії соціалістів-революціонерів, Міністра землеробства Тимчасового уряду В. Чернова [586], останнього начальника Петроградського охоронного відділу К. Глобачьова [75–79] та щоденниками С. Веселовського [49; 50]. Мемуари прем'єр-міністра О. Керенського та Міністра закордонних справ П. Мілюкова є суб'єктивними джерелами, оскільки автори у своїх роботах намагалися виправдати себе перед історією. Однак їх бачення подій представляє сьогодні безсумнівну цікавість у висвітленні тогочасних подій. І. Церетелі точно передає атмосферу подій 1917 р., розкриває кризові моменти у різних сферах суспільства, описує головні проблеми, що постали перед Тимчасовим урядом та в деяких моментах дає пояснення причин невдачі коаліційних урядів у проведенні аграрної політики. Спогади В. Чернова є цікавими, оскільки дають змогу простежити аграрні зміни, проведені Тимчасовим урядом. Вони дозволяють також виявити роль особистості під час аграрних перетворень Тимчасового уряду. У спогадах К. Глобачьова основну увагу приділено політичному життю та суспільно-політичним настроям. Однак під час їх висвітлення автор аналізує аграрні процеси. При висвітленні подій, свідком яких він був, К. Глобачьов не лише констатує факти, але і дає їм свою оцінку.

С. Веселовський у 1917 р. був призначений на посаду професора Московського університету. У 1946 р. він закінчив написання автобіографії. Його щоденники містять цікаву інформацію щодо аграрної політики першої коаліції Тимчасового уряду.

Четверта – документи політичних партій [432–436; 439–449]. Різні політичні партії входили у засідання коаліційних урядів Тимчасового уряду: конституційно-демократична партія, партія соціалістів-революціонерів, партія народних соціалістів, соціал-демократична робітничая партія тощо. Всі вони виробили аграрні програмні положення та прагнули

привернути до них увагу Тимчасового уряду для подальшого втілення їх у життя. Принципи націоналізації, соціалізації, відчуження землі, налагодження орендних відносин, муніципалізація, вилучення землі із товарного обігу – ось неповний перелік тих аграрних заходів, які пропонували втілити в життя аграрні програми політичних партій.

П'ята – промови, виступи вчених-аграрників, політичних діячів: В. Набокова [365–369], В. Чернова [581–589], В. Львова-Рогачевського [314], П. Маслова [322–323], С. Маслова [324–342], Б. Черненкова [579], Б. Бруцкуса [30–31], О. Чаянова [575–578], А. Мануїлова [320], Г. Новоторгжського [374], О. Пешехонова [399–400], М. Макарова [317], И. Мозжухіна [359], О. Керенського [245–246], Н. Биховського [41], П. Мілюкова [350]. Всі вони працювали над вирішенням аграрного питання Росії, мали різні погляди та були прихильниками різних шляхів аграрної реформи. Водночас всі вони мали спільну мету – вирішення аграрного питання в Росії у 1917 р. Були серед них ті, хто брав участь у засіданнях Головного земельного комітету, Ліги аграрних реформ і їхні погляди відігравали вагомий роль у прийнятті рішень. Цікавими є доробок В. Леніна [287–300]. Його промови та звернення пронизані радикалізмом. Він не просто пропонував шляхи виходу з аграрної кризи, а наголошував на неспроможності Тимчасового уряду привести до ладу аграрну ситуацію в країні, налаштовував селян проти діючого уряду, вміло користувався політичною ситуацією та наводив приклади підтримки Тимчасовим урядом поміщиків, а також закликав селян брати ситуацію під свій контроль і переходити до радикальних заходів.

Знайомство з матеріалами періодичної преси, які становлять шосту групу джерел, дозволяє ґрунтовніше доповнити картину аграрної політики Тимчасового уряду. Нами були опрацьовані матеріали таких газет, як «Вестник Временного правительства» [3; 4; 186; 236; 376; 391; 412; 414–

420; 426–428; 527; 573], «Земля и Воля» [42; 63; 205; 209–210; 311; 325–335; 338–342; 346; 393; 424; 523–524; 536–538; 589; 606], «Воля народа» [65; 208; 337; 437; 596], «Правда» [385; 462], «Всероссийский союз земельных собственников» [273], «Дело народа» [39–40; 62; 413; 452; 472; 501–502; 528–529], «Речь» [608–609], «Известия Всероссийских крестьянских депутатов» [585].

Зауважимо, що всі законопроекти Тимчасового уряду публікувалися у його друкованому органі «Вестнике Временного правительства». Опрацювання редакції «Вестника Временного правительства» при поєднанні з матеріалами ф. 1797. Министерство земледелия Временного правительства сприяло хронологічному вивченню інформації.

Вивчення періодичної преси доповнює інформаційну картину аграрної політики Тимчасового уряду. Періодична преса є чутливим барометром змін суспільних настроїв. Її залучення дозволило нам проаналізувати ставлення різних політичних партій до політики Тимчасового уряду, пропозиції різних політичних сил щодо аграрного реформування. На сторінках періодичної преси можна знайти коротенькі замітки щодо зміни суспільно-політичних настроїв селянства, загострення селянських виступів у тому чи іншому регіоні. Завдяки пресі можемо критично оцінити ставлення політичних партій одна до одної, до політики Тимчасового уряду.

Отже, джерельна база з обраної нами теми є достатньо репрезентативною, достовірною і дозволяє реалізувати поставлену мету та вирішити дослідницькі завдання. Опрацьована нами і залучена до монографії джерельна база є різноплановою, достовірною та репрезентативною. Її аналіз дозволяє провести комплексне науково-історичне дослідження з аграрної політики Тимчасового уряду.

1.3 Принципи і методи дослідження

Вивчення аграрної політики Тимчасового уряду потребує з'ясування методологічного інструментарію дослідження. У ньому ми застосували загальноприйняті в українській історіографії принципи і методи історичного наукового пошуку.

Багатовекторність аграрної політики Тимчасового уряду в 1917 р. посилює значення наукового інструментарію нашого дослідження. Тому з'ясування методологічних засад, на яких ґрунтується монографія, є актуальним. Теоретико-методологічну основу монографії склали сукупність принципів і методів пізнання, спрямованих на об'єктивне всебічне висвітлення подій, явищ та фактів, пов'язаних із аграрною політикою Тимчасового уряду [19, 7–8]. Розгляд аграрної політики у площині багатовекторності дає змогу показати загальне, не втративши дрібних деталей [411, 6]. Усі компоненти історичного дослідження базуються на основних принципах науковості, об'єктивності, системності, комплексності, історизму, плюралізму, наступності, проблемності. Постійне їх дотримання дозволило викласти матеріал у систематичній та структурно-завершеній формі. Специфіка роботи зумовила використання проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного, статистичного, класифікації та ретроспективного методів, методу аналізу та синтезу (або аналітико-синтетичний методу).

Застосування принципу історизму у межах дослідження дозволило розглянути аграрну політику Тимчасового уряду у зв'язку з іншими соціально-економічними та суспільно-політичними процесами в державі, визначити місце селянства в них на початку ХХ ст., виокремити процеси, які відбувалися в його середовищі, визначити причини селянських виступів та окреслити особливості звернення Тимчасового уряду до вирішення аграрного питання селянства. Принцип історизму дав змогу простежити аграрну політику Тимчасового уряду,

головні проблеми, з якими зіткнувся уряд під час вирішення аграрного питання та визначити шляхи подолання кризової ситуації в аграрній сфері Росії.

Під час написання монографії автори послуговувалися принципом системності. Він сприяв орієнтуванню на багатовимірне та цілісне розкриття теми дослідження. Завдяки ньому ми простежили стан справ в аграрному секторі економіки Росії у взаємозв'язку з іншими історичними процесами та явищами. Дотримуючись принципу системності, аграрну політику Тимчасового уряду розкрито як реакцію на селянську революцію, яка з падінням династії Романових набирала нових обертів, спрямовану на досягнення суспільно-політичної стабільної ситуації у державі та покращення аграрного становища селянства у складних революційних подіях 1917 р. Також принцип системності застосовувався нами під час аналізу історіографії та джерельної бази дослідження. Це дало змогу забезпечити цілісність історіографічного аналізу теми, комплексно осмислити накопичені історичні факти про неї. Принцип системності налаштував на аналіз інформації архівних джерел, що зберігаються в архівосховищах, як України, так і Росії. Це дало нам можливість відтворити повну картину аграрної політики Тимчасового уряду.

Поєднання принципу історизму із принципом системності дозволило не лише виокремити аграрну політику і показати її як складову частину політики Тимчасового уряду, а й можливість співставити її із минулою аграрною політикою в Росії. Конкретна подія проходить ряд перетворень набуваючи нового розуміння [257]. Застосування принципу історизму дозволило переосмислити аграрну політику Тимчасового уряду.

Дотримання принципу об'єктивності дало змогу підібрати такі історичні джерела, які, по-перше, сприяли адекватному та правдивому висвітленню аграрної політики Тимчасового уряду, а, по-друге, порівнявши факти, різні думки та положення, зробити виважені висновки. Завдяки

йому ми мали можливість розкрити тему без впливу ідейного минулого чи політично-економічного становища сьогодення.

Комплексний підхід сприяв оптимальному залученню до монографії різноманітних джерел, статистичних матеріалів, монографій тощо.

Принцип плюралізму зобов'язав враховувати різні підходи до вирішення аграрного питання в Росії. Різні політичні партії, вчені, спеціалісти-аграрники висували різні шляхи розв'язання аграрної проблеми. Над виробленням аграрних законопроектів працювали три коаліційних уряди.

Принцип науковості є гарантом уникнення заідеологізованості та описовості у висвітленні теми. Він забезпечив підтвердження висловлених нами положень та висновків науковими фактами.

Вивчаючи історичне надбання попередніх поколінь, ми застосовували принцип наступності. Послугування ним спонукало нас до продовження диспутів минулого та залучення напрацювань дослідників різних періодів. У такий спосіб ми вивчили, яким чином вони визначали напрями подальшого вивчення теми, що сприяло появі й нашого дослідження.

Важливим для дослідження став проблемний принцип. Він дозволив сформулювати аграрну політику Тимчасового уряду як науково-історичну проблему, виокремити її з контексту історії революційної Росії 1917 р., осмислити та проаналізувати різні підходи та концепції, що стосуються нашої теми, опрацювати та залучити до дослідження потрібну історичну джерельну базу.

В основі дослідження лежать універсальні методи аналізу та синтезу. Аналіз передбачає поділ об'єкта дослідження на структурні частини. У результаті нами було виокремлено основні напрями аграрної політики Тимчасового уряду. Розробити узагальнювальні висновки та об'єднати в одне ціле частини дозволив метод синтезу.

Послугуючись проблемно-хронологічним методом, вдалося розкрити головні проблеми Тимчасового уряду, з яким

він зіштовхнувся під час вирішення аграрного питання в Росії. Цей метод дозволив виокремити головні тенденції аграрної політики уряду та досягнути узагальнювальних висновків.

Важливим методом у дослідженні аграрної політики Тимчасового уряду в 1917 р. став метод класифікації. Він уможливив проведення класифікації не лише джерел (неопублікованих/опублікованих), а й класифікації історіографічного надбання. Ретроспективний метод забезпечив відокремлення від сьогодення та звернення до історичного минулого, зосередження на характерних рисах аграрної політики Тимчасового уряду та аграрних тенденціях розвитку в Росії у 1917 р., а також ролі в них селянства.

Вивчаючи сутність аграрної політики Тимчасового уряду, не можна обійтися без порівняльно-історичного методу. Порівняльно-історичний метод допоміг визначити суть явищ та процесів за притаманною їм схожістю та відмінністю. Зокрема, порівняння розмірів селянського землекористування і землеволодіння, орендних цін, купівельних цін на землю і форм оплати праці у 1905–1907 рр. і 1917 р. За його допомогою ми визначили об'єктивне соціально-економічне становище селянства на час революційних подій 1917 р. Аналогічне порівняння роботи різних організацій Тимчасового уряду (наприклад, Головного земельного комітету, Ліги аграрних реформ) із аграрними програмними положеннями різних політичних партій та поглядами вчених-аграрників дозволило нам визначити суть аграрної політики Тимчасового уряду.

Важливим для нашого дослідження стало застосування статистичного методу. Він став корисним в опрацюванні статистичних матеріалів та джерел. Наприклад, у вивченні чисельності селянських виступів або в оцінці аграрних законопроектів Тимчасового уряду. Досліджуючи селянські виступи, М. Лещенко виокремив критеріїв боротьби селянства: заворушення (виступи); страйк; повстання; кількість населення, що брало участь у заворушенні [304, 35]. Л. Мулявічус виокремив такі критерії: дослідження кількості

виступів, учасників або розрахункової кількості їх та селищ; вивчення категорії селян, губерній, районів або повітів; дотримання хронологічного принципу дослідження; групування за формами руху [364, 28–29]. Методика статистичного вивчення селянських виступів дозволила нам проаналізувати селянські виступи за такими критеріями: причини виступів; територія виступу; кількість населення, що брало участь у виступах; характер виступів; форми виступів; наслідки виступів тощо.

У нашому дослідженні аграрна політика Тимчасового уряду розуміється як багатовимірне, цілісне історичне явище. Вважаємо, що аграрна політика Тимчасового уряду – реакція на селянську революцію в Росії в 1917 р., яка стала реакцією на зміну політичних режимів та набирала обертів. Аграрна політика посідала чільне місце в діяльності Тимчасового уряду. Селянство було багаточисельною суспільно-політичною силою і від того, яким чином влада вирішить аграрне питання залежало її політичне майбутнє. Від характеру взаємин Тимчасового уряду та селянства залежала спрямованість суспільно-політичної активності селянства. Аграрне питання в 1917 р. фактично стало питанням влади, а селянство – активним учасником будівництва демократичної держави, суб'єктом аграрної політики. Послугуючись термінологією західної історіографії¹, вважаємо, що цей новий тип – тип селянина-ідеомана. Поділяючи думки Р. Конквеста, А. Алварес, Е. Гофера, селянин-ідеоман – селянин, схвильований ідеями. Ідейне поле селянина-ідеомана – це домінанта «Ідеї Землі». Вона усвідомлювалася і розумілася як «єдина Надія». Отже, на авансцену історії вийшов новий селянин – селянин доби революції з революційними гаслами. Чисельно домінуючою верствою тогочасного російського імперського соціуму залишалося селянство. На початку ХХ ст. воно було якісно відмінним як від міського пролетаріату, так і від селянства попередніх століть, сформованим за принципово нових умов посткріпосницької дійсності. Якісна відмінність полягала

¹ Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Р. Конквест. – К.: Основи, 2003. – 371 с.

у відсутності кріпацтва не лише як правового статусу. Насамперед йдеться про відсутність кріпацтва як способу буття, стилю мислення, способу ведення господарства тощо. Селяни почали поступово усвідомлювати себе як окремішню спільнота тогочасного соціокультурного імперського простору. Об'єднавчою цінністю була «Ідея Землі», її розподіл на справедливих, у їхньому розумінні, засадах. Таке авторське бачення аграрних процесів революційної Росії корелюється з проектом, розробленим В. Даниловим стосовно селянської революції 1902–1922 рр. Селянські виступи 1917 р. вважаємо черговою хвилею Селянської революції.

В основу наукової періодизації дослідження аграрної політики Тимчасового уряду нами покладено хронологію діяльності коаліційних урядів, згідно з якими змінювалися принципи політичного життя Росії, а відповідно і аграрної політики.

У визначенні періодизації коаліційних урядів Тимчасового уряду дослідники дещо розходяться у поглядах: П. Мілюков, М. Суханов, В. Старцев. М. Суханов початок правління другого коаліційного уряду датує 8 – 24 липня 1917 р., а 25 липня 1917 р. вважає початком скликання третього коаліційного уряду [525, 26–46]. В. Старцев лише побічно звертається до періодизації Тимчасового уряду. У своїй праці «Внутринная політика Временного правительства первого состава» [525] учений досліджує перший уряд Тимчасового уряду і датує його березнем-квітнем 1917 р. В основу нашого дослідження покладено періодизацію П. Мілюкова. На нашу думку, вона є обгрунтованішою за інші, адекватніше відображає діяльність Тимчасового уряду. Він визначив такі основні етапи правління коаліційних урядів Тимчасового уряду: 2 березня – 5 травня 1917 р. – уряд першого складу; 6 травня – 2 липня 1917 р. – перша коаліція; 2–25 липня 1917 р. – криза першої коаліції; 25 липня – 26 серпня 1917 р. – друга коаліція; 27 серпня – 24 вересня 1917 р. – криза другої коаліції; 24 вересня – 25 жовтня 1917 р. – третя коаліція [248, 473].

Важливим для дослідження аграрної політики Тимчасового уряду є поняттєво-категоріальне забезпечення. У нашій монографії ми послуговуємося такими поняттями, як «Тимчасовий уряд», «аграрна політика», «земельна політика», «аграрне питання», «земельне питання», «коаліційні уряди».

«Тимчасовий уряд» – виконавчий і законодавчий орган державної влади в Росії у період від падіння династії Романових (3 березня 1917 р.) до більшовицького перевороту (25 жовтня 1917 р.).

«Коаліційні уряди» – уряди, утворені кількома політичними партіями.

Аграрне питання в Росії в 1917 р. було актуальним та таким, що потребувало вирішення. Його невирішеність стала причиною поразки Тимчасового уряду. «Аграрне питання» – це питання соціально-економічних закономірностей та шляхів розвитку сільського господарства, суспільно-політичної активності селянства. Погоджуємося із думкою П. Коріненко щодо нетотожності «аграрного питання» та «земельного питання» [261, 26]. «Земельне питання» – це питання земельних відносин та управління земельними ресурсами. «Аграрна політика» – комплекс заходів спрямованих на врегулювання землекористування, землеволодіння, селянського законодавства та господарчих сфер, пов'язаних із сільським господарством. Вважаємо «земельну політику» складником аграрної та системою заходів, що пов'язані із землеволодінням.

Отже, запропоновані у монографії принципи та методи дослідження зумовили структуру, логіку викладу матеріалу та науковість отриманих результатів. Монографія ґрунтується на загальнонаукових методах пізнання із застосуванням різних принципів. Застосовані у дослідженні принципи й методи дали можливість не лише послідовно та логічно викласти матеріал, але й об'єктивно та адекватно відобразити особливості аграрної політики Тимчасового уряду.

РОЗДІЛ 2 АГРАРНА ПОЛІТИКА ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ ДО УТВОРЕННЯ КОАЛІЦІЙНОГО УРЯДУ

2.1 Напрацювання основ аграрної політики Тимчасовим урядом (березень 1917 р.)

Лютнева революція 1917 р. у Росії кардинально змінила суспільно-політичний устрій держави. Вона стала закономірним історичним явищем, зумовленим попередніми етапами соціально-економічного та політичного розвитку країни. Крім ейфорії, яку переживало російське суспільство у зв'язку з падінням монархії, революція перед новою владою – Тимчасовим урядом – оголила низку соціально-економічних та суспільно-політичних проблем.

1917 р. був одним із найбільш насичених подіями в історії Росії [1, 3]. Перша Декларація Тимчасового уряду від 2 березня 1917 р. з'явилася у ранковому випуску газет 3 березня 1917 р. [372; 551, 36]. Це було звернення «до товаришів і громадян» [71, 7; 247, 199]. У Декларації йшлося про те, що тимчасовий «Комітет членів Державної Думи при підтримці і співчутті столичних військ і населення досяг ... такого ступеня контролю над темними силами старого режиму, який дозволяє йому приступити до більш міцнішого будівництва виконавчої влади» [243; 471, 12–13]. У Декларації Тимчасовий уряд зазначав такі принципи своєї діяльності: «1) Повна і негайна амністія по всіх справах політичних і релігійних, зокрема терористичним нападам, воєнним повстанням, аграрним злочинам тощо; 2) Свобода слова, друку, союзів, зібрань із розповсюдженням політичних свобод на військовослужбовців у межах допустимих згідно військово-технічних умов; 3) Відміна всіх класових, релігійних і національних обмежень; 4) Негайна підготовка до скликання на основі всезагального, рівного, прямого і таємного управління; 5) Заміна поліції на-

родною міліцією із вибірним керівництвом, що підпорядковується органам місцевого самоуправління; 6) Вибори в органи місцевого самоуправління на основі всезагального, рівного прямого і таємного голосування; 7) Не роззброєння і не вивід із Петрограда військових частин, що брали участь у революційному русі; 8) При зберіганні суворої військової дисципліни в устрої і при несенні військової служби – усунення для солдат всіх обмежень у користуванні громадянськими правами, наданими всіма іншими громадянами» [350; 540; 240].

Як бачимо, у Декларації не було жодних згадок про вирішення аграрного питання в країні. На думку Л. Потапової, уряд вирішив обійти аграрне питання «не тому, що Тимчасовий уряд не розумів всієї важливості питання, швидше за все, він сподівався на терпимість і «схильність до порядку» росіянина і, головним чином, на те, що у селі немає кому боротися за землю, тому що 40% сільського чоловічого населення працездатного віку було призвано до армії» [422, 11].

На нашу думку, Тимчасовий уряд просто не надав належного значення вирішенню аграрної проблеми. Питання політичної влади, зовнішньої політики тощо вийшли на перший план. У вирі насиченості подій селяни, на перший погляд, не були загрозливим соціальним елементом для нової влади. Це виявилось одним із прорахунків Тимчасового уряду.

4 березня 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв закон, згідно з яким Установчим зборам необхідно було вирішити питання «переходу земель у руки працюючого селянства» [132; 544, 21], а Тимчасовий уряд повинен був провести всі необхідні підготовчі заходи, щоб полегшити роботу Установчих зборів і врегулювати землекористування в інтересах народного господарства [190, 23–24; 300, 65]. Активну участь у розробці законопроектів повинно було брати Міністерство землеробства, створене 6 березня 1917 р. Також у його завдання входило: організація, регулювання землеволодіння у країні, розвиток і удосконалення землеволодіння, тваринництва, рибальства, по-

лювання, закупка хліба і фуражу для потреб армії і оборони, переселення селян, організація лісового господарства і збір статистичних відомостей про виконання вищеназаних заходів [490; 547, 243]. Для того, щоб Міністерство землеробства могло проводити статистичні роботи, рішенням Тимчасового уряду від 10 березня 1917 р. у складі Міністерства землеробства для проведення Всеросійського сільськогосподарського і поземельного перепису та збору статистичних відомостей був організований Відділ статистики, а Відділ сільської економіки і сільськогосподарської статистики перебудований у Відділ сільської економії і політики [66, 73].

Після того, як селянство нагадало про свої потреби виступами, уряд звернув більшу увагу на аграрні проблеми країни [398, 292]. 6 березня 1917 р. Тимчасовим урядом були відзначені селянські виступи в Раненбурзькому повіті Рязанської губернії [499, 27], 7 березня 1917 р. – Казанській губернії [319, 21]. Помічник Міністра внутрішніх справ Д. Щепкін телеграфом висловив прохання генеральному штабу розпорядитися про надсилання військ проти селян Казанської губернії. У своїй телеграмі Д. Щепкін не порушував питання про те, чи застосовувати зброю для придушення селянського руху. Міністерство внутрішніх справ хотіло перекласти відповідальність за дії військ на військову владу, але військова влада боялася брати на себе відповідальність за використання зброї. 9 березня 1917 р. на засіданні Тимчасового уряду було заслухано пропозицію військового і морського міністра О. Гучкова про заходи щодо придушення аграрних виступів, що виникли в Казанській губернії [353, 848; 365–369]. Щодо цього питання Тимчасовий уряд постановив: «1) Визнати використання зброї при придушенні аграрних виступів у даний час неприпустимим; 2) Звернутися до місцевих громадських організацій і осіб, що користуються довірою населення, з проханням вплинути та заспокоїти селянство; 3) Доручити міністру внутрішніх справ подбати про негайну організацію

міліції на місцях; 4) Доручити міністру юстиції підтвердити прокурорському нагляду про необхідність залучення погромників до кримінальної відповідальності» [353, 848].

Посилення активності селянства змусило Тимчасовий уряд звернути в майбутньому більшу увагу на аграрну проблему. Створене Міністерство землеробства, завдання якого полягало в розробці аграрних законопроектів, очолив А. Шингарьов, призначений на посаду Міністра землеробства наказом Тимчасового уряду від 15 березня 1917 р. № 4 [426, 2; 25; 248, 131]. У його планах було створення Аграрного відділу, який би займався підготовкою заходів до скликання Установчих зборів [4, 1].

Як зазначалося, селянські виступи розпочалися уже з перших днів березня 1917 р. [353, 849; 249, 132], за спостереженнями Л. Алієвої, з якими можна погодитися, «селянам потрібна була не земля взагалі, а земля конкретна, на яку вони претендували і яку активно захоплювали» [6, 133]. Щоб заспокоїти селянство і показати, що Тимчасовий уряд виконує потреби селян, уряд передав постановою від 12 березня 1917 р. у казну кабінетські землі, 16 березня 1917 р. – удільні [391, 1; 196, 125]. О. Малявський із цього приводу писав, що передачею у казну кабінетських і удільних земель «було юридично оформлено те, що революція провела фактично: відсторонення від влади сім'ї Миколи II і всієї родини Романових означало передачу в казну кабінетських (що належали сім'ї Миколи II) і удільних (що належали родині Романових) земель [423, 60]. Цей маневр уряду вдався. Деякі селяни вважали, що передача в казну кабінетських і удільних земель – перший крок до ліквідації приватного землеволодіння» [319, 25; 416, 1].

На засіданні 19 березня 1917 р. Тимчасовий уряд опублікував прохання до населення з аграрного питання. У ньому він обіцяв здійснити земельну реформу «в інтересах землеробського населення» [466, 18]. Уряд наголошував, що падіння старого режиму поставило перед країною і владою

ряд питань, першочергове – аграрне [516; 433]. І безпосереднє його вирішення є головним завданням Тимчасового уряду [479, 9; 476, 151]. Міністр землеробства А. Шингарьов запропонував уряду текст звернення до народу [552; 225] щодо аграрного питання: «Війна і падіння старого режиму актуалізували найбільш серйозні економічні і господарські питання Росії ... Вирішення аграрного питання представляє найбільш серйозне соціально-економічне завдання історичного моменту. Заповітна мрія багатьох поколінь всього землеробського населення країни, земельна реформа – складає основні вимоги програм всіх демократичних партій. Питання реформи безперечно постане на майбутніх Установчих зборах» [80, 66]. «Земельне питання не може бути втілене у життя шляхом будь-якого захоплення» [138, 1; 417, 1]. «Насилля і грабунки найбільш безглузді і найбільш небезпечні заходи у галузі економічних відносин» [10, 126]. Підкреслювалося, що проведення аграрної реформи не може пройти без підготовчих заходів, що і збирався зробити Тимчасовий уряд. Із цього приводу Тимчасовий уряд постановив: «1) Визнати негайною підготовку і розробку матеріалів по земельному питанню; 2) Доручити її Міністру землеробства; 3) Для поставленої мети створити при Міністерстві землеробства Земельний комітет; 4) Запропонувати Міністру землеробства найближчим часом створити проект такого Комітету і вирахування сум, необхідних для його роботи» [415, 1]. Цю постанову підписав князь Г. Львов і всі міністри.

3. Лозинський, характеризуючи постанову Тимчасового уряду від 19 березня 1917 р. до селян, говорив, що уряд «вирішив для себе корисним заговорити про майбутню земельну реформу і про необхідність її підготовки» [417, 146]. Він оцінював постанову 19 березня 1917 р. і політику Тимчасового уряду щодо вирішення аграрного питання на початку березня 1917 р. негативно. «Постанова слугувала незаперечним доказом того, що далі підготовчих заходів уряд йти не збирався», –

вказав він. [417, 146]. Як справедливо зауважила Т. Осіпова, у постанові Тимчасового уряду від 19 березня 1917 р. жодного слова не говорилося ні про напрям, ні про характер і мету, ні про межі проведення аграрної реформи [388, 36].

Ми поділяємо таку думку дослідників. Уважний аналіз документу дозволяє нам обґрунтовано говорити про те, що у постанові Тимчасовий уряд говорив лише про розуміння необхідності вирішення аграрного питання і виокремлював це одним із своїх завдань. І одразу ж наголошував на тому, що остаточне вирішення аграрного питання за Установчими зборами. Звернення до народу із закликом мирного врегулювання ситуації, постанова від 19 березня, а також передача під контроль держави удільних і кабінетських земель мала свій результат, але короткотривалий. Як тільки селяни зрозуміли, що уряд не вживає ніяких рішучих заходів, селянські антиурядові виступи стали набувати загрозливого характеру.

Циркуляром Міністра землеробства А. Шингарьова від 21 березня 1917 р. експлуатація державних земель повинна була здійснюватися на основі «попередніх діючих законів» [490]. Цим документом зупинявся продаж державних земель [427, 1], а здача їх в оренду дозволялася лише на рік. Всі питання, пов'язані з експлуатацією земель, повинні були вирішити Установчі збори [409, 10].

Для розробки земельних законопроектів планувалося створити Лігу аграрних реформ. Ліга аграрних реформ повинна була стати міжпартійною організацією. Ініціатором її створення був один із московських економістів соціалістичного напрямку О. Чаянов. Це дало підстави науковцям називати Лігу «чаяновською». До її складу увійшли представники Вільного економічного товариства, Всеросійського земського союзу, Московського і Харківського товариств сільського господарства, Ліги єдиного податку [483, 55–56]. Вона об'єднала спеціалістів із аграрного питання всіх партійних напрямів, окрім більшовиків. Ліга мала 52 регіональних

відділень. Активну участь у її роботі брали відомі вчені і діячі, такі як: В. Анісімов, Б. Бруцкус, Н. Биховський, Б. Веселовський, О. Кауфман, М. Макаров, М. Огановський, О. Рибніков, В. Святловський, М. Туган-Барановський тощо. Ліга активно долучилася до участі у проведенні сільськогосподарського перепису 1917 р. [61, 105]. Різні відділення Ліги збирали матеріали про мобілізацію земель у пореформений період [371].

Цікаві погляди стосовно особливостей діяльності Ліги аграрних реформ висловив Б. Бруцкус. У своїй доповіді «До сучасного становища аграрного питання» головним завданням Ліги аграрних реформ він вважав вирішення соціального аспекту аграрного питання. Автор звернув увагу на той факт, що «над вирішенням цього завдання повинна зосередити всі свої сили інтелігенція, оскільки до вирішення аграрної проблеми країни долучилася лише партія Народної свободи» [32]. На думку Б. Бруцкуса, зміни в економічному устрої країни були пов'язані з військовою ситуацією. Основними причинами аграрної кризи він називав аграрне перенаселення, земельний голод, повільні темпи економічного розвитку. Історичними коренями ситуації, що склалася, він вважав політичний режим [32].

25–27 березня 1917 р. відбулося засідання Ліги аграрних реформ, на якому були присутні 57 представників різних політичних партій. На ньому було обрано організаційний комітет Ліги. До його складу увійшли М. Макаров, П. Маслов, К.Мацієвич, М. Огановський, О. Пешехонов, М. Туган-Барановський та О. Чаянов. Зокрема, О. Чаянов, говорячи про головні завдання, які постали перед Лігою аграрних реформ, закликав представників всіх політичних партій зосередитися на вирішенні аграрних проблем держави і не скочуватися до політичних сварок. Головним завданням Ліги аграрних реформ було визначено перегляд аграрних партійних програм за умови міжпартійних дискусій. Діячі Ліги аграрних реформ повинні були обговорити і сформулювати положення аграрних програм.

Організаційний комітет Ліги аграрних реформ визначив головні завдання Ліги: «1) влаштувати всеросійські і місцеві з'їзди з питань, пов'язаних з аграрною реформою; 2) створення комісії спеціалістів з розгляду питань, пов'язаних з аграрною реформою; 3) проводити необхідні дослідження, пов'язані з аграрною реформою; 4) організувати курси, лекції та диспути з аграрного питання; 5) організувати видавництво книг та періодичної літератури з питань, пов'язаних з аграрною реформою» [386, 28; 569, 144].

Таким чином, поряд із роботою над законопроектами Тимчасовий уряд ініціює створення Ліги аграрних реформ – спеціальної організації із чітко окресленими завданнями щодо вирішення аграрної проблеми.

Постановою від 27 березня 1917 р. «Про передачу в казну земель та іншого майна кабінету минулого імператора» [598; 226] Тимчасовий уряд повідомив про передачу всіх кабінетських земель у підпорядкування Міністерства землеробства [420, 1]. П. Першин вважав, що цим документом Тимчасовий уряд «хотів показати селянам, що він готовий іти на поступки» [398, 175]. На нашу думку, це був тільки багатообіцяючий жест, оскільки, покладаючи керівництво землями на Міністерство землеробства, уряд не вирішував питання про передачу цих земель селянам і весь порядок їх використання залишав без змін.

Подальші виступи селян, які активізувалися з 15 березня 1917 р. [138, 3], примусили уряд приступити до розробки проекту створення своїх земельних органів. 28 березня 1917 р. урядом прийнято Постанову про створення на селі камер примирення для досягнення згоди між поміщиками і селянами [10]. Головним завданням камер примирення було вирішення аграрних спорів мирним шляхом [95, 1]. Їх засідання відбувалося за потреб [490, 10]. До їх складу у рівній кількості мали входити представники від селян і землевласників [428, 4].

У кінці березня 1917 р. було спеціально створено комісію при Міністерстві землеробства. Її очолив О. Постніков [279,

7]. Її члени розпочали розробку проекту про земельні комітети [376, 1]. При Міністерстві землеробства було створено 2 відділи: 1-й відділ – для забезпечення сільського господарства металом, знаряддями праці, машинами тощо; 2-й відділ – для контролю посівної площі й забезпечення господарства працею і кредитом. На місцях ця робота покладалася на продовольчі комітети, які повинні були з'ясувати потреби сільських господарств у робочих руках, добривах тощо [570; 222; 314; 141–142].

Отже, перші законопроекти Тимчасового уряду стосовно аграрної реформи стали результатом посилення суспільно-політичної активності селянства. Законопроекти не можна назвати успішними, оскільки селянські виступи продовжувалися, їх зміст був незрозумілий селянству. Селяни вимагали негайного проведення аграрної реформи і наділення їх землею. На жаль, уряд не міг розпочати реформу без належної підготовки. Затримка у часі була не на користь Тимчасовому уряду. Вона породжувала у селян розчарування владою, стимулювала самозахоплення, самовільне вирішення аграрного питання.

2.2 Селянські виступи навесні 1917 р.

Аграрні проблеми 1917 р. стали наслідком багаторічної непродуманої аграрної політики царської влади. Селянство роками було соціальним прошарком без будь-яких прав [29]. Ситуація загострилася під час революційних подій 1905–1907 рр. [75]. На цей період припадає посилення суспільно-політичної активності селянства [453, 5; 18]. Країну сколихнула хвиля селянських виступів [491; 8; 87; 288; 86; 88; 195; 495; 303]. Політика держави та уряду не сприяли вирішенню аграрних проблем [89; 211; 69; 72; 16].

Після приходу до влади Тимчасового уряду аграрна проблема залишалася такою ж гострою, як і раніше [4556, 5;

606, 1–2]. Селяни сприйняли революцію як кінець старим земельним порядкам і були впевнені, що Тимчасовий уряд найближчим часом приступить до вирішення аграрного питання [392; 404, 10]. Як згадує очевидець тих подій, селяни були «п'яні від захоплення» [217, 13]. В одній із своїх доповідей Л. Мілов відзначив, що земля була головною соціально-моральною цінністю селянського світу і ставлення до аграрного питання визначало всю політичну ідеологію селянства [241]. «У перші місяці після перемоги Лютневої революції сибірське селянство, відчуваючи радість і задоволення від повалення царя, пов'язувало зміни, що відбувалися (а також можливість покращити умови свого життя і господарства), насамперед з новим органом державної влади – Тимчасовим урядом. Заява про довіру уряду, готовність підтримати його, висловлення подяки і побажання успіхів у справі «докорінних змін життя», «зміцнення нового порядку», – ось найбільш розповсюджений і загальний для селян Сибіру настрій» [258, 88]. Такі настрої переважали у селянства всієї країни після революції [53]. Однак, перші законопроекти Тимчасового уряду спрямовувалися на вирішення політичних проблем країни [11]. Селяни були впевнені в тому, що революція надала їм «права» на захоплення поміщицьких маєтків, зробивши їх господарями над нажитим селянською працею поміщицьким майном, а Тимчасовий уряд визнає ці «права» і допоможе їм у боротьбі з поміщиками. Однак «перспективи еволюційного розвитку вже не існувало» [36, 65].

Станом на 1916 р. 25 млн десятин землі перебувало у власності 42 220 дворян. Поміщицьке землеволодіння носило паразитичний характер, що найбільше виявлялося у способі експлуатації земель [388, 31; 555]. Орендна плата, яку селянство щорічно виплачувало поміщикам, складала 450 млн руб. Для більшості селянства оренда була результатом їх малоземелля або безземелля [346, 4; 485]. У країні було 3 млн безземельних селян, а 5 млн селян мали менше 5 десятин на гос-

подарство [451; 521, 158]. Про гостру потребу селян у землі свідчать такі дані. 700 селянських господарств села Євдокіївки Михайлівської волості Богучарського повіту Воронежської губернії мали 434 дес. землі (по 0,6 дес.) і 660 дес. купчої (по 0,9 дес.). Щоб хоч якось існувати, селяни змушені були орендувати 2860 дес. (в середньому по 3,8 дес.) [388, 31; 389]. Разом із орендованою землею селяни мали в середньому 5,4 дес. За підрахунками статистиків, для забезпечення селянських потреб кожній сім'ї необхідно було 10–16 дес. У Самарській, Саратовській та Уфимській губерніях орендний фонд був досить значним і порівняно з іншими губерніями дешевим [388; 446].

Н. Рогаліна називає селянство «бідним» [465, 118]. На початку 1917 р. селяни справді опинилися у скрутному економічному становищі [544, 23]: висока орендна плата на землю, низькі ціни на робочі руки за гострого малоземелля, низькі доходи від сільського господарства [216, 32]. Про те, що селянське питання постало досить гостро, повідомляє І. Церетелі [570, 117]. Селяни, які складали 10,5 млн господарств, мали в своєму розпорядженні 75 млн дес. землі. У середньому по 7 дес. на одне господарство. Водночас у 30 тис. поміщиків у власності перебувало 70 млн дес. [227, 27]. За підрахунками, на одного власника припадало 2333 дес. Частина поміщицьких земель – більше 41 млн дес. – належала 6085 власникам, у 700 земельних власників було у власності 21 млн дес. Що стосується оренди, то на початок 1917 р. у 38 губерніях селяни орендували у поміщиків тільки орних земель майже 13 млн дес. (це беручи до уваги той факт, що в результаті війни посіви селян зменшилися). Якщо провести елементарні математичні підрахунки, то виявимо, що у розпорядженні одного поміщицького господарства знаходилося майже у 2,5 рази більше дес. землі, ніж у селянському.

Селяни не бачили іншого виходу, як самим боротися за свої права [509, 228]. Як влучно зазначив В. Кабанов, «селяни були активними борцями» за землю [237, 29]. І. Церетелі стосовно цього писав: «Вимога переходу землі до селянства було давно назрівшим загальнодержавним завданням» [570, 117; 326, 2]. У селі розпочався рух за те, щоб обеззброїти поміщиків, а найбільш активних ізолювати й виселити з маєтків [230; 231]. До вище зазначених причин селянських виступів навесні 1917 р. О. Герасименко [72] додає й такі: 1) об'єктивні процеси утвердження ринкових відносин у сільському господарстві, до яких селяни не були готовими; 2) збереження залишків поміщицького гніту, а особливо відробітки, які були для селян досить дошкульними. Найпоширенішими були відробітки за землю, орендовану селянами у поміщиків; 3) виконання на користь поміщиків і держави численних натуральних та грошових повинностей. Найбільш відчутними серед них залишалися викупні платежі. Через хронічну платіжну неспроможність селян із року в рік недоспачували 10, 20 і більше відсотків визначеної суми платежу, що призводило до зростання суми недосплат; 4) неврожайні роки, які повторювалися в Росії із періодичністю в 3–4 роки.

Підтвердження визначених причин селянських виступів 1917 р. О. Герасименко знаходимо й у І. Мінца: «Гостре малоземелля, подвійний – напівфеодальний і капіталістичний – гніт, наслідки війни були причинами боротьби селянства в Росії...» [353, 844].

Узагальнивши дані історіографічних та історичних джерел [7, 139; 499, 28–29; 61, 110; 545, 14] до причин селянських виступів навесні 1917 р., на нашу думку, потрібно додати ще й такі: 1) відсутність робочих рук на селі. До березня 1917 р. в армію було мобілізовано 13 500 тис. осіб, зокрема 12 861,4 тис. із сільської місцевості. Із 50 губерній було мобілізовано 47,4% чоловічого населення; 2) для потреб армії до весни 1917 р. було реквізовано у селян близько 2,6 млн коней; 3) різке змен-

шення постачання села сільськогосподарським інвентарем та машинами, а особливо простими знаряддями праці, необхідними для праці селян – серпів і кіс. Один із лідерів соціалістично-революціонерів – С. Маслов головною проблемою селян, а також причиною їх виступів вбачав малоземелля селян. Він писав: «Земельна потреба стоїть по всій країні» [330, 2].

Як бачимо із наведених цифр, селянство опинилося в скрутному фінансово-економічному становищі. Ми вважаємо, що проблеми війни та зміни влади, які наклалися на аграрні, лише прискорили закономірний процес – селянські виступи. Країна не зазнавала аграрних змін роками і результат цього вкладається в одну коротку фразу, яка влучно характеризує становище селянства – «безземелля та малоземелля селян».

Як зазначила Л. Потапова, перші виступи селян почалися вже на початку березня 1917 р. і охопили майже всю територію Європейської Росії, але рух повсталих селян не був організованим [422, 13]. До влади у березні 1917 р. надходять перші скарги землевласників на виступи селянства. Поміщики скаржаться на «самоуправство і безчинства» [196, 124], а також на порушення селянами «законних прав власників» [196, 124]. Селяни починають обеззброювати поміщиків, а найбільш активні з них виганяють їх із маєтків.

І. Мінц спростовує ствердження князя Г. Львова, що селянські виступи почалися лише у квітні 1917 р. Згідно з даними І. Мінца, вже 6 березня 1917 р. князь Львов отримав телеграму від члена Державної думи О. Лодигенського, який повідомляв, що в Зубцовському повіті Тверської губернії почалися розгрома селянами поміщицьких маєтків [463, 15; 35, 6]. 7 березня 1917 р. надійшло повідомлення про виступи селянства проти поміщика Глінки у Лузькому повіті Петроградської губернії. 8 березня 1917 р. стало відомо про розгрома селянами поміщицького маєтку Горяїнової і Рейтерн у Кірсановському повіті Тамбовської губернії. Того ж дня стало відомо про селянські виступи у Валдайському повіті

Новгородської губернії [353, 844]. 9 березня 1917 р. поміщик Новгородської губернії В. Карпович повідомляв князю Г. Львову: «Вважаю обов'язком довести до вашого відома, що у Заручевській волості Крестецького повіту Новгородської губернії почалися крадіжки і підпали маєтків, потрібні негайні заходи, щоб врятувати те, що залишилося» [353, 844]. Отже, є достатньо підстав говорити про те, що перші селянські виступи нової хвилі у революційній Росії збільшилися у часі з приходом до влади Тимчасового уряду. Фактично через три дні після зречення Миколи II – 6 березня 1917 р. селянство заявило про себе, як про активного суб'єкта революційних подій.

На нашу думку, підтвердження поглядів І. Мінца є перші законопроекти Тимчасового уряду. Вже на початку березня Тимчасовий уряд розглядає на засіданні, чи загрозливим для держави буде направлення на село каральних військ для придушення селянських виступів. Постанови від 12 та 16 березня 1917 р. про передачу в державну казну удільних та кабінетських земель в історіографії отримали оцінку, як постанови спрямовані на заспокоєння селянства. Вони, на нашу думку, є доказом проінформованості Тимчасового уряду щодо селянських виступів. У випадку, якби селянські виступи, як зазначає Г. Львов, почалися з квітня 1917 р. березень 1917 р. був би абсолютно бездієвим для Тимчасового уряду щодо аграрного питання.

Таким чином, своїми першими виступами селяни сподівалися від держави дій з негайного вирішення аграрного питання: збільшення заробітної платні, передачі селянам в оренду частини орної землі та сінокосів на пільгових умовах, надання продовольства і насіння за низькими цінами тощо. Боротьба селян із поміщиками набирала гострих форм там, де великі землевласники чинили опір і не хотіли йти на поступки селянам. У таких випадках селяни починали громити поміщицькі маєтки. Хоч селянські виступи у березні 1917 р. не

мали масового характеру, але вже у березні було зареєстровано 73 випадки «земельних правопорушень» [398, 175; 580].

Всі ці повідомлення потрапляли до Тимчасового уряду. 10 березня 1917 р. землевласник Ніфонов, який втік зі свого маєтку в Омськ, повідомляв губернатору: «Селяни села Преображенського рубають ліс, б'ють коней, охорона втекла. Отримані відомості: село Ново-Покровське Тюкалінської волості йде громити економію» [353, 844]. Того ж дня у Саранському повіті селяни почали вимагати відібрати землі у власників маєтків у селах Пятині і Ліковщині поміщиць Макової і Деконської. Селяни відмовлялися виконувати відробітки і вимагали від них розписку про те, що вона віддає всю землю, більше 1500 десятин, «безкоштовно і назавжди» [353, 844]. За умови, що розписка буде написана, селяни обіцяли більше не турбувати поміщиць. У Фатезькому повіті Курської губернії 11 березня 1917 р. здійснено напад на маєток «Олександрівка» [397, 289].

Бездіяльність уряду посилювала незадоволення селянства і призводила до нових виступів селянства, більш гострих [588, 315; 526]. Партія есерів з цього приводу писала: «Все село говорить про нові закони. По старим законам, по законам дореволюційного часу, воно жити не може» [466, 20].

13 березня 1917 р. Орлов-Денисов скаржився, що в його маєтку у Ключевській волості Волинського повіту Саратовської губернії «відбувся обшук», а у Красноярській волості Миколаївського повіту Самарської губернії було захоплено хутір, який йому належав [353, 845; 431]. Із 15 березня 1917 р. такі повідомлення стали регулярними. Того ж таки 15 березня 1917 р. повідомлялося про зростання чисельності селянських виступів у Фатезькому повіті Курської губернії. 16 березня 1917 р. звідти надійшла телеграма такого змісту: «Безпорядки загрожують всьому повіту... Запрошено війська» [397, 289].

16 березня 1917 р. есерівська газета «Дело народа» надрукувала: «З проникненням у село перших звісток про револю-

цію почалися аграрні безпорядки» [352, 49]. Підтвердженням посилення селянських виступів є телеграма князю Г. Львову від поміщика Шмідта: «Маєток мій в Уфимській губернії Мензелінського повіту громадянами найближчих поселень 17 березня 1917 р. розгромлено, хлібні, їстівні запаси, насіння, породисті коні, худоба, свині, птиця, машини, знаряддя, все майно розікрали, будівлю спалили. Втрати величезні. Сам заледве врятувався. Прошу захистити особу і земельні угіддя від подальшого насилля» [353, 845]. Ця телеграма є також свідченням того, що селянські виступи набрали більш гострих форм.

Самарський губернський комісар К. Іньков 21 березня 1917 р. телеграфував у Міністерство внутрішніх справ: «Серед селянського населення однозначно звучить рішення, не дочекавшись Установчих зборів, навесні приступити до відчуження земель» [465, 20]. У Курській, Вітебській, Мінській, Смоленській і Віленській губерніях селяни спочатку намагалися мирним шляхом домогтися від поміщиків аграрних поступок [216; 430]. І лише після перших невдалих спроб вирішити аграрне питання мирно, переходили до радикальних методів.

Таким чином, виступи селян все частіше спостерігалися у Сибірській, Орловській, Рязанській, Воронежській, Саратовській, Самарській, Пензенській губерніях [397; 574]. Якщо селяни бачили слабкий опір поміщиків, вони починали наступати з ще більшою силою та завзяттям [2; 385, 4].

За підрахунками Т. Треногової, у березні 1917 р. селянські виступи відбувалися в 34 із 481 повіту Європейської частини країни. За даними І. Мінца, 77 повітів Європейської Росії і 2 повіти азійської частини країни були охоплені селянськими виступами [353, 847].

Чисельність селянських виступів до кінця березня 1917 р. тільки збільшувалася. Тимчасовий уряд мав усі статистичні відомості про селянські виступи. Уряд просто

не міг ігнорувати проблему, яка гостро заявляла про себе і наносила матеріальні збитки [233]. Тому вже в березні урядовці видають перші законопроекти, що стосуються аграрної проблеми в Росії. Оскільки від початку Тимчасовий уряд не ставив перед собою за завдання вирішити аграрну проблему, а лише передбачалося проведення підготовчих заходів для покращення роботи Установчих зборів, то цілком зрозуміло, що ті законопроекти, які впроваджував Тимчасовий уряд, не могли задовольнити потреби селянства [381]. Звичайно, в деяких губерніях селянські виступи припинялися, але як тільки селяни починали розуміти, що їх становище не покращується, повстання вибухали з новою силою, набуваючи масового характеру.

На нашу думку, декілька березневих 1917 р. постанов Тимчасового уряду, що були спрямовані на зупинку селянських виступів, не можуть свідчити про націлення на проведення масштабних аграрних змін. Навіть на кінець березня 1917 р. у Тимчасового уряду не було чіткої позиції до аграрної ситуації в країні. Його негативне ставлення до селянських виступів зрозуміло. Однак влада не збиралася підтримувати й інтереси поміщиків. Усі прохання захистити їх інтереси чи направити війська для охорони залишилися не почутими.

Якщо березневі виступи не були позначені масовістю, то їх протилежністю були квітневі селянські виступи 1917 р. Селяни почали трактувати законопроекти Тимчасового уряду на свій розсуд. Вони вибирали лише ті законопроекти, які, на їх думку, були справедливими і які дозволяли їм експропріювати землі у приватних власників [466, 21]. У квітні 1917 р. з'явилися зміни у протесних настроях селянства. Селяни відмовилися виконувати посівні роботи, знищували засіяні поля поміщиків, руйнували їх маєтки, псували реманент [466, 21], розривали орендні відносини, висувають поміщикам вимоги про підвищення заробітної платні [397, 290].

9 квітня 1917 р. Симбірський губернський комісар Ф. Головінський повідомляв голову Державної думи М. Родзянко, що у губернії тривають селянські виступи проти поміщиків [353, 847]. 13 квітня 1917 р. із Данковського повіту Рязанської губернії скаржилися, що селянські комітети прогнали найманих сезонних робітників і змусили поміщиків віддати частину землі селянам в оренду за низькими цінами (5 крб. за посівну десятину), заборонили продавати хліб і вирубувати ліс, відібрали овес для посівних робіт, заплативши за нього за низькою ціною [354, 290]. Така ситуація була властива багатьом губерніям революційної Росії.

Про радикальність настроїв селянства у квітні 1917 р. повідомляв І. Церетелі, зазначаючи, що їх головною вимогою була передача поміщицьких земель селянству [570, 448]. Підтвердженням цього є повідомлення про захоплення поміщицьких земель селянами. У Рязанській, Воронежській, Орловській, Тульській та інших губерніях на початку квітня 1917 р. селяни самовільно захопили приватновласницькі землі і розподілили їх між господарствами, які цього потребували. У Тверській губернії 14 квітня 1917 р. у маєтку Бухмейера «Мікуліно» селяни оголосили, що земля належить їм, і зняли службовців з роботи [397, 291]. У Симбірському повіті Шумовська сільська громада спочатку примусила місцевих землевласників різко знизити орендну плату, а потім усунула управителя маєтком, призначила на його місце свого представника. У такий спосіб управління маєтком перейшло до рук сільської громади [269]. У Курмишському повіті Симбірської губернії у маєтку Гончарова «селяни вигнали керуючого, зняли з робіт робітників, захопили пасовища, засіяли і поділили землю, залишивши поміщикам лише 20 десятин» [397, 292].

Відбувалося те, про що попереджав Тимчасовий уряд селянин Федотов, делегат Демократичної ради із Саратовської губернії: «Ви тут все про владу толкуєте, а ми вам говоримо, якщо ви все будете говорити тільки про владу, а й про владу,

яка за наші мужицькі інтереси постояла б, то важко буде стримувати темний народ» [219, 38].

16 квітня 1917 р. у «Вестнике Временного правительства» князь Г. Львов писав: «Останні дні до Тимчасового уряду надходять багаточисельні телеграми і особисті заяви про самовільні дії окремих сільських общин і волосних комітетів, які позбавляють землевласників – як великих, так і дрібних – можливості виконувати свій обов'язок перед державою – засіювати землю» [352, 49]. Із наведеного вище зрозуміло, що уряд не просто був незадоволений селянськими виступами, а й засуджував їхні дії.

Селяни почали відбирати у поміщиків не тільки орні землі, а також пасовиська, випасали свою худобу на поміщицьких пасовиськах, а також вирубували поміщицький і державний ліс [210, 2]. У Курській, Орловській губерніях селяни забороняли поміщикам вирубувати ліс. Курська, Орловська, Рязанська, Тульська, Тамбовська і Воронежська губернії увійшли в історію Росії 1917 р. як епіцентр селянського руху. У поміщиків цих губерній перебувало більше $\frac{1}{4}$ всіх найкращих земель держави. Селяни писали: «На кращих, зручніших містах міцно звили свої гнізда-маєтки дворяни-поміщики. Між селами розташувалися, щоб зручніше було прижимати мужика. І виходило так: куди мужик не ткнився, скрізь панська земля» [352]. Зауважимо, що, окрім, Рязанської та Тамбовської, жорстокістю селянства стосовно до поміщиків вирізнялася Тульська. Однак, незважаючи на радикальність селянських виступів, право визначення орендної платні залишалося за поміщиками [306, 164].

Селяни виступали за зниження орендної платні. Вони відмовлялися платити високу орендну ціну. Це завдало удару по господарствах поміщиків. Залишившись без доходів від орендного фонду, поміщики не змогли виплачувати відсотки банкам. Часто виступи селян зводилися до захоплення земель орендного фонду [319]. Під тиском населення деякі

землевласники навіть зменшили суму орендної платні. Наприклад, у кінці березня 1917 р. у Раненбурзькому повіті Рязанської губернії було зменшено орендну платню на приватновласницькі землі до 10 крб. за десятину. Для кращого розуміння становища, зазначимо, що в 1916 р. орендна платня у Рязанській губернії становила 26 крб. за десятину. Вважаємо, що такі виступи селян були результативними. Як засвідчує наведений вище приклад, орендну плату за землю було зменшено у 2,6 рази. Беручи до уваги скрутне соціально-економічне становище селян, такі поступки позитивно позначилися на бюджеті селянських господарств [319].

Більшість бідного селянства виступала за те, щоб земля не була джерелом нетрудових прибутків. Йшлося про те, щоб її взагалі не здавати в оренду, а також, щоб не використовували працю найманих робітників для обробітку землі. Земля повинна належати тому, хто обробляє її власною працею [319].

30 квітня 1917 р. А. Шингарьовим було відправлено листа до Тимчасового комітету Державної думи. У ньому зазначалося, що аграрні селянські виступи є закономірним наслідком Лютневої революції. Міністр землеробства визнавав беззаперечним той факт, що однією з причин цих виступів є незабезпеченість селян землею та неспроможність Тимчасового уряду задовольнити аграрні потреби населення [515, 240]. Міністр землеробства повідомляв, що Тимчасовий уряд звернув увагу на селянські виступи та використовує проти них два методи боротьби: «1) зупинка виступів, які вже виникли в окремих місцевостях; 2) видання у законодавчому порядку таких постанов і правил, які, з одного боку, відкрили якийсь би шлях для задоволення земельних потреб селянства, а з іншого – направляли б по законодавчому шляху суперечки, які виникли між селянами і землевласниками, аж до вирішення аграрного питання в Установчих зборах» [515, 240]. Такі заяви Міністра землеробства говорили про те, що уряд визнавав про-

блему селянських виступів та намагався шукати шляхів виходу із ситуації.

Весна 1917 р. закінчилася травневими виступами селянства, які лідер соціалістів-революціонерів С. Маслов вважав абсолютно вмотивованими, якщо брати до уваги скрутне аграрне становище, в якому опинилося селянство. Всі думки щодо цього питання він висловив в одному із номерів часопису партії соціалістів-революціонерів «Земля и воля». С. Маслов говорив про триєдність проблем селянства: рента, податок і торговий прибуток. Ренту селянство виплачує поміщику чи великому землевласнику, орендуючи землю, податки селянин сплачує державі, а торговий прибуток селянин виплачує торговцю, коли продає йому продукти своєї праці [325, 1]. На його думку, потреба в землі перед селянством постала так гостро, що призвела до селянських виступів: «Коли малоземелля досягає такої гостроти, що це спостерігається у нас у деяких місцевостях, положення сільського господарства стає надзвичайно важким і нездатним задовольняти потреби селянської сім'ї» [325, 1]. Для С. Маслова селянські виступи не викликали здивування: «Працюючий землероб перебуває в кабалі, він заледве отримує найнеобхідніше і про покращення господарства не може йти і мови» [325, 1]. Вихід із цієї ситуації, однаково як і зупинку селянських виступів, лідер соціалістів-революціонерів бачив у наділенні селян землею.

1 травня 1917 р. Міністр землеробства А. Шингарьов знову звернувся до селянства із закликом не порушувати земельних прав поміщиків і дочекатися Установчих зборів. «Абсолютно недопустимо чинити які б то не було утиски сусідам-громадянам – землеробам і хуторянам, заважати їм засівати поля, відбирати у них робітників, інвентар, худобу, насіння» [388, 38]. Міністр землеробства наголосив, що за самовільне захоплення селян чекають покарання.

7 травня 1917 р. до уряду надходять відомості про селянські виступи у Бессарабії. Згідно з даними, селянські виступи

набрали загрозливого характеру [3, 4]. Спалення, самовільне захоплення земель та бійки стали нормальним явищем для селянських виступів [539]. 18 травня 1917 р. із Казанської губернії телеграмою повідомлялося: «Аграрні виступи, що виникли 22 квітня 1917 р. у губернії продовжуються; у деяких містах безправні дії селян набувають характеру серйозного перерозподілу земельних цінностей» [499, 28]. Селянські виступи у Казанській губернії почалися ще в перших числах березня 1917 р. Тут можна говорити про тривалий характер селянських виступів. У травні 1917 р. захоплення відбулися у Пермській, Пензенській, Саранській, Самарській та інших губерніях [397, 299].

До нашого часу дійшли відомості про аграрні виступи у Мінській губернії від 19 травня 1917 р.: «Більшість сервітутів перейшло у фактичне розпорядження селянських організацій. Забороняючи особисті лісові заготівки для міст, селяни самі рубають ліс для своїх потреб на державних і приватних лісництвах, не звертаючи уваги на культурні насадження» [352, 50; 52].

Різні політичні партії, наприклад більшовики, активно підтримували селян у їх боротьбі проти поміщиків. В. Ленін 22 травня 1917 р. закликав селян негайно і організовано відбирати землю у поміщиків [238, 40]. Селяни реагували миттєво і вже 24 травня 1917 р. на виступ піднялися селяни Саратовської губернії [527, 3], що викликало занепокоєння влади. До кінця травня 1917 р. інформація про вибухи селянських повстань приходила із Саратовської, Тульської, Псковської, Харківської, Рязанської, Нижегородської, Пензенської, Бессарабської, Симбірської та інших губерній [352, 50]. Землевласники Саратовської губернії повідомляли, що переживають важкі часи. Місцеві комітети виносили, на думку великих землевласників, незаконні постанови про захоплення землі. Із Тульської губернії повідомляли, що ворожнеча між селянами і поміщиками зростає з кожним днем. Землевласники Харків-

ської губернії навіть змушені були зупинити посівні роботи. У Рязанській губернії селяни були ще радикальнішими. Поміщики скаржилися уряду, що їх позбавляли приватної власності не тільки на нерухоме майно, а й на рухоме. Землевласники Бессарабської губернії інформували, що вони взагалі живуть за межами законів. У їх губерніях почастишали грабунки, насили і пожежі.

Таким чином, селянські повстання не просто зросли чисельно, а набули радикального і жорстокого характеру. У такий спосіб ми можемо говорити не лише про зміну кількісних показників, а і про якісну трансформацію селянського руху. Фактично на авансцені російської історії 1917 р. опинилося селянство. Воно заявило про себе як про активного учасника революційних подій. Революція в Росії набирала виразних ознак селянського характеру. «Тепер при зустрічі з поміщиком селяни шапки не знімають. Селяни не говорять: «Заради Бога, Іван Петрович, сім'я помирає з голоду, дайте півдесятини». Тепер селяни говорять: «Ви скільки можете обробити за Вашими розрахункам, приймаючи до уваги кількість сім'ї? Ми Вам пропонуємо прийти на наше зібрання і розподілити всю цю землю, що знаходиться у Вас, як власність» [223, 47].

Найбільша кількість селянських захоплень поміщицьких земель припала на квітень–травень 1917 р., тобто на час посівних робіт. Із кожним місяцем розширювалася географія селянських повстань [221]. За офіційними даними, у квітні 1917 р. із 481 повіту Європейської Росії відбулися селянські повстання в 174 повітах (36%), у травні по цих же губерніях і повітах 236 (49%) [382, 21]. Проте, селянським рухом було охоплено значно більшу частину повітів Росії. Дослідження по Бессарабській, Воронежській, Володимирівській, Казанській, Нижегородській, Рязанській губерніях, у складі яких було 68 повітів, показують, що у них відбулося у березні 1917 р. у 35 (53%) повітах, у квітні 1917 р. – 53 (78%), у травні – 61 (89%) селянських виступів [382, 21].

Форми селянських виступів вчені зводять у три групи. До першої групи належать відкриті дії, спрямовані на повну чи часткову ліквідацію приватновласницьких господарств [590]. Їх застосування мало на увазі те, щоб в одних випадках змусити поміщика, позбавленого можливості проводити сільсько-господарські роботи, передати землі селянам на тих чи інших умовах, а в інших випадках, що було частіше, щоб захопити землі, які не оброблялися власником. До другої групи – таємні виступи з реорганізації поземельних відносин. Третя група – економічні дії проти землевласників, які підривали порядок землекористування [382, 22] (див. Додаток 1).

Найбільш поширеними були виступи, що належать до першої групи. І це легко пояснити. У більшості випадків селяни не просто хотіли отримати землі та зменшити кабальні умови землекористування, а й відновити справедливість. У їх розумінні «справедливість» полягала в покаранні поміщика, який багато років погіршував їм умови праці.

У березні 1917 р. 15% всіх виступів складали стихійні погроми маєтків і рідше – захоплення приватновласницьких господарств [382, 25; 42, 1]. У квітні 1917 р. кількість селянських виступів дещо зменшується, але не набагато (див. Додаток 2). Частково це пов'язано з тим, що Тимчасовий уряд починає реагувати на виступи селянства і розробляє законопроекти для підготовки вирішення аграрного питання в Установчих зборах. У травні–червні 1917 р. в село були направлені війська для придушення селянських виступів. Війська направлялися не в усі губернії країни, а тільки у «найбільш небезпечні», на думку уряду [319, 24].

Таким чином, ми вважаємо, що селянські виступи у березні–травні 1917 р. були позначені двома тенденціями. Перша – розширення географії виступів. Друга – радикалізація їх характеру.

Паралельно з виступами селянства за аграрні реформи відбувалися виступи селянства за створення селянських

комітетів. Останні мали організувати селянські маси в боротьбі за землю та їх права. Волосні й селянські земельні комітети почали створюватися вже в перші дні березня 1917 р., хоча Тимчасовий уряд спочатку забороняв їх і лише 19 березня 1917 р. дозволив їх діяльність. Ініціатором створення цих комітетів було саме селянство [382, 12]. Спочатку до складу селянських комітетів, поряд із селянами, входили торгівці, місцеві чиновники і навіть поміщики. Вже під кінець березня 1917 р. їх соціальний склад дещо змінився, відбувалися перевибори і до них увійшли навіть солдати. Селянство перевищувало кількість представників у комітетах і складало більше 50% [382, 13]. О. Лук'янова, О. Моїсеєва та М. Кравчук висловили припущення, що селянські комітети виступали тими органами, які допомагали селянству захоплювати землю та організовувати виступи [382, 14].

На нашу думку, комітети стали однією з форм суспільно-політичної самоорганізації селянства. Їх створення на підставі селянської самодіяльності підтверджує нашу тезу про селянський характер революційних подій, про те, що розпочалася чергова хвиля Селянської революції.

Селяни висловлювали свою прихильність до створення комітетів вже з перших днів березня 1917 р. Тимчасовий уряд був незадоволений селянськими комітетами, але зупинити процес їх формування не міг [269, 104; 496].

Селяни створювали комітети не як окремі організації, а як продовження органів місцевого самоуправління і виконавчі органи селянських сходів [60, 29]. Комітети були створені по території всієї Росії [523, 2; 524, 2]. Пік їх створення припадає на травень–червень 1917 р. [492, 91]. Діяльність комітетів у сфері земельних перетворень розвивалась у тих же напрямках, що і селянські виступи. Найбільше селянські комітети підтримували селянські виступи, які були пов'язані з безоплатним відчуженням орних і сінокісних земель [382, 26]. Селянські комітети намагалися врегулювати орендні

відносини на користь селянства [136, 130]. Рішення про передачу орендних грошей комітетам чи державі практично означало конфіскацію приватновласницьких земель. Селянські комітети встановлювали свої ціни на оренду. Вони були удвічі, а то й утричі нижчі від дореволюційних. Були випадки, коли орендна платня, встановлена селянським комітетом, була такою низькою, що її можна було вважати символічною [73, 92]. Велику роль у стабілізації аграрного становища селянства відіграла боротьба проти розпродажу поміщиками земель, худоби, хижачької вирубки лісу. Також комітети регулювали користування селянами землею, тобто визначали порядок і норми відпуску лісових матеріалів, встановлювали ціни тощо. Однак виступи селянства були більш радикальнішими, ніж виступи комітетів (див. Додаток 3).

Ми вважаємо, що виступи селян під керівництвом селянських комітетів мали організованіший характер. Тимчасовий уряд дозволяє їх створення із сподіванням, що комітети зможуть контролювати селянські виступи. Більшу радикальність виступів селян, порівняно із виступами організованими селянськими комітетами, можна пояснити, по-перше, контролем з боку селянських комітетів виступів; по-друге, не бажанням завдати великих збитків сільському господарству; по-третє, селянство було тією верствою, яку складно було зорганізувати. Селяни більше піддавалися стихійності.

Отже, аграрне питання, що набуло актуального значення ще 1905–1907 рр., загострилося із падінням монархії та приходом до влади Тимчасового уряду. Позиція уряду стосовно вирішення аграрного питання, дефіцит землі та інші аграрні проблеми стали причинами селянських виступів, які у майбутньому набули радикального та системного характеру. Фактично з падінням монархії в Росії розгорталася чергова хвиля Селянської революції. Це підтверджують як кількісні (зростання чисельності селянських виступів), так і якісні

(зміна характеру виступів та ідеології) параметри суспільно-політичної активності селянства Росії в 1917 р. Навіть захоплюючи поміщицькі маєтки, селяни вимагали від влади легітимізації їх дій. Вони вимагали законів про заборону земельних договорів, про заборону хижацької вирубки лісів поміщиками, урегулювання орендних відносин. Проблема полягала у тому, що головних селянських вимог Тимчасовий уряд виконати не міг. Водночас, селяни у більшості випадків вимагали не поступок, а негайного переходу поміщицьких земель до селян.

2.3 Аграрне питання і шляхи його вирішення у квітні 1917 р. Аграрне питання у програмах політичних партій (квітень 1917 р.)

На початку квітня 1917 р. Тимчасовий уряд почав більше цікавитися ситуацією, що склалася в аграрній сфері. Досить активну участь у цьому процесі брав новообраний Міністр землеробства А. Шингарьов. Вже 1 квітня 1917 р. він виступив із пропозицією на засіданні Тимчасового уряду про проведення докорінних аграрних реформ, за яких всі землі повинні перейти у користування працюючого населення [246, 402].

3 квітня 1917 р. на засіданні члени Тимчасового уряду висловлювали занепокоєння з приводу аграрної ситуації на Дону [22; 522]. Уряд зазначав, що ситуація особливо небезпечна, оскільки у цьому регіоні багато переселенців [94]. Тому навіть найменші виступи можуть призвести до масових протистоянь населення [79, 107]. Тимчасовий уряд наголошував на збереженні стабільності ситуації та закликав населення до спокою, дочекатися скликання Установчих зборів, де аграрне питання планувалося остаточно вирішити [512, 92]. Доти, переконували селян урядовці, всі права на землю, що склалися історично, залишаються непорушними. Для попередження

виступів Тимчасовий уряд відрядив на Дон члена Державної думи М. Воронкова та сприяв створенню селянських комітетів на місцях [515, 258].

Тимчасовий уряд вимушений був реагувати на селянські виступи, оскільки вони набули жорсткого і масового характеру [604, 10; 77, 70]. 5 квітня 1917 р. на засіданні Тимчасового уряду Міністр землеробства проінформував уряд стосовно отриманих відомостей телеграмою із Ранненбурга про самовільне захоплення селянами землі. На засіданні Тимчасового уряду Міністр землеробства отримав доручення: «1) звернутися до начальника Ранненбурзького тимчасового виконавчого комітету із вказівками про недопустимість самовільного вирішення земельного питання, яке повинно вирішитися на Установчих зборах і на утворення у майбутньому при волосних продовольчих комітетах камер примирення для віднайдення згоди між землевласниками і землеробами; 2) дійти згоди із Тимчасовим комітетом Державної думи про відправлення у Ранненбурзький повіт комісара із членів Державної думи» [10, 271]. У такий спосіб Тимчасовий уряд хотів зупинити селянські виступи у Ранненбурзькому повіті.

Наступного дня, 6 квітня 1917 р., Міністр землеробства А. Шингарьов знову виступив із пропозицією: «Начальнику Тимчасового виконавчого комітету у Ранненбурзі, Рязанській губернії, Сухарьову, у результаті випадків самовільного захоплення селянами земель у Ранненбурзькому повіті вказати на недопустимість подібних дій та необхідність мати можливість керувати такими випадками, аж до скликання Установчих зборів» [10, 275]. Члени Тимчасового уряду заслухали виступ та прийняли постанову, якою зобов'язали Міністра землеробства донести свою пропозицію до Сухарьова по телеграфу [284, 24].

На нашу думку, активна участь Тимчасового уряду в розробці законопроектів в аграрному напрямі з квітня 1917 р. свідчить про включення влади в прийняття постанов і законів, що сприяли б покращенню становища селянства та зупинці

селянських виступів, захоплення ними земель. Однак, слабка діяльність уряду в березні 1917 р. не могла не позначитися на аграрній ситуації в країні. Певна відповідальність лягла і на Міністра землеробства А. Шингарьова, який у квітні 1917 р. зробив спробу реабілітуватися. Він інформував владу з приводу тих нагальних проблем, що поставали, та приступав до їх вирішення. Невдалу діяльність А. Шингарьова у вирішенні аграрного питання, з нашої точки зору, можна пояснити складністю політичного становища в державі, посиленням суспільно-політичної активності селянства та багаточисельними аграрними проблемами держави, які не можна було вирішити одномоментно. До того ж Тимчасовий уряд, А. Шингарьов зокрема, багато зусиль докладав на заспокоєння селянства, зупинку селянських виступів, різні звернення, пропозиції. Час та зусилля можна було витратити на прийняття законопроектів із вирішення аграрної проблеми. Незважаючи на активність Міністра та всі намагання А. Шингарьова вирішити аграрне питання, вчені по-різному ставляться до його ініціатив. Наприклад, В. Старцев вважав, що постать А. Шингарьова абсолютно не підходила на посаду Міністра землеробства, він краще б себе реалізував на посаді Міністра фінансів. Однак він намагався справлятися зі своєю роботою якісно. На підтримку своїх слів В. Старцев навів відгуки про А. Шингарьова М. Набокова: «... тут він одразу потону в роботі, що була йому не під силу...» [515, 215]. В. Старцев вважав, що 50% успіху аграрної політики Тимчасового уряду залежало від особи, яка не могла впоратися із своєю роботою [515, 215].

11 квітня 1917 р. Тимчасовий уряд видав Постанову «Про охорону посівів» [138, 1]. Вона була одним із перших революційних кроків Тимчасового уряду як реакція на масові селянські виступи, спрямована на збереження посівних площ держави [198]. Цим документом Тимчасовий уряд звертався до населення з проханням не скорочувати посівні площі, оскільки армія потребує хліба. Питання забезпечення армії хлібом ста-

вилосося на один щабель, що і забезпечення її зброєю. Всю відповідальність за збереження посівів несла влада, а тому брала на себе певні зобов'язання щодо видання законопроектів, щоб запобігти зменшенню посівних площ. За необхідності влада брала на себе зобов'язання забезпечити населення всіма необхідними технічними засобами та насінням [479, 156–157]. Орендна плата за користування землею виплачувалася власнику землі.

Для кращого втілення в життя Постанови Тимчасовий уряд розробив положення. Його зміст зводився до такого: «1) охорона всіх посівів знаходиться під контролем держави ... Цей контроль здійснюється Продовольчими Комітетами за допомогою осіб та організацій, що користуються довірою населення; 2) спостереження і суспільний контроль полягають у: 1. встановленні розмірів посівної площі і 2. у нагляді за використанням відпущених із держави джерел робочої сили, інвентарю та засобів виробництва; 3) у випадку насильницького псування чи знищення посівів Тимчасовий уряд забезпечить власникам господарств, що перебували під охороною і контролем, відшкодування збитків, визначених спеціальними комісіями; 4) відшкодування збитків із коштів Державного Казначейства є обов'язковим, якщо комісія встановила, що були застосовані всі заходи охорони посівів і що надані збитки є результатом народних виступів; 5) у випадку відмови власника засіяти землю, незасіяна площа орної землі потрапляє у розпорядження місцевих Продовольчих Комітетів, які можуть передати її в оренду для засіяння за справедливими цінами місцевим землеробам чи організувати засіяння. Терміни передачі землі встановлюють Продовольчі Комітети; 6) орендна платня за землю, що задіяна під посіви, надходить власнику землі. Її розміри визначаються за посередництва Продовольчих комітетів» [483, 157–158; 198].

Позитивним моментом у Постанові від 11 квітня 1917 р., як вважає Н. Рогожнікова, був припис про зобов'язання у примусовому порядку власників земель здавати вільні землі

в оренду землевласникам, що бажали їх засіяти [466, 19]. З. Лозинський писав, що постанова від 11 квітня 1917 р. «Про охорону посівів» була вимушеним кроком, оскільки продовольча ситуація в країні погіршувалася з кожним днем у результаті війни. Також цією постановою Тимчасовий уряд хотів заспокоїти селянство, показавши, що він взявся за вирішення аграрної проблеми. Як вважає З. Лозинський, «творчі плани у сфері орендних відносин Тимчасового уряду вичерпувалися, а у Прибалтійському краї постанова не мала реального втілення» [306, 147].

На нашу думку, прийняття Постанови від 11 квітня 1917 р. не можна оцінювати однозначно. Погоджуємося з думкою З. Лозинського, що вона була вимушеним кроком. Її головна мета, на наш погляд, полягала у забезпеченні армії хлібом та зупинці селянських виступів. Водночас цим документом Тимчасовий уряд оприлюднював свою позицію стосовно вирішення аграрного питання. Її зміст спрямовувався на залагодження проблемних моментів в аграрній сфері.

Ефект від цього документу після ознайомлення з ним селян був несподіваний для влади. Тимчасовий уряд отримав діаметрально протилежний результат ніж той, на який він розраховував. Селянство по-своєму, специфічно, зрозуміло зміст постанови: як юридичну підставу до самозахопленя. Селяни, посилаючися на неї, почали відбирати у поміщиків землю. Вони всіляко сприяли тому, щоб поміщик був не в змозі засіяти землю, яка автоматично тоді потрапляла у селянських продовольчих комітетів. Поміщики, звичайно, були не задоволені ситуацією, що складалася [33; 34; 507, 145]. Тимчасовий уряд не міг нічого вдіяти і, зокрема, відмінити постанову, оскільки, як було вже зазначено, фронт потребував хліба.

Квітень 1917 р. позначився діяльністю Ліги аграрних реформ, створенням Петроградського відділу Ліги. Його члени мали за мету розробити концепцію для вирішення аграрного питання в Росії в інтересах селян. Загальне зібрання

затвердило програму і були розроблені загальні положення, які висвітили члени Ліги у своїх працях. Програма складалася з чотирьох частин. Розпочиналася вона розглядом та аналізом Столипінської аграрної реформи. Далі наголошувалося на завданнях, які ставила Ліга для вирішення аграрної проблеми. Ставилося за мету зробити огляд земель по районах, з'ясувати в якому стані перебувають земельні ділянки, переглянути умови орендних відносин. Передбачався перерозподіл церковних, приватних, монастирських та інших земель. Члени Ліги аграрних реформ одним із завдань програми ставили аналіз проблем та невдач Столипінської реформи та часткове виправлення її прорахунків. Безпосередньо зверталася увага на общинне та хутірське землеволодіння. У програмі Ліги аграрних реформ передбачалося точно визначити малоземельні та безземельні райони, встановити мінімум і максимум приватного земельного володіння. Зазначалося і про перерозподіл земель. Перед членами Ліги поставало питання: яким чином його провести – шляхом конфіскації чи шляхом викупу. Для різних регіонів планувалося встановити різні мінімуми і максимуми приватного землеволодіння, враховуючи особливості кожного району. Передбачалося переоцінка діяльності Селянського земельного банку. По закінченні проведення реформи повинен бути визначений та встановлений єдиний земельний податок [258, 102; 330].

Таким чином, наведене вище дозволяє нам говорити про те, що члени Ліги аграрних реформ підійшли до вирішення аграрного питання досить серйозно, що підтверджує створена програма з поставленими конкретними цілями і завданнями.

Перший з'їзд Ліги аграрних реформ проходив 16–17 квітня 1917 р. Від організаційного комітету виступав О. Чаянов. Він наголосив на необхідності зближення політичних партій у вирішенні аграрного питання в державі. Стосовно аграрної ситуації, що склалася 1917 р., О. Чаянов коротко розкрив політичне та економічне становище Росії у 1905–1907 рр., порівнявши його з 1917 р. Одну з причин кризи

1917 р. О. Чаянов вбачав у невирішенні аграрного питання у 1905–1907 рр. Він закликав всіх членів політичних партій переглянути свої позиції, узгодити їх для вирішення аграрного питання. На першому з'їзді Ліги аграрних реформ було обрано Раду Ліги, а також означено основні аспекти роботи для другого з'їзду Ліги. Одним із них були джерела фінансування аграрної реформи [258, 120].

Незважаючи на те, що О. Чаянов неодноразово закликав членів Ліги аграрних реформ, поставити на другий план свої політичні уподобання і не забувати, що Ліга є міжпартійною організацією, уникнути політичних дискусій все ж не вдалося.

На нашу думку, створення такої міжпартійної організації повинно було мати позитивний результат. Реалізація завдань, що ставила перед собою Ліга аграрних реформ, сприяли б підвищенню авторитету влади в очах селянства. Підхід О. Чаянова до вирішення проблеми ми вважаємо правильним. Лише вивчивши помилки минулого, дізнавшись причини, зрозумівши, що призвело до аграрної кризи, можна було вирішити аграрну проблему в 1917 р. До всіх завдань Ліги аграрних реформ можна додати ще одне – терміни проведення аграрної реформи. Вважаємо, що Ліга повинна була запропонувати Тимчасового уряду, по закінченню проведених досліджень та обговорень, терміни проведення аграрних змін.

Однією із головних причин неефективної роботи першого з'їзду Ліги аграрних реформ виявилася глибина міжпартійних протиріч. Найбільші непорозуміння виникли між представниками партії есерів та партії кадетів. Якщо перші виступали за скасування приватної власності на землю, конфіскацію поміщицьких земель, заборону найманої праці та оренди, то другі навпаки підтримували приватну власність і вбачали в ній вирішення всіх аграрних проблем держави [569, 115].

На першому з'їзді Ліги аграрних реформ було заслухано декілька доповідей, які стосувалися безпосередньо вирішення аграрного питання. Виступали П. Маслов,

П. Віхляєв, М. Огановський, О. Хрущов, М. Черненко та інші. Кожний із доповідачів вніс конструктивні пропозиції, які мали розроблятися і вдосконалюватися в майбутньому. М. Огановський вирішення аграрної проблеми вбачав у передачі всіх земель селянам. Остаточний розподіл земель повинні були здійснити Установчі збори, а Ліга повинна підготувати підгрунття для полегшення роботи Установчих зборів. До скликання Установчих зборів потрібно було зробити перепис населення і дати оцінку земель залежно від особливостей кожного району для кращого їх перерозподілу [569, 21].

П. Віхляєв піклувався лише про технічні особливості аграрної реформи. Його доповідь була однією з небагатьох на з'їзді Ліги аграрних реформ, яка викликала чи не найбільше обговорень. П. Віхляєв наголошував, що перше, ніж проводити аграрну реформу, потрібно володіти всіма статистичними даними (кількість селян; кількість господарств; кількість земель; які землі здавалися в оренду, а які ні; скільки селян живе лише за рахунок прибутків зі своїх земель, а скільки має додаткові доходи; кількість монастирських, церковних, кабінетських земель тощо). Він зазначав, що перед тим як чинити якісь дії, потрібно володіти достатньою кількістю інформації, що полегшить проведення реформи. Одне із головних завдань Ліги П. Віхляєв вбачав у розробці програм для проведення аграрної реформи Установчими зборами [398, 245].

О. Хрущов у своїй доповіді звернув увагу на роботу земельних комітетів. Підготовчі заходи до проведення реформи покладав на Головний земельний комітет, не надаючи Головному земельному комітеті ніяких прав, крім розроблення положень для проведення реформи Установчими зборами. Для більшої довіри селян до земельних комітетів він пропонував збільшити кількість представників селянства у них [61, 105].

Дещо схожі погляди мав П. Маслов. Він вирішення всіх аграрних проблем покладав на місцеві органи самоуправління,

вбачаючи у цьому ефективніше їх вирішення. На його думку, потрібно підготувати спеціальні органи місцевого самоврядування, що підготують аграрну реформу, а також органи, що здійснюватимуть ідейне забезпечення реформи. Органи місцевого самоуправління, на його думку, що займатимуться проведенням аграрної реформи, повинні мати право повністю розпоряджатися землею [323, 201]. Незвичайність поглядів П. Маслова полягала в тому, що органи місцевого самоуправління повинні розпоряджатися земельними ділянками, які б охоплювали цілі області, а у деяких випадках і декілька областей з однаковими принципами управління, однаковими особливостями, сільськогосподарськими умовами, національними особливостями. Тільки тоді аграрна реформа матиме успіх [386, 35]. Доповідь П. Маслова викликала зацікавлення у членів з'їзду і по її завершенні було прийнято резолюцію: «Вирішення аграрного питання можливе лише за повної згоди із місцевими умовами різних областей, а тому проведення відповідних заходів та вивчення аграрного питання повинно бути застосовано до окремих областей держави. Роботу Ліги аграрних реформ потрібно направити у відповідності із обласними принципами» [386, 36]. М. Черненко закликав у проведенні аграрної реформи брати до уваги думку селянства і діяти лише в його інтересах. Він наполягав на переписі населення і встановленні норм земельних наділів [61, 106].

М. Огановський був прихильником проведення попередніх досліджень для того, щоб у майбутньому дії з вирішення аграрного питання були ефективними. Він вважав, що для початку потрібно провести Всеросійський перепис земель, оскільки у попередні роки відбулося багато змін перерозподілу земель [386, 32]. М. Огановський у своєму виступі на засіданні Ліги аграрних реформ «Минуле і майбутнє земельного питання» занурився у причини його виникнення. Він звернувся до 1861 р., заявивши, що, отримуючи тогоріч землю, селяни були обдурені і поміщики отримали рівно

стільки землі, скільки забажали. Наступні роки були ще важчими для селян і цілком закономірним є той факт, що дефіцит землі у селян став причиною селянських виступів, які на фоні революції стали помітнішими. У своєму виступі М. Огановський оперував фактами та даними, після оголошення яких присутні не ставили під сумнів його слова, а лише задавали запитання, що стосувалися справи. Наприклад, дослідник зазначив, що на відміну від інших країн світу, прибутковість землі Росії мало зросла. Якщо про країни Європи та Америки можна говорити, що за останні 10 років прибутковість землі зросла у 2 рази, то у Росії ця позначка сягала лише 20–30% [386, 10].

Вирішення аграрного питання М. Огановський покладав на Установчі збори. Однак, на його думку, до їх скликання у країні потрібно не просто провести ряд підготовчих заходів, але й побудувати сильну владу, щоб у населення не виникало ніяких сумнівів у її спроможності провести необхідні дії та покращити ситуацію в аграрному секторі [386, 12]. Влада повинна бути авторитетною. Її другорядне завдання (першорядне – утримання населення від виступів) – вивчити аграрне питання на місцях: визначити, скільки землі не вистачає, яка земля є у користуванні селян і виразити всі ці дані в цифрах [386, 17; 519; 520]. М. Огановським було окреслено і шлях уникнення селянських захоплень. Для цього необхідно, щоб всі можливі селянські організації та комітети працювали згідно з однією метою із владою, тобто Тимчасовим урядом [386, 18].

Зіставлення поглядів членів Ліги аграрних реформ і вимог селянства наводить на роздуми. По-перше, проурядові кола були зацікавлені у проведенні підготовчих до реформи заходів, перекинувши рішення щодо її проведення на плечі Установчих зборів. По-друге, селянство наполягало на негайному вирішенні аграрного питання. Зокрема, це стосувалося змін щодо землекористування (оренди), землеволодіння тощо. По-третє, у такий спосіб у революційно

організованому російському суспільстві формувалася прірва між його станами. Держава і селянство дедалі розходилися у своїх прагненнях. Дистанція, що дедалі збільшувалася, не сприяла консолідації влади і народу. Вивчення аграрної політики Тимчасового уряду в березні–квітні 1917 р. дозволяє зробити висновок, що влада орієнтувалася в ситуації на місцях. Дослідження діяльності першого з'їзду Ліги аграрних реформ доводить, що уряд чудово розумів причини, що призвели до цієї ситуації. І вже обговорював шлях заходів з вирішення аграрної проблеми. Ми переконані, що, з одного боку, на квітень 1917 р. влада недооцінила складність ситуації, а з іншого – великі зміни потребували певного часу.

У результаті роботи першого з'їзду Ліги аграрних реформ, заслуханих на ньому доповідей та проведених диспутів, було вироблено резолюції, згідно з якими визначено ряд заходів, необхідних для втілення до проведення аграрної реформи Установчими зборами. З-поміж них, на нашу думку, основними були такі: провести поземельний перепис, дати характеристику всім земельним угіддям, організувати сільськогосподарський перепис, визначити категорії осіб, які негайно потребують землі, а також з'ясувати ставлення населення до проведення земельної реформи та визначити ті методи проведення земельної реформи, які хотіли б бачити селяни, щоб проведення аграрної реформи проходило найбільш оптимально для населення [386, 34].

Таким чином, не беручи до уваги те, що погляди членів Ліги аграрних реформ відображали їхню належність до тієї чи іншої політичної партії, представники Ліги почали розробляти положення для вирішення аграрного питання.

Досить помітну роль у діяльності Ліги аграрних реформ відігравав О. Чаянов, який не входив до жодної політичної партії. Участь у політичній діяльності брав як представник кооперативного руху. О. Чаянов був прихильником радикальних змін, розробляв положення з вирішення продовольчої кризи [578]. Активно підтримував створення продовольчих ко-

мітетів, вибори в які, на його думку, повинні були проходити демократичним шляхом [576].

Основні думки з вирішення аграрного питання О. Чайнов виклав у своїй праці «Що таке аграрне питання?» [575]. Аграрну проблему О. Чайнов вважав однією із найголовніших, від вирішення якої залежить у майбутньому економічне життя Росії [577]. Також вона була однією з найскладніших, яка постала перед державою. Якщо політику або зовнішні зв'язки можна було контролювати, то аграрне життя селянства ніякими рамками обмежити не можна. Вчений наголошував, що до вирішення аграрної реформи потрібно підійти з усією відповідальністю. Для початку потрібно було вивчити всі статистичні дані, прорахувати всі можливі варіанти проведення аграрної реформи. І лише потім «майбутній господарський розвиток Росії наблизити до наших соціалістичних ідеалів» [575, 7].

Аграрна реформа у різних регіонах, на думку цього політичного діяча, повинна проходити по-різному. Необхідно розробити єдину програму для всієї країни, але реалізувати її у різних регіонах відповідно до особливостей кожного регіону. Тільки тоді, на думку О. Чайнова, можна мати позитивний результат, оскільки кожний регіон має свої аграрні особливості. Першим завданням, яке потребувало вирішення, була правильна постановка аграрної реформи [575, 12].

Цікавим є той факт, що О. Чайнов аграрне питання розглядав набагато ширше, ніж земельне. Він розрізняв ці два поняття. Аграрне питання О. Чайнов тісно пов'язував з організацією сільського господарства. Його вирішення можна провести двома шляхами – звільненням землі від приватної власності [575, 12] або організацією сільського господарства як галузі державного господарства [575, 13]. Однак другий шлях виконати складно, оскільки держава повинна регулювати аграрні відносини, а не контролювати їх повністю. У своїй праці «Що таке аграрне питання?» О. Чайнов проголосив

головну концепцію аграрної реформи: «Земля – трудовому народу!» [575, 19].

Одним із завдань аграрної реформи О. Чаянов ставив полегшення праці селян. Для цього необхідно було створити всі умови. Головним у житті селян є земля. Отже, перше, що повинна була зробити держава – провести земельну реформу. Вона є лише частиною аграрної реформи і можливо однією з найлегших. Суть земельної реформи зводиться до організованої передачі землі селянству і у тому, щоб рівною мірою організувати землі самого селянина [575, 34; 614, 168–169]. Для цього необхідно вилучити землю з товарного обігу [575, 55].

О. Чаянов пропонував не державну реорганізацію аграрних відносин і значну зміну землекористування і землеволодіння, а створення таких аграрних умов, за допомогою яких аграрні відносини пройшли б шлях еволюції і аграрні зміни найменш негативно позначилися б на селянських господарствах. Землі, що перебували у держави, створили б земельний фонд, яким держава розпоряджалася б відповідно до інтересів селянства [575, 45]. Держава залишала за собою право за потреби примусово відчужувати будь-які землі.

У програмних положеннях О. Чаянова були позитивні й негативні моменти. На позитивних моментах було наголошено вище, але не можна не окреслити і негативних положень. Наприклад, соціалізація забороняла будь-яку найману працю [575, 47]. Водночас у своїх поглядах О. Чаянов не відкидав такої можливості, говорячи про принцип націоналізації. Більше того, О. Чаянов вважав, що позбутися найманої праці за капіталістичних умов розвитку держави просто неможливо. Негативним моментом у принципі націоналізації була трудова норма. Задовольнити всіх селян однією трудовою нормою було б неможливо у зв'язку зі специфікою районів. Хоча О. Чаянов говорить про вивчення особливостей кожного району держави і проведення аграрної реформи відповідно до аграрних умов району. Також була ще категорія заможних

селянських господарств, хоча і не значна, що отримала свої земельні ділянки шляхом праці. Зрівняння їх одною міркою з малоземельними, наприклад, було просто несправедливим.

Поставало питання: що робити з тими господарствами, розмір яких перевищує трудову норму. За державою закріплювалося право відчуження землі. Вчений попереджав, що відчуження земель, які перевищують трудову норму, потрібно проводити таким чином, щоб селяни були згодні з цими заходами [575, 57]. В іншому випадку можна отримати контрреволюційні виступи. Термінів проведення аграрної реформи у державі О. Чаянов не встановлював, але зазначав, що всі зміни повинні проходити поступово, еволюційним шляхом. Наприклад, націоналізація, на його думку, займе одне-два десятиліття.

Досить складним було питання про безоплатне чи оплатне відчуження земель. О. Чаянов вважав, що відчуження земель повинне здійснюватися державою в борг, погашення якого відбуватиметься протягом 50–100 років. Виникла проблема. Землі, які перебували у приватному користуванні, були у більшості випадків закладені в державних і приватних банках, а тому, згідно з законом, належали не власникам, а вкладникам земельних банків, власникам закладних листів. Відмова ж держави у виплаті земельного боргу могла призвести до фінансової кризи [575, 59]. Сума, яку повинна була сплатити держава за відчуження землі, становила 5,5 млн крб. [575, 60]. Ідея безоплатного відчуження критикувалася і не могла мати права на існування. Тому потрібно було шукати вихід із ситуації. До 50 млн крб. боргу держави, який накопичився в результаті війни, додалось 5–6 млн крб. за виплату за відчуженні земель. Було вирішено: власник землі отримує від держави боргове зобов'язання на суму, яка рівна не ринковій, а дійсній вартості землі і в майбутньому щорічно отримує відсотки від погашення. Строк погашення розтягується на 50–100 років [575, 61]. Зрозуміло, що держава таким чином уни-

кає фінансової кризи і соціального вибуху, але власник землі опиняється у не дуже вигідному для себе становищі.

Отже, на думку О. Чаянова, проведення аграрної реформи було необхідним заходом для нормального розвитку держави в майбутньому. Проведення аграрної реформи він убачав у застосуванні демократичних методів шляхом еволюційних змін. Схилявся до націоналізації, соціалізації, державного регулювання та встановлення єдиного прогресивного податку. У поглядах вченого були позитивні та негативні моменти. Хоча діяльність та ідеї О. Чаянова знайшли оцінку в науковців ХХ та ХХІ ст. [349; 17], його погляди були мало поміченими колегами та опонентами. Члени Ліги аграрних реформ не прийняли ні висловлені ним погляди, ні працю, присвячену вирішенню аграрних реформ.

Ідеї, висловлені членами Ліги аграрних реформ вплинули на погляди з вирішення аграрного питання деяких політичних діячів Тимчасового уряду. Про це свідчить звернення Міністра землеробства А. Шингарьова 20 квітня 1917 р. до народу із проханням «спокійно чекати свого вирішення земельного устрою» [138, 1], зазначивши, що самовільні захоплення призведуть до «всезагальної розрухи» [138, 1]. Своїм головним завданням Тимчасовий уряд вважав проведення всіх необхідних підготовчих заходів для полегшення роботи Установчим зборам із вирішення аграрного питання.

Маючи на меті виконати це завдання, 21 квітня 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв постанову видати положення про створення земельних комітетів [100; 382]. Вперше думку про створення земельних комітетів висловив О. Пешехонов у друкованому органі соціалістів-революціонерів «Дело Народа» [570, 449]. «Важливе питання майбутнього – питання земельне – може бути вирішеним остаточно і правильно лише Установчими зборами ... Але для вирішення необхідно попередньо зібрати відомості про земельні потреби населення і підготувати до Установчих зборів новий закон про земельний устрій. З цією метою Тимчасовий уряд створює Головний

земельний комітет, який виконає цю роботу за допомогою місцевих губернських, повітових і волосних земельних комітетів» [596, 1; 109, 1; 375].

О. Пешехонов мав свої оригінальні погляди на вирішення аграрної проблеми [399; 541]. Існуючі аграрні відносини він називав неприпустимими для нормально-го розвитку держави. Тому наділення працюючого селянства землею було невід'ємною умовою проведення аграрних змін. Висловлюючися стосовно відчуження землі оплатно чи безоплатно, О. Пешехонов дійшов до висновку, що цей процес не можна проводити безоплатно [400, 3–4], тому що у такий спосіб запуститься механізм формування класу бідних. До того ж з-поміж власників земельних наділів, що підлягають відчуженню, є іноземці. Провести безоплатне відчуження відносно них – зменшити авторитет держави в очах світової спільноти. Не було гарантії, що сусідні держави не будуть захищати інтереси своїх громадян [400, 5]. О. Пешехонов висловлювався від імені всієї партії про те, що взяти на себе виплати повинні не лише селяни, але й держава [400, 5].

Земля повинна стати всенародною власністю [400, 6]. Цей процес він називав націоналізацією [400, 7]. Загальнона-родною власністю необхідно негайно оголосити всі ліси, води та інші культурні господарства [400, 8]. Держава отримувала право розпоряджатися як землею, так й іншою всенародною власністю [400, 6–7]. На місцях право розпоряджатися та регулювати земельні відносини надавалося сільським общинам та народному земству [400, 8]. О. Пешехонов був прихильником ідеї спільного ведення господарства селянами. Таким чином, вважав він, можна досягти більших результатів [400, 10]. Він один із небагатьох, хто пропонував вирішити питання найма-ної праці нерадикальними методами. Якщо більшість його коле-г і опонентів пропонували заборонити найману працю, то О. Пешехонов розумів, що це не так просто зробити і лише прийняти відповідний законопроект замало, тому шукав аль-тернативних рішень. Він пропонував встановити певну норму,

відповідно до якої й наділяти селянство землею [400, 11]. Такі пропозиції не були новими. Були ті хто, висловлював прихильність за встановлення норм і були навіть розроблені споживча та трудова норма. Ці питання неодноразово розглядалися на засіданнях Головного земельного комітету та Ліги аграрних реформ. Однак О. Пешехонов просунувся в цьому на крок уперед. Він запропонував прийняти ряд законопроектів з охорони праці. Таким чином, якщо і відбувалося використання найманої праці, інтереси найманих робітників були захищені [400, 11].

О. Пешехонов порушував ще одну важливу проблему. Це урівняння селянства не лише за розміром прибутку, але й за ефективністю роботи. Землі були різної якості, тому одним доводилося працювати більше від інших для досягнення такого ж прибутку. Політик пропонував обкласти більшим податком ті землі, які за менших затрат дають більший прибуток [400, 13]. Також він пропонував звернутися до світового досвіду, зокрема запозичити методи Великобританії, де був обов'язковим правильний обробіток землі та внесення необхідних добрив [400, 14].

О. Пешехонов, як і всі його колеги, засуджував селянські виступи, вважаючи, що вони приведуть тільки до розрухи і погіршення відносин між селянами та владою, а завдання вирішення аграрного питання покладав на Установчі збори [400, 15; 438].

Тимчасовий уряд вирішив підійти ґрунтовно до розробки проекту земельної реформи до скликання Установчих зборів, але перед цим ретельно вивчити ситуацію з земельного питання, що склалася в країні. Завданнями Головного земельного комітету були: «1) загальне керівництво за збором і розробкою необхідної для земельної реформи інформації та підготовчими діями; 2) складання загального проекту земельної реформи на основі зібраних даних і всієї інформації, що буде зібрана місцевими земельними комітетами» [100, 1].

Організація і склад Головного земельного комітету повністю залежали від уряду. Він складався із Міністра землеробства і його заступників (5), начальників Міністерства фінансів (2), Ради Селянських депутатів (3), Селянського союзу (3), комітету Державної Думи (3), Ради робітничих і солдатських депутатів (3), Кооперативного союзу (3), організацій (5), по одному начальнику від всіх партій (11) і губернських земельних комітетів [100, 1]. Таким чином, із 65 постійних членів, не рахуючи місцевих начальників, 34 особи безпосередньо представляли Тимчасовий уряд. Із одинадцяти представників партій більшість (6) були кадети, октябристи та інші праві [260, 160]. Начальником Головного земельного комітету Тимчасовий уряд призначив О. Постнікова [570, 449].

До складу губернських земельних комітетів входили: 4 представники від губернського земського зібрання, 1 – від міської думи губернського міста, по 1 – від кожного повітового земельного комітету, не більше 3 – від економічного відділу губернського земського управління, 1 – від окружного суду, мировий суддя, 1 представник від Міністерства землеробства [100].

Головний земельний комітет не мав права проводити самостійні дії [490, 11–12; 591]. Він був підготовчим органом і мав право тільки «подавати пропозиції уряду: про обмеження чи відміну дії старих законів, про відміну старого устрою, про прийняття інших законів стосовно регулювання аграрних відносин [494, 291]. Жодних рішень, які б мали політичну силу, Головний земельний комітет не мав права приймати.

Більша роль у проведенні підготовчих до реформ заходів відводилася губернським і повітовим земельним комітетам. Їх завданням було: «1) збір для земельної реформи всієї необхідної інформації, складання необхідних для неї планів і висновків, а також виконання необхідних для її проведення заходів; 2) приведення у виконання постанов центральної влади із земельного питання; 3) досягнення згоди із місцевими

органами з питань про землі, які належали державі та стосовно сільськогосподарського майна і надання права Головному земельному комітету зміни порядку користування і розпорядженням цим майном; 4) видання з питань сільськогосподарських і земельних відносин обов'язкових постанов у межах діючих законопроектів і постанов Тимчасового уряду; 5) вирішення питань, суперечок і непорозумінь, що виникнуть у сфері земельних і сільськогосподарських відносинах у межах діючих законопроектів і постанов Тимчасового уряду, задіянні при необхідності посередників та камер примирення для досягнення урегулювання ситуацій, що можуть виникнути в результаті самовільного порушення будь-яких прав та інтересів» [100; 557, 23–24]. Тимчасовий уряд надавав більші повноваження місцевим земельним комітетам, оскільки вважав, «що тільки шляхом детальної розробки і всезагального обговорення на місцях, можна буде правильно вирішити питання підготовки земельної реформи» [490, 12].

На нашу думку, створення таких організацій, як Ліга аграрних реформ та Головний земельний комітет було кроком уперед у напрямі вирішення аграрної проблеми. Якщо Ліга аграрних реформ була організацією більше теоретичною, то Головний земельний комітет, а точніше його відділи на місцях, мали не тільки практичні завдання, а й право дій з вирішення тих чи інших земельних спорів. До складу Головного земельного комітету були залучені не тільки працівники уряду, що, на нашу думку, свідчить про здатність влади іти на компроміси та прислухатися до думки інших. Створення відділень Головного земельного комітету на селі є підтвердженням того, що влада, можливо навіть підсвідомо, почала включатися до процесу регулювання та вирішення аграрної проблеми.

Стосовно Головного земельного комітету дослідники висловлювали різні міркування. Н. Рогожнікова стверджувала, що ставлення Тимчасового уряду до новостворених земельних комітетів було неоднозначним [466, 19]. Тимчасовий уряд вважав, що Головний земельний комітет зможе допомогти у під-

готовці реформи. Головний земельний комітет був незадоволений малими повноваженнями, які йому надав Тимчасовий уряд. Селяни вбачали у комітетах органи революційної влади, що повинні на місцях вирішувати їх проблеми [466, 19].

Ми вважаємо, що позбавлення права дії Головного земельного комітету було прорахунком у політиці влади. Уже була організація, яка проводила обговорення та подавала їх на розгляд Тимчасовому уряду. І створення ще одного близнюка не сприяло ні підняттю авторитету влади в очах селянства, ні покращенню аграрної ситуації і, зрозуміло, зупинці селянських виступів. Головний земельний комітет потрібно було наділити хоч малим відсотком права діяти. І тоді його робота була б результативнішою. По-перше, члени Головного земельного комітету змогли б реалізувати свої задуми. По-друге, селяни зовсім інакше поставилися б до Тимчасового уряду. А діяльність місцевих земельних комітетів обмежувалася певним регіоном і не вирішувала ситуацію в цілому.

Ще до прийняття положення 21 квітня 1917 р. кадетська «Речь» писала 15 квітня 1917 р., що робота Головного земельного комітету над розробкою проекту аграрної реформи сприятиме припиненню селянських виступів та тому, що вони спокійно чекатимуть скликання Установчих зборів [265, 106]. З. Лозинський стверджував, що селяни не мали великої довіри до земельних комітетів. Тому місцеві земельні комітети намагалися збільшити представництво селянства у комітетах [306, 148; 186, 3]. Н. Кутняковою розкрито двояке становище Головного земельного комітету. Ця двоякість полягала у не наданні Головному земельному комітету приймати самостійні рішення і таким чином бути у залежності його від Міністерства землеробства. Це призводило до протиріччя двох головних органів держави, що повинні були розробити проект аграрної реформи та полегшити становище селянства [279, 8]. Л. Потапова висловила думку, що хоча земельні комітети і були створені для «урегулювання» земельних відносин та розробки проекту аграрної реформи, але повинні були діяти відповідно

до діючих законопроектів. Тимчасовий уряд вирішив створити земельні комітети для того, щоб на деякий час заспокоїти селянство, зупинити їх виступи та врятувати поміщицькі землеволодіння від грабунку та розрухи [422, 12].

На думку Л. Потапової, Тимчасовий уряд цілком усвідомлено проводив подвійну політику – він зберігав продовольчі комітети, які повинні були визначати порядок використання земель, що потрапляли у розпорядження, а земельні комітети повинні були лише «регулювати» земельні відносини [422, 13]. Соціаліст-революціонер С. Маслов висловлював загальну думку, що земельні комітети повинні втручатися у земельні справи, оскільки ніяким іншим способом земельну проблему вони не вирішать [328, 2; 191]. В. Ленін погоджувався із тим, що вирішити аграрне питання повинні Установчі збори, але вважав несправедливим той факт, що селян закликали спокійно та бездіяльно чекати на вирішення аграрної проблеми, тоді як вона стосується саме селян і селянство є беззаперечною більшістю [289, 234].

На нашу думку, позиція В. Леніна у цьому випадку не є щирою. Його заклики селянства до рішучих дій вносили дестабілізуючий момент та ще більше підривали авторитет Тимчасового уряду в очах селянства. Якщо В. Ленін піклувався так про становище селянства і якнайшвидше вирішення аграрного питання, то не зрозуміло, чому він вважав, що аграрне питання повинні вирішити Установчі збори.

Зазвичай, політична партія ставить перед собою завдання оволодіти політичною владою в державі, щоб потім через своїх представників брати участь у вирішенні проблем держави. Політичні партії відігравали важливу роль у законодавчій діяльності Тимчасового уряду. Кожна партія формувала свою аграрну програму і розглядала різні шляхи виходу з аграрної кризи, що постала перед країною навесні 1917 р. Для політичних партій у будь-якому питанні, зокрема аграрному, був притаманний радикалізм у поглядах.

Партія «Народної свободи», або кадети, з початку формування Тимчасового уряду переважала у його складі кількісно. Конституційно-демократична партія підтримувала революційні зміни в країні парламентським шляхом [493; 301, 35; 253]. Партія активно обговорювала аграрне питання на початку 1917 р. [282, 188]. Формувати аграрну програму партія кадетів почала ще 1903 р. [593, 174], але остаточно вона була прийнятою 1905 р. Основним принципом цієї програми було примусове часткове відчуження (60%) приватновласницьких земель «за справедливими цінами» [402, 26; 515]. На III з'їзді партії кадетів 21–25 березня 1906 р. був прийнятий «Проект основних положень аграрної реформи» [330; 402; 595; 435].

У березні 1917 р. на засіданні Центрального комітету конституційно-демократичної партії обговорено ідеї земельного податку як засобу вирішення аграрної проблеми, створення аграрної комісії, агітаційної комісії із залученням до неї молоді для розповсюдження агітаційної літератури [382, 105]. 13 березня 1917 р. на засіданні Центрального комітету партії кадетів було прийнято рішення підготувати до VII з'їзду партії доповідь із викладенням основних положень програми вирішення аграрного питання. Програма мала відповідати основним партійним принципам, наприклад, збільшення площі землекористування населенню, яке обробляє землю власною працею.

VII з'їзд партії кадетів відбувся 25–28 березня 1917 р. [56, 43]. На ньому виступив із доповіддю О. Корнілов, який виклав основні положення програми кадетів та заявив, що вона потребує модернізації [443–448]. Він припустив, що нову програму можна було б розробити до наступного з'їзду партії. Багато членів партії кадетів висловили незадоволення тим, що програма із вирішення аграрного питання відкладається на деякий час. Члени партії розподілилися на дві групи. Одні вважали, що потрібно змінити програму, тому що необхідно врахувати ті перетворення, які відбуваються у країні. Інші доводили, що безглуздо змінювати програму партії щодо

аграрного питання тоді, коли основна маса населення на фронті. Якщо і потрібно проводити якісь аграрні перетворення і наділяти селян землею, то їх необхідно проводити в дусі старого державного устрою. З'їзд прийняв рішення створити спеціальну комісію, яка б з'ясувала ставлення партії до аграрної проблеми [74, 67].

Партія кадетів так і не виробила програми з вирішення аграрного питання. Це, безумовно, негативно позначилося на роботі Тимчасового уряду, але основні принципи аграрних перетворень були сформульовані: «... збільшення площі землекористування населення, що обробляє землю особистою працею (безземельні і малоземельні селяни), шляхом відчуження земель за рахунок держави із подальшою винагородою власників; землі, що були конфісковані, потрапляли у розпорядження держави; надання широкої державної допомоги під час переселення та розселення населення, облаштування його на місцях; упорядкування орендних відносин шляхом поновлення орендних відносин; відміна чинних правових норм найму стосовно сільських робітників; запровадження сільськогосподарських інспекцій для спостереження за правильним виконанням правил з охорони праці та запровадження кримінальної відповідальності сільських господарів за порушення цих правил» [439, 46–47].

Основа цих принципів була запозичена з аграрних програмних положень партії кадетів 1905 р. 29 березня 1917 р. на з'їзді Центрального комітету партії кадетів було прийнято рішення створити комісію, яка до наступного засідання виробила б програму із вирішення аграрного питання відповідно до основних принципів та засад партії. Головою було призначено М. Черненкова [480].

Вироблення аграрних положень 1917 р., на наше переконання, партією кадетів не принесло плідних результатів. Партія багато часу та зусиль витратила на з'ясування ставлення членів партії до аграрних проблем. Окреслені головні аграрні

принципи партії не були якісно новими, а в більшості запозичені із програмних положень 1905–1907 рр.

Найбільш схожою за політичними поглядами щодо вирішення аграрного питання до партії кадетів була партія трудовиків. Вони виокремилися з партії есерів у 1906 р. після I з'їзду [513, 74]. Термін «соціалізація» вони планували замінити терміном «націоналізації» та пропонували свою програму вирішення аграрного питання [530]. В її основу було покладено принцип націоналізації. Відповідно до нього держава мала право розпоряджатися загальним фондом, що складався з монастирських, церковних, кабінетських земель, а також земель, що перебували у приватному користуванні, але перевищували встановлену трудову норму [402, 29].

1917 р. аграрна програма партії трудовиків не змінилася. Відповідно до неї, держава повинна проводити відчуження земель селянам за винагороду [286, 105; 305]. Землі, які перебували у приватній власності, але не перевищували розміру норми, конфіскації не підлягали. Представники партії піклувалися про те, щоб в одних руках не зосереджувалося землі більше встановленої трудової норми [309–311]. Націоналізацію пояснювали як перетворення землі у всенародне надбання [394]. Націоналізація надільних та купецьких земель планувалася не відразу, а відкладалася [402].

Розмір винагороди, трудової норми, різниця між націоналізацією і соціалізацією та ще багато запитань, які залишає після себе аграрна програма партії трудовиків. Це партія, яка найменше уваги присвятила розгляду аграрної програми в 1905–1907 рр., а 1917 р. не вважала за потрібне її змінювати.

Партія соціалістів-революціонерів своєю аграрною програму почала формувати із 1902 р., у 1904 р. був запропонований проект аграрної програми у 46 номері «Революционная Россия» і лише на I з'їзді 29 грудня – 4 січня 1906 р. аграрна програма партії соціалістів-революціонерів була прийнятою [402]. Суть аграрної програми партії зводилася до соціалізації

землі. Ідея соціалізації належала В. Чернову. Соціалізацію землі есери вбачали у скасуванні приватної власності на землю та перетворенні землі на всенародне надбання, що потрапляє у розпорядження державою. Земля вилучалася із товарного обігу [396]. Право розпоряджатися землею надавалося місцевим органам самоуправління. Відчуження землі передбачалося провести без викупу. Однак особам, у яких конфісковувалася земля, надавалася суспільна допомога на деякий час для пристосування до нових умов [402, 20]. Поняття «конфіскація» не вживалося, а замість нього – термін «експропріація» [402]. Партія соціалістів-революціонерів планувала втілити в життя програму «мінімум» та програму «максимум». Програма мінімум була містком до запланованої соціалізації. «Мінімум» передбачав скасування приватної власності на землю, перетворення її у всенародне надбання та вилучення із товарного обігу. «Максимум» був завершальним етапом соціалізації та повинен був поставити все працююче населення в однакові умови.

У випадку невиконання програми мінімуму партія есерів передбачала керуватися перехідними заходами [432]. Наприклад, розширення прав общини і їх територіальних союзів із експропріації приватновласницьких земель; конфіскація монастирських, удільних, кабінетських та інших земель; передача їх у користування селянам; обмеження платні за користування землею розміром чистого прибутку господарства; винагорода за покращення стану земельної ділянки при переході її у користування від однієї особи до іншої [265].

4 березня 1917 р. I Петроградська обласна конференція есерів виступила за ліквідацію приватної власності на землю та надання її у користування трудовому народові. Конференція також засудила будь-яке захоплення селянами землі [433, 12]. На II-й Петроградській конференції, що проходила 3–5 квітня 1917 р., у партії соціалістів-революціонерів стався розкол як відносно загальної політики партії, так і щодо вирішення

аграрної проблеми [201, 70]. Виокремилосся три течії: 1) ліва, яка перебувала в опозиції і не була достатньо сильною, щоб хоч якось змінити політику партії; 2) права, представники якої виступали на підтримку партії кадетів; 3) центристська [433, 45]. Всі розбіжності у політичних поглядах негативно впливали на розробку аграрних положень і призводили до формування «розмитих» принципів партії есерів. На конференції виступив Н. Биховський, один із представників центристської течії партії. Головна думка доповіді полягала в тому, що за потреби партія може відступити від своїх основних принципів аграрної програми. Як відомо, партія есерів пропагувала конфіскацію земель та наділення ними селян без відкупу. Однак, Н. Биховський, заявив, що наділення земель може відбутися і за оплату. Як доказ цього, він навів такий аргумент: 4,5 млн селян є власниками землі (32%), а велика заборгованість банкам змушує подумати про оплатне відчуження земель [433, 46].

Партія соціалістів-революціонерів зіткнулася з тими ж проблемами, що і партія кадетів. Розбіжність поглядів ускладнила прийняття єдиного рішення та призвела до її розколу. Погляди партії соціалістів революціонерів були багатовекторними. Якщо партія кадетів по закінченні роботи над аграрною програмою зробила акцент на підтримці старих положень і створенні комісії, що визначила б ставлення членів партії до аграрного становища, то партія соціалістів революціонерів, а точніше різні її течії, виробила певні бачення аграрних перетворень. Деякі аграрні положення можна вважати популістськими. Наприклад, безоплатне відчуження земель та наділення ними селян.

Аграрна програма РСДРП (б) почала формуватися у 1906 р. На її IV з'їзді, у квітні 1906 р., було прийнято три принципи, сутність яких полягала у передачі всіх земель трудовому селянству [215, 15]. 1907 р. партія більшовиків розробила програмні положення аграрних перетворень у країні. Представники соціал-демократичної робітничої партії

були прихильниками муніципалізації землі. Її зміст зводився до конфіскації церковних, монастирських, удільних, кабінетських земель і передачі їх органам місцевого самоуправління чи місцевим общинам, що об'єднали б місцеві та сільські округи [431, 14]. Соціалізація землі, на думку партії більшовиків, повинна полягати у ліквідації приватної власності на землю [431, 21; 302, 31]. Після передачі конфіскованих земель у користування демократичних органів самоуправління у випадку виникнення суперечок, партія виступить за розподіл між селянами поміщицьких земель [431, 15].

15 квітня 1917 р. у газеті «Правда» було надруковано статтю В. Леніна під назвою «Добровільна згода» між поміщиками та селянами?» [351, 88]. Однак із цього проекту нічого не вийшло, оскільки селяни не погоджувалися на мирний шлях вирішення проблеми, висуваючи не тільки економічні вимоги, але й проводячи виступи.

23–24 квітня 1917 р. відбулася VII Квітнева конференція партії більшовиків [295, 29]. На ній було зазначено, що аграрна програма залишається попередньою, але з одним уточненням – землю потрібно надавати тим, хто її буде обробляти. На конференції представники партії обговорювали заходи, які необхідно виконати, щоб підготувати і полегшити проведення загальної аграрної реформи та попередити ті аграрні селянські виступи, які спостерігалися в Росії [365, 50; 436, 16]. Партія більшовиків закрила конференцію, ухваливши: «1) для урегулювання земельних відносин протягом перехідного часу потрібно запровадити державні і місцеві земельні комітети; 2) державним земельним комітетам необхідно надати права: а) зупинку дії законів, що можуть ускладнити планомірне вирішення земельного питання чи викликати незадоволення серед селянства, б) встановлювати нові тимчасові норми для земельних відносин, в) співпрацювати із іншими органами тимчасової державної влади, щоб їх дії і розпорядження не викликали аграрних виступів; 3) державним земельним комітетам надати такі права: загальне керівництво розробкою

інформації, необхідної для проведення аграрної реформи, виконання необхідних дій для цього та створення загального проекту земельної реформи на основі зібраної інформації; 4) обов'язки місцевих земельних комітетів: тимчасове розпорядження всіма земельними справами відповідних місцевостей і вирішення всіх питань по цих справах; 5) надати місцевим земельним комітетам права: видавати обов'язкові постанови із питань, що стосуються сільськогосподарських і земельних відносин, створювати камери примирення для вирішення суперечок, приймати відповідні дії із урегулювання аграрних відносин» [435, 35–36].

У газеті «Правда» були надруковані квітневі тези В. Леніна. У них аграрним положенням було відведено чільне місце в економічній програмі партії більшовиків. Їхня сутність полягала в конфіскації всіх поміщицьких земель та націоналізації. Вперше висувалася вимога створення Рад селянських депутатів, які б пильнували за проведенням аграрних змін у Росії [433, 91; 294, 145].

24–29 квітня 1917 р. відбулося засідання Всеросійської конференції більшовиків. Шостий пункт резолюції, прийнятої за результатами роботи конференції, стосувався перегляду аграрної програми партії. Всі кабінетські, церковні, поміщицькі землі пропонувалося конфіскувати і передати у користування селянства. Селянству потрібно організуватися у Ради селянських депутатів чи в інші органи місцевого самоуправління, які б створювалися незалежно від влади поміщиків. На конференції В. Ленін виступив із закликом домагатися від селянства активних дій до конфіскації всіх поміщицьких земель [290, 167]. В. Ленін підкреслював, що більшовики завжди виступатимуть на підтримку економічної стабільності країни і допуская розподіл між селянськими господарствами поміщицьких земель, на яких ведеться дрібне господарство, у випадку непередба-

чуваних обставин. [486, 239]. Всі пропозиції В. Леніна були підтримані партією.

Члени РСДРП (м) не вважали селянство революційною силою. Їхні аграрні положення, що беруть свій початок із 1905 р., не можна назвати такими, що вирішили б аграрні проблеми селянства. Аграрна програма меншовиків зводилася до таких положень: муніципалізація землі, що полягала у передачі приватновласницьких земель у підпорядкування великих обласних організацій; народне представництво повинно було визначити мінімальний розмір відчужуваних земель; церковні, монастирські та удільні землі конфісковувалися і передавалися у розпорядження державі; селянські та дрібні приватновласницькі землі залишалися у користуванні своїх власників [44, 34–38].

Меншовики категорично виступали проти зрівняння у землекористуванні [189]. Якщо почати втілювати в життя зрівняльний принцип землекористування, це призведе до розорення селянства. Меншовики були противниками створення земельних комітетів, оскільки вважали, що селяни повинні об'єднатися в обласні органи самоуправління (муніципалітети) [410, 236]. Після Лютневої революції 1917 р. меншовики не розглядали можливості удосконалення своєї аграрної програми, оскільки вважали проблеми селянства таким, що були і у 1905–1907 рр., а запропоновані ними шляхи вирішення актуальними і у 1917 р.

Отже, аграрна політика Тимчасового уряду до утворення коаліційного уряду була спрямована на створення умов для вирішення аграрної проблеми держави Установчими зборами. Перші заходи Тимчасового уряду в аграрній сфері були реакцією влади на селянські виступи, стосувалися стабілізації ситуації. Уряд працював у режимі прийняття законопроектів відносно актуальних проблем та створив організації, робота яких була спрямована на пошуки шляхів виходу з аграрної

кризи та розробки аграрних проектів. Такими організаціями були Ліга аграрних реформ та Головний земельний комітет. До їх складу були залучені представники різних політичних партій, вчені, спеціалісти-аграрники. Робота Тимчасового уряду потребувала часу: для розробки проектів, для вивчення аграрної ситуації, для прийняття рішень і видання законів, а селянство вимагало негайних дій. Політичні партії не обходили увагою аграрну проблему країни. Соціалізація, націоналізація, муніципалізація, встановлення трудової та споживчої норми, заходи «мінімум» і «максимум», відчуження землі та збереження її за попередніми власниками, безоплатне та оплатне відчуження земель, покладання розпорядженням землею на органи місцевого самоуправління, общини та держави – короткий перелік основних аграрних положень політичних партій. Політичні партії піддавали критиці аграрні програми своїх опонентів та доводили актуальність своїх. Але була у всіх політичних партій на березень–квітень 1917 р. спільна риса у їхніх аграрних програмних положеннях. Всі вони пропонували аграрні програми попередніх 1905 чи 1907 рр. вважаючи, що на 1917 р. аграрна ситуація у державі докорінно не змінилася. Таким чином, російський політичний істеблішмент як у березні, так і у квітні 1917 р. правом остаточного вирішення аграрного питання в країні наділяв Установчі збори. Останні вважалися своєрідною панацеєю від соціально-економічних та суспільно-політичних негараздів, що переживала країна у 1917 р.

РОЗДІЛ 3 АГРАРНЕ ПИТАННЯ У ПЕРІОД ТРЬОХ КОАЛІЦІЙ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ

3.1 Аграрне питання у фокусі уваги першої коаліції Тимчасового уряду (травень–червень 1917 р.). Аграрні трансформації програм політичних партій

Протиріччя між кадетами й есерами стосовно вирішення аграрного питання у Тимчасовому уряді були однією із вагомих причин, що викликали квітневу кризу 1917 р. Остання призвела до створення коаліційного складу Тимчасового уряду. Це стало реальним після 23 квітня 1917 р., коли партія кадетів оголосила про можливість поповнення Тимчасового уряду соціалістами-революціонерами. Кадети не розраховували на згоду соціалістів, але соціалісти не відмовилися від співпраці. Перше коаліційне правління Тимчасового уряду розпочалося 5 травня 1917 р. [66; 45, 40; 50, 89]. Головою коаліційного уряду та Міністром внутрішніх справ було обрано Г. Львова. Відразу ж постало питання про посаду Міністра землеробства. Після тривалих дебатів на посаду Міністра землеробства того ж 5 травня 1917 р. було призначено есера В. Чернова. Окрім них до складу першого коаліційного уряду увійшли: А. Шингарьов на посаді Міністра фінансів, О. Мануйлов – просвітництва, М. Некрасов – шляхів сполучення, Д. Шаховський – державного піклування, О. Керенський – військовий і морський міністр; П. Переверзев – юстиції; О. Пешехонов – продовольства; О. Коновалов – торгівлі і промисловості; І. Церетелі – Міністр пошти і телеграфу та М. Скобелев – Міністр праці; М. Терещенко – Міністр іноземних справ; а також В. Львов – обер-прокурор Священного синоду та І. Годнев – державного контролю. Як бачимо, у результаті утворення першої коаліції Тимчасового уряду до її складу увійшло 15 представників від різних політичних сил. Представництво соціалістів та меншо-

виків розширилося, але кадети все ж залишалися у більшості [7] (див. Додаток 4).

По утворенню коаліційного правління Виконавчий комітет Петроградської Ради опублікував 6 травня 1917 р. умови, на яких представники рад увійдуть до складу Тимчасового уряду [316, 47; 7, 23–24]. Їх умови було покладено в основу Декларації Тимчасового уряду «Про його склад і завдання». Декларація складалася із восьми пунктів. Із Декларації Тимчасового уряду від 6 травня 1917 р. можемо зробити висновки про його принципи діяльності. Завдання зовнішньої політики було зорієнтовано на питаннях війни, а точніше досягнення мирних стосунків із демократичними країнами. Уряд планував боротьбу із господарським занепадом шляхом забезпечення державного контролю над виробництвом, транспортом, розподілом продуктів. У фінансовій сфері планувалося збільшення податків. Не залишився поза увагою державний устрій. Тут у планах було розширення прав органів самоуправління. Соціальній політиці не було надано достатньої уваги. Лише загальні фрази про встановлення законів про охорону праці [570]. У п'ятому пункті Декларації, зокрема, йшлося про вирішення аграрного питання. Остаточне вирішення аграрної проблеми покладалося на Установчі збори: «Залишаючи за Установчими зборами можливість вирішувати питання про перехід землі в руки працюючих і виконувати для цього підготовчі роботи, Тимчасовий уряд прийме всі необхідні заходи, щоб забезпечити найбільше виробництво хліба для всіх, хто цього потребує в країні і, щоб регулювати землекористування в інтересах народного господарства і працюючого населення» [287, 39]. Як бачимо, аграрному питанню відводилося певне місце у Декларації, але не значне. П. Мілюков [26; 592] згадував, що на той момент однією з головних проблем, що потребувала вирішення, вважалася політична [349].

На нашу думку, аналіз пунктів Декларації від 6 травня 1917 р. робить обґрунтованим висновок щодо їх розмитості та загальності у той час, коли держава потребувала радикальних змін. В аграрній сфері Декларацією від 6 травня 1917 р. не було передбачено нового. Аграрне питання планувалося вирішити на Установчих зборах. Уряд мав провести лише підготовчі заходи, що полегшили б роботу Установчим зборам. З одного боку, уряд перекладав на плечі Установчих зборів вирішальні заходи. З іншого – урядові кола розуміли, що для проведення масштабних аграрних перетворень необхідно провести ґрунтовну підготовку.

Таким чином, відповідальність за вирішення аграрного питання Тимчасовий уряд на себе не покладав. У проведенні підготовчих заходів із вирішення аграрної проблеми планувалося проведення з'їзду Головного земельного комітету, сесії Ліги аграрних реформ, активна робота комісій Головного земельного комітету із розробки аграрних законопроектів. Деякою мірою результативною у цьому напрямі була робота новопризначеного Міністра землеробства В. Чернова.

В. Чернов поділяв позицію Тимчасового уряду, висвітлену Декларацією від 6 травня 1917 р. Від початку свого перебування на посаді Міністра землеробства він оточив себе людьми, які добре знали на сільському господарстві та підтримували ідею передачі землі у руки працюючого населення. Він робив все, щоб робота Міністерства землеробства корелювалася з діяльністю Рад селянських депутатів та Головного земельного комітету [570, 450–451]. У своїх перших виступах у статусі Міністра землеробства він зазначав, що аграрну політику потрібно проводити під гаслом: «Вся земля – трудовому народу» [73, 105]. Жодних інших пояснень відносно аграрних перетворень В. Чернов не робив [236, 3; 67, 40]. Лише 13 травня 1917 р., виступаючи у Раді робітничих і солдатських депутатів, він заявив про наміри уряду розробити законопроект про заборону земельних угод [73, 106].

У проведенні аграрної реформи В. Чернов розрізняв два напрями: 1) наділення селян землею на правах приватної власності; 2) організація селянського господарства на принципі рівності та на основі збільшення поземельної власності [260, 52]. І. Церетелі також говорив про два принципи, якими керувався В. Чернов у підготовці до проведення аграрної реформи, які він проголошував на всіх масових виступах: «...відчуження всіх земель, приватновласницьких, державних і церковних з їх подальшою передачею демократичним органам, у користування працюючому населенню; встановлення на всьому просторі Росії, за винятком областей, де саме селянство виступить проти общини, споживчо-трудового, общинного користування землею» [570, 451]. Він вважав, що дію деяких аграрних законів необхідно зупинити для успішного проведення аграрних змін [99, 2].

В. Чернов, як і більшість представників партії есерів, виступав за соціалізацію землі [426]. Соціалізацію землі він убачав у поширенні демократичних принципів на земельне господарство країни [439, 1]. У підсумку бачив створення великої селянської господарської демократії. Її сутність полягала у забезпеченні прав не лише меншості, але й кожної особистості [449, 4; 414]. Надії у проведенні реформи він покладав на «передовика» [589, 2]. Право на землю, на його думку, може надавати лише праця на ній [259]. Сам процес соціалізації, на його переконання, довготривалий. Не останню роль у проведенні аграрної реформи В. Чернов відводив місцевим органам самоуправління. Вони мали виступати регулятором земельних відносин [117, 4; 319]. Держава також не повинна залишатися осторонь, однак їй не потрібно надавати великих прав. В іншому випадку можливе зловживання владою. За державою закріплюється роль центрального органу, який координує дії органів місцевого самоуправління [260, 55]. З цих причин він не був прихильником націоналізації. На його думку, необхідно було встановити трудову норму для кожного працюючо-

го. Однак спеціаліст-аграрник чудово розумів, що для кожного району вона різна, оскільки зумовлена регіональними особливостями [581; 21, 118]. Також для виходу з аграрної кризи планувалося проведення переселення [562, 43]. Міністр землеробства також розумів складність ситуації на селі, оскільки йому постійно надходили скарги з місць [91; 97].

Таким чином, вихід з аграрної кризи В. Чернов вбачав у соціалізації. Останню він розумів як наділення приватною власністю кожного працюючого [71, 19]. За проведенням аграрної реформи повинні були пильнувати місцеві органи самоуправління, а сама реформа відбуватися знизу до гори, ґрунтуючись на принципі децентралізації. Перебуваючи на посаді Міністра землеробства Тимчасового уряду, В. Чернов не відступав від своїх поглядів та намагався втілити їх в життя.

Ми дотримуємося думки, що активне включення В. Чернова в роботу над аграрними проблемами держави та окреслення розуміння ним аграрного питання стали його перевагою над попереднім Міністром землеробства А. Шингарьовим. Дотримання ним програмних ідей партії есерів є цілком зрозумілим, оскільки він був одним із її лідерів. Спроби пов'язати роботу Тимчасового уряду з діяльністю Рад селянських депутатів та Головного земельного комітету свідчать про широту та далекоглядність його поглядів. Аграрні ідеї В. Чернова можна вважати цілком умотивованими та реальними для втілення в життя. В. Чернов хотів забезпечити прозорі аграрні реформи та уникнути зловживання влади. Однак в охопленій аграрними виступами державі, уряд повинен був взяти на себе відповідальність за проведення аграрних змін та стабілізації ситуації.

Підтвердженням намірів Тимчасового уряду дотримуватися окресленої стратегії над розробкою аграрних законопроектів стає засідання I сесії Головного земельного комітету, яке відбулося 19–20 травня 1917 р. [90, 5; 113]. Відкриття сесії планувалося на 7 травня 1917 р., але засідання

було відкладене у зв'язку з формуванням коаліційного уряду [265, 106]. Після утворення Головного земельного комітету до нього надходило багато листів від селян. У них дописувачі сподівалися на вирішення аграрного питання «по совісті і закону» [389, 73]. Вони вимагали від Головного земельного комітету наділити їх землею [389; 478]. До роботи над аграрними законопроектами Головний земельний комітет поставився серйозно. 3–4 травня 1917 р. Головний земельний комітет опублікував постанову про «загальний напрям, у якому буде здійснюватися підготовка земельної реформи» [246, 402; 393, 2]. У ньому загальною була думка, що всі землі сільськогосподарського призначення повинні перейти у користування працюючого населення [246, 402].

На I сесії Головного земельного комітету було обрано первинний склад ради Головного земельного комітету [12] (див. Додаток 5). Начальником Головного земельного комітету було обрано члена Державної Думи О. Постнікова [515, 260]. Першим заступником начальника – С. Маслова [205, 3; 196]. Фактично він керував зібранням, оскільки другий заступник – О. Анісімов, майже не брав у цьому участі.

Засідання I сесії відкрив О. Постніков. Він звернувся до присутніх із доповіддю. Остаточне вирішення аграрної проблеми він покладав на Установчі збори. Негативно оцінював столипінську реформу: «Те насильство, яке відбувалося у нас над країною 9-го листопада 1906 р., звичайно, не може бути повторено і не повинно виходити, особливо тепер із надр Головного земельного комітету» [117, 8; 482]. О. Постніков виступав за відчуження земель із викупом. На його думку, безвідкупне передавання земель у користування селян є несправедливим [283, 1]. Не можна не звернути уваги на той факт, що майже 80% всієї земельної власності перебуває під заставою у банках. Під час конфіскації земель без викупу під удар потраплять власники закладних листів. Тому відчужувати землю без викупу не можна [265, 107].

Висловлюючися стосовно проведення майбутньої земельної реформи, О. Постніков зазначав, що наділення землею не буде значним, воно не перевищить вищого розміру наділу 1861 р. [421, 649]. Тому Головний земельний комітет не повинен давати марні надії селянам, а створення на селі спокійної атмосфери є важливим напрямком у діяльності Головного земельного комітету [542, 34], як і припинення селянських виступів та захоплень землі [388, 73]. Також до завдань Головного земельного комітету повинно входити: «а) зібрання відомостей про місцеві земельні порядки і земельні потреби населення; б) до скликання Установчих зборів вирішення суперечок, пов'язаних із земельними питаннями» [117, 8]. О. Постніков закликав представників політичних партій та організацій, спеціалістів, які долучилися до розробки аграрної реформи, незважаючи на розбіжність поглядів, прийти до спільного рішення та виробити єдиний проект [117, 8]. В. Кострикін висловлював думку, що погляди начальника Головного земельного комітету О. Постнікова щодо проведення аграрних перетворень у країні були співзвучні з поглядами багатьох членів Головного земельного комітету [265, 107].

На нашу думку, у висловлених поглядах О. Постнікова є один цікавий момент, який був недопрацьований. Зазначаючи завдання, що стоять перед Головним земельним комітетом, він виокремлює – вирішення аграрних суперечок до скликання Установчих зборів. Немає ніяких вказівок, яким чином Головний земельний комітет повинен це робити, які повноваження, засоби впливу та права мав. Якби начальник Головного земельного О. Постніков, чи можливо коаліційний уряд попрацювали над розробкою цього аспекту і на практиці втілили в дію, діяльність Головного земельного комітету була б результативною у вирішенні аграрних суперечок.

Кілька представників від селян висловили бажання взяти участь у діяльності Головного земельного комітету [306, 148]. Вони повідомляли, що до Міністерства землеробства

надходять скарги від приватних землевласників Бессарабської, Нижньогородської, Рязанської, Пензенської, Псковської, Тульської, Харківської та інших губерній на аграрні виступи, на винесені земельними комітетами незаконні рішення про захоплення приватновласницьких земель, про зняття із сільськогосподарських робіт військовополонених, про заборону на вивіз хліба навіть на потреби армії, у багатьох містах іде руйнування культурних господарств, знищення худоби, захоплення селянами інвентарю. Був зроблений висновок, що аграрний рух поширюється, розростається та набуває загрозливого характеру [595, 345]. На доказ цього у Головний земельний комітет надходило безліч листів від селян із проханням вирішити аграрну проблему в країні. У відповідь на всі ці прохання Головний земельний комітет заявив, що остаточне вирішення аграрної ситуації відбудеться на Установчих зборах [115, 21].

О. Хрущов виступив із доповіддю про стан земельних відносин на селі [90, 19]. Обробивши скарги та прохання, що надходили до Головного земельного комітету Тимчасового уряду, О. Хрущов повідомляв, що ситуація погіршується, а кожного дня до уряду надходить не менше як 100 телеграм [90, 19]. На засіданні він зачитав телеграму комісара Сибірської губернії, який пропонував для вирішення аграрної проблеми оголосити всю землю національною власністю і у такий спосіб зупинити селянські виступи [265, 108]. О. Хрущов зазначав, що є достатня кількість телеграм, де селяни висловлюють прохання вирішити аграрне питання «по совісті і по закону» [24, 19]. Деякі селяни вимагають «інструкцій і порад» [90, 19].

«Аграрний рух поширюється і набирає загрозливого характеру. Необхідно вжити негайних заходів...», – говорив О. Хрущов [90, 19]. На його думку, такими заходами повинно бути створення камер примирення та відправлення представників Головного земельного комітету на місце для урегулювання аграрної ситуації [90; 555, 25].

П. Першин висловив думку, що неспроможність Головного земельного комітету справитися з покладеними на нього завданнями стала помітною вже на засіданні I сесії 19 травня 1917 р. З одного боку, задовольнити потреби селян і передати їм землю у користування Головний земельний комітет не міг. З іншого – зберегти поміщицькі землі недоторканими він також не був здатний, оскільки був неспроможний контролювати масові селянські виступи, захоплення ними земель та погроми маєтків [397, 296]. Тому Головний земельний комітет зіткнувся з тією ж проблемою, що і вся держава: чекати скликання Установчих зборів чи негайно передати землю у користування селянам [397, 296].

Після виступу О. Хрущова необхідно було визначитися зі ставленням до селянських виступів. Це викликало суперечки та обговорення. Вони стали яскравим прикладом нездатності Головного земельного комітету виконувати свої завдання. Оскільки представники, що брали участь у діяльності Головного земельного комітету не могли навіть прийти до спільного рішення щодо ставлення до селянських виступів. Більшість висловилося за мирне звернення до селянства із закликом чекати скликання Установчих зборів [397, 297]. Представник більшовиків І. Смілга запропонував негайну передачу поміщицької землі у користування селянам. Однак члени Головного земельного комітету не підтримали його [61, 113]. І. Смілга був впевнений, що, якщо уряд не почне контролювати захоплення селянами земель, то селяни почнуть врешті-решт захоплювати землі безконтрольно, а це призведе тільки до негативних наслідків [542, 36].

Ми поділяємо погляди І. Смілги. Вирішення аграрної проблеми необхідно було проводити лише мирним шляхом та робити кроки у цьому напрямі. Держава повинна була взяти на себе контроль та показати селянству свою позицію. Її бездіяльність та постійні заклики до селян припинити

виступи і покiрно чекати скликання Установчих зборiв мали протилежний результат.

Одним iз напрямiв дiяльностi Головного земельного комiтету було регулювання поточних земельних вiдносин [111]. Це було пов'язано зi зростанням селянських виступiв. За результатами доповiдi О. Хрущова була прийнята резолюцiя щодо цього [283]. У зв'язку з цим на першiй сесiї Головного земельного комiтету було прийнято постанову «Про аграрнi виступи». Згiдно з нею, передбачалася розробка правових норм, якi б сприяли урегулюванню вiдносин мiж селянами i землевласниками та поклали край селянським виступам [279, 16]. Пропонувалося якнайшвидше органiзувати на мiсцях камери примирення та земельнi комiтети; розробити та видати законопроект, який би сприяв урегулюванню вiдносин мiж селянами та помiщиками; видати закон про заборону угод на землю [61, 113].

М. Березiн, виступаючи на I сесiї Головного земельного комiтету, зазначив, що селянських виступiв можна було чекати. Вони є запiзною реакцiєю селянства на аграрну ситуацiю в країні, пiдсиленi змiною влади. До того ж Тимчасовий уряд не вiдразу почав працювати над вирiшенням аграрної проблеми в Росiї, з нею не можна зволiкати. На його погляд, необхідно оголосити вiдповiднi землi надбанням держави. Селян не можна залишати «у пiдвiшеному станi». «Iсторiя Французької революцiї показала, якщо немає рiшень згори, то необхідно їх шукати знизу» [90, 20].

На пiдтримку нацiоналiзацiї землi М. Березiна виступив М. Рожков, але його поняття нацiоналiзацiї було дещо вiдмiнне вiд поглядiв М. Березiна. Він не виключав можливостi винагороди землевласникiв. Стверджував, якщо вiддавати землю селянам без викупу, то це призведе до фiнансової кризи країні [542, 35]. Пропозицiя нацiоналiзацiї землi викликала критику з боку М. Огановського, В. Чернова, О. Пешехонова та інших [388, 73].

Н. Биховський на сесії виступив на захист селянства. У своїй доповіді він говорив, якщо проаналізувати ситуацію загалом, то справжнє становище селян можна зрозуміти. Селянські вимоги є досить скромними і вони є далекими від вандалізму. Не можна не брати до уваги ту ситуацію, в якій селяни перебували у минулому. Для того, щоб заспокоїти селянство, необхідно видати документ, який би засвідчив, що земля належить селянам [90, 25].

Виступи доповідачів І сесії Головного земельного комітету є підтвердження прихильності деяких його представників до селян та розуміння ними їх аграрного становища. Однак висловлені ними ідеї потребували ґрунтовного доопрацювання. Слушними є зауваження М. Рожкова про фінансову кризу в державі за умови проведення безвідкупного відчуження землі. Погляди Н. Биховського були ідеалістичні. На середину травня 1917 р. для селян вже було замало документа, що засвідчив би їхню власність на землю. Ситуація із аграрними виступами могла покращитися в сторону їх призупинення за реального переходу землі у руки селян.

Виступаючи на І сесії 19 травня 1917 р., В. Чернов назвав діяльність Головного земельного комітету новим етапом в історії російського народу. Вирішення аграрного питання повинно відбутися на Установчих зборах, а Головний земельний комітет лише готує проект аграрної реформи [117, 13, 16].

І сесія Головного земельного комітету 20 травня 1917 р. прийняла декларацію «Про загальний напрям робіт» [279, 14]. У ній зазначалося, що в основу майбутньої реформи повинна бути покладена думка, що вся земля сільськогосподарського призначення повинна перейти у користування селян, які на ній будуть працювати. «Спроби самовільного задоволення селянами своїх земельних потреб шляхом захоплення чужих земель представляють серйозну небезпеку для держави і замість очікуваного вирішення земельного питання, створять

безліч нових питань, які не можна буде вирішити потім без сильних потрясінь всієї народної думки», – зазначалося у резолюції [90, 25]. Для того, щоб уникнути такої ситуації, Головний земельний комітет пропонував такі дії: «Створення місцевих земельних комітетів; видання законопроектів, які сприяли б взаєморозумінню між селянами і землевласниками (урегулювання орендної платні, права користування лісами та іншими угіддями тощо); проведення перепису населення» [90, 25].

На нашу думку, створення земельних комітетів на місцях було правильним кроком. Крім центрального регулювання ситуації, контроль ситуації на місцях міг полегшити роботу центральним органам керівництва. Як зазначає, Т. Осіпова, резолюцію 20 травня 1917 р. Головного земельного комітету поміщики і селяни трактували по-різному. Перші були впевнені, що Головний земельний комітет залишає їхні землі недоторканими до скликання Установчих зборів. Селяни ж вважали навпаки, що земельні комітети створені для відбирання землі у поміщиків [388, 74–75].

Завершуючи свою роботу, сесія постановила завдання: Головний земельний комітет повинен розробити до чергової наступної сесії аграрний законопроект [279, 14].

Таким чином, створений 21 квітня 1917 р. Головний земельний комітет повинен був спрямувати всі свої сили на виконання головного завдання: розробку аграрних законопроектів. Робота I-ї сесії Головного земельного комітету показала бажання його членів знайти вихід з аграрної кризи. Водночас було досить багато відкритих проблем, що ставали перешкодою для напрацювання спільного рішення. Незважаючи на це, перші кроки було зроблено.

Ще однією організацією, яка працювала над розробкою аграрних законопроектів, була Ліга аграрних реформ. 23–26 червня 1917 р. відбувся другий її з'їзд. До цього часу вже було створено 35 різних відділень Ліги для розробки програми

щодо вирішення аграрного питання. Другий з'їзд Ліги аграрних реформ був відкритий Д. Ріхтером. Його пропозиція обрати головою з'їзду О. Постнікова була підтримана делегатами [130, 7]. О. Постніков, підтримавши погляди О. Чаянова, наголосив на доцільності консолідації всіх політичних партій для спільної справи. Роботу Ліги аграрних реформ О. Постніков тісно пов'язував із завданнями Головного земельного комітету [390]. У з'їзді взяло участь багато вчених економістів-аграрників, які розробляли положення аграрних реформ. Всі доповідачі визнавали той факт, що аграрна реформа необхідна, але шляхи, методи, завдання, цілі її проведення у кожного з них були свої. Багато аспектів викликали суперечки між членами другого з'їзду Ліги аграрних реформ. Напрацювання спільного рішення означало відхід від поглядів своєї партії, що не кожний хотів робити [117, 156].

Доповіді на II з'їзді стосувалися трьох груп питань: 1) доповіді про становище сільського господарства і земельного фонду Росії відповідно до потреб населення; 2) доповіді, присвячені висвітленню та критиці основних ідей аграрної реформи; 3) доповіді щодо фінансування земельної реформи [130, 9].

Щодо першої групи, промовцями були О. Челінцев, М. Огановський, О. Рибніков та М. Макаров. М. Огановський вважав, що аграрна реформа повинна стати економічним прогресом для країни. Підтримував відчуження приватновласницьких земель, об'єктивно оцінював ті проблеми, з якими зіткнеться Тимчасовий уряд на шляху проведення реформи, а також у своєму баченні аграрної реформи вказував два шляхи її проведення. Перший – короткий термін, що триватиме два-три роки. Другий – довгий, який, за його прогнозами, триватиме не менш двох десятиліть. Сутність короткого періоду проведення реформи зводив до розподілення земельного фонду органами місцевого самоуправління. Під час довгого терміну проведення

реформи передбачалося проведення ґрунтовніших аграрних перетворень: землевпорядкування місцевого населення, розселення малоземельних селян, здійснення меліоративних та інших робіт [130, 11–12].

О. Рибніков намагався класифікувати селянські господарства та, відповідно до цієї класифікації, встановити чергу отримання селянами землі. Як засвідчує його доповідь, робив він це для того, щоб у подальшому відсіяти якусь частину селянських господарств, оскільки земельного фонду могло не вистачити на наділення ним всіх господарств [130, 13–15]. М. Макаровим було подано ідею наділення селян землею відповідно до споживчо-трудової норми. Свою доповідь він присвятив роз'ясненню принципів вирахування трудової та споживчої норм [130, 15–18].

Найбільшу увагу привернула до себе друга група доповідачів. Н. Биховський доводив, що земля є всенародною і кожен, хто бажає, має право на ній працювати. У своїй доповіді він називав це «право праці на продукт праці» [130, 20]. М. Рожков доводив відсталість аграрного розвитку Росії. Вихід із аграрної проблеми бачив у соціалізації шляхом націоналізації [130, 27]. Цікавою та ґрунтовною була доповідь В. Анісімова. Він був прихильником націоналізації та колективного ведення господарства. Бажаного результату, на його думку, можна було досягти тільки після детального вивчення об'єктивного аграрного становища Росії. Лише після цього можна застосовувати якісь дії щодо вирішення аграрного питання, але без зазіхання на дрібну приватну власність [130, 28].

Б. Бруцкус виступав за проведення аграрної реформи в умовах капіталізму. Тільки так, на прикладі провідних капіталістичних європейських держав, можна було, на його думку, подолати проблеми Росії. Доповідач порівнював аграрне становище Росії та інших європейських країн. Одним із основних недоліків розвитку Росії вважав її аграрну відсталість [130, 8]. Він був опонентом соціалізації та націоналізації землі,

виступаючи за збереження приватної власності. Вважав, що селянин сам повинен платити за відчужувані землі [66, 108].

На нашу думку, погляди Б. Бруцкуса на вирішення аграрної проблеми шляхом залучення європейського досвіду є цікавими. І європейський досвід міг бути корисним. Однак його позиція стосовно наділення селян землею за їх власні кошти викликає запитання – де «бідні» селяни, за висловом Н. Рогаліної, візьмуть ці кошти?

М. Черненко націоналізацію вбачав не в передачі всіх земель у руки держави, а лише у праві держави розпоряджатися землею, яка повинна перебувати у селян. Його підтримували К. Мацієвич та О. Мінін. Проти цього виступали О. Чайнов, М. Макаров, О. Рибніков. Вони вважали, що держава немає можливостей розпоряджатися землями. Ця функція повинна бути перекладена на інші органи управління [113, 132; 579].

С. Маслов виступив зі своєю ідеєю соціалізації землі [66, 110]. Вирішення всіх аграрних проблем він бачив у знищенні приватної власності як основної форми земельного володіння, у покращенні умов життя селянина та у звільненні його від кабальних умов оренди і найму [113, 246].

Доповідачем по третій групі був З. Кеценеленбаум [251, 38]. Цінність його промови полягає у підкріпленні запропонованих шляхів виходу із аграрної кризи реальними цифрами та прорахованими фінансовими можливостями країни у проведенні аграрної реформи. Реформа не повинна суперечити економічному розвитку країни, під час аграрної реформи населенню необхідно надати право вільно визначати та вибирати ту форму землеволодіння, яка йому найбільше підходить [251, 4]. Відчуження землі та наділення нею працюючого населення має здійснюватися на платній основі [251, 7]. Аграрна реформа, на його переконання представляла собою широкомасштабні заходи. Основними її складниками були такі: відчуження приватновласницьких земель, передача їх у користування працюючому населенню із організацією колонізації (переселення

населення), проведенням меліоративних робіт та надання різної матеріальної допомоги населенню [251, 7–8]. За його підрахунками, кількість землі у селян збільшилася, порівняно із попередніми роками, але чисельність населення, яке бажало отримати земельні ділянки, також зросла. Селянство пережило скрутні часи, його соціально-економічне становище не покращилося, а революційні події внесли додаткову деструкцію. Якщо навіть враховувати, що у приватному користуванні перебуває значна кількість землі, то необхідно брати до уваги родючість цих угідь [251, 8]. Отже, для ефективного проведення аграрної реформи, на думку З. Кеценеленбаума, необхідно реалізувати такі заходи: «1) фінансування викупу приватновласницьких земель; 2) фінансування устаткування селянства на нових землях; 3) фінансування меліоративних робіт; 4) фінансування агрокультурних заходів і заходів з покращення селянського господарства» [251, 10–11].

На переконання З. Кеценеленбаума, відчуженню підлягало 50 млн дес. землі. Дотримуючись положення про оплатне відчуження земель, опираючись на попередні підрахунки Н. Кутлера, З. Кеценеленбаум виводив такі обрахунки. У 1906–1907 рр. середня ціна в 46 губерніях Європейської Росії становила 79 крб. за десятину. Таким чином, державі довелося б заплатити 4,05 млрд крб. [251, 12]. У 1913 р. середня ціна з дес. зросла до 91 крб. За таких умов за відчуження 50 млн десятин приватновласницьких земель державі довелося б виплатити 4,55 млрд крб. [251, 13]. Війна принесла нові зміни в усі сфери життя країни. Насамперед вона позначилася знеціненням карбованця. Встановити стабільну ціну за одну дес. до кінця війни було складно. Орієнтовно станом на 1917 р. вартість 1 дес. могла становити 132 крб. [251, 17]. Отже, оплата державою відчужених 50 млн десятин могла обійтися їй у суму більше 6 млрд крб. [251, 18].

Сплачуючи за відчужені землі, держава наражалася на нові проблеми. Окремі з відчужуваних земель перебували

в іпотечній заборгованості. За підрахунками фінансиста, іпотечна та інші види заборгованості становили 2,5 млрд крб. Їх теж повинна була виплатити держава [251, 19–20]. Ті, землі, що були закладені за борги, З. Кеценеленбаум пропонував передати державі. Для Дворянського банку це не складало ніякої проблеми. Його цікавили лише виплати, а не те, кому належать земельні наділи, за які відбуваються виплати. По-іншому складалася ситуація з акціонерними банками. Вилучення у них іпотечних земель призводило їх до банкрутства [251, 20]. З. Кеценеленбаум пропонував два шляхи вирішення проблеми: «1) обміняти закладні листи приватних власників на відповідні листи будь-якого іншого державного банку; 2) використати досвід Селянського банку, який у схожих ситуаціях переводив на себе борги приватних банків за обов'язкової умови вносити у відповідні терміни погашення» [251, 21]. Тому, якщо держава виплачуватиме по закладних листах, ці 2,5 млрд крб. обійдуться їй у 125 млн крб. щорічно [251, 23]. Якщо із 2,5 млрд крб., що підлягали виплаті за борги, ще можна було знайти вихід, то із 2,5 млрд крб., які держава повинна була виплатити відразу на руки, були проблеми. Ці виплати коштуватимуть державі 150–175 млн крб. на рік [251, 24]. Таким чином, із державної казни на фінансування аграрної реформи йтимуть щорічні виплати на суму 275–300 млн крб. [251, 24].

З. Кеценеленбаум зазначав, що державний борг країни на 1917 р. становить 42 млрд крб. До кінця війни ця цифра може зрости до 50–60 млрд крб. Тому додана до боргу сума у розмірі 6 млрд крб. для фінансування аграрного питання здається не такою і значною, економіку держави вона не зруйнує [251, 25].

Однак це не всі фінансові труднощі, що виникнуть під час проведення аграрної реформи. По закінченню викупу держава повинна буде виплачувати щорічно за старими і новими закладними до 300 млн крб. Якщо 100 млн крб. держава візьме на себе, оскільки це будуть виплати за відчуження лісів, то

ким здійснюватимуться виплати по 200 млн крб. залишалося невіршеним [251, 25–26]. Окрім того, держава повинна була також виплатити 2 млрд крб. на покращення нових земель та підтримку переселенців [251, 29].

Як бачимо, З. Кенеленбаум провів ґрунтовний аналіз фінансування аграрних змін у країні. Його тези опираються на досвід попередніх досліджень. Він показував можливі шляхи вирішення фінансових проблем аграрної реформи. На нашу думку, погляди та фінансові прорахунки З. Кенеленбаума на другому з'їзді Ліги аграрних реформ були найбільш практичними. Дослідник не просто висловив погляди про те, яким чином провести аграрні зміни в країні, а й фінансово прорахував та довів спроможність Тимчасового уряду провести ці реформи. Якщо до цього моменту коаліційний уряд міг сумніватися у здатності втілити аграрні зміни в життя, то дослідження З. Кенеленбаума показали, що, попри складну соціально-економічну, суспільно-політичну ситуацію, фінансово держава може собі дозволити кардинальні зміни без збитків.

До проблеми фінансування аграрної реформи звертався А. Зак. Він пропонував провести відчуження 40 млн дес. по вартості 150 крб. Виходила сума у розмірі 6 млрд крб. [204]. Ця сума, на його думку, була применшеною, оскільки покривала лише загальну заборгованість землевласників. А. Зак виключав безоплатну конфіскацію, оскільки вважав, що це зможе призвести до порушення устрою держави, який ґрунтувався на основах приватної власності [398, 34].

І. Мозжухін також вважав, що конфіскація негативно вплине на економіку держави. Вона передусім зумовить банкрутство осіб, у руках яких перебувають закладні листи. Потім знищення цінностей майже на 6 млрд крб. призведе до краху земельних банків, а потім черга дійде і до держави, яка втратить 2,3 млрд крб. Крах державних банків призведе до краху комерційних банків, що зумовить банкрутство

багатьох комерційних фірм [359, 58]. Тому І. Мозжухін був прихильником відчуження земель за плату. Принципи відчуження земель повинні встановити Установчі збори, а земельні комітети провести необхідні підготовчі заходи [359, 60]. Насамперед земельні комітети повинні вирішити правові аспекти аграрної реформи: «1) хто має право отримувати землю; 2) встановлення земельної норми; 3) умови, на яких можливе наділення землею; 4) правові форми, в яких будуть існувати земельні відносини» [359, 61]. І. Мозжухін пропонував свій варіант почергового отримання землі встановлення трудової та споживчої норм для наділення селянства земельними наділами.

Переходячи до вирішення фінансової сторони аграрних перетворень, І. Мозжухін вважав, що з цієї ситуації є кілька виходів. По-перше, оплату може взяти на себе держава. По-друге, відчуження землі можна здійснити безоплатно. І, насамкінець, І. Мозжухін розглядав і третій варіант, так звану проміжну форму – поділення суми виплати порівну за землю між державою та особами, що отримували землю [359, 63].

У поглядах І. Мозжухіна ми бачимо третій шлях перетворень. Оплата державою всіх необхідних витрат могла загрожувати великими збитками. Безоплатний перехід земель міг призвести до банкрутства. Рівний поділ виплат був найоптимальнішим виходом із ситуації. Потрібно було лише вдосконалити його, щоб виплати не стали кабальними умовами для селянства і не надали великих фінансових збитків державі.

За підрахунками І. Мозжухіна, наділенню підлягало 40 млн дес. землі [359, 55]. Якщо говорити про суми, що підлягали виплаті, то дослідник називав такі цифри. Беручи за основу довоєнні оцінки Дворянського банку, виплати за одну десятину становили 100 крб. Отже, держава повинна була виплатити орієнтовно 5–6 млрд крб., що становило б 200–250 млн. крб. щорічних виплат [359, 64].

І. Мозжухін, як і З. Кеценеленбаум, прийшов до висновку, що, враховуючи борг держави у 55 млрд крб., доданий до нього борг у 6 млрд крб. за вирішення аграрного питання відчутно не позначиться на економіці держави. До того ж, спеціаліст вважав, що аграрні витрати можна покласти на плечі заможних верств населення. Також І. Мозжухін не відкидав можливих допоміжних аграрних витрат Тимчасового уряду. Однак точних підрахунків щодо цього не наводив.

Ми вважаємо, що погляди та фінансові розрахунки дослідників не були оцінені коаліційним урядом. Селянські виступи навесні 1917 р. показали Тимчасовому уряду не тільки складну аграрну ситуацію в країні, але й налаштованість селянства боротися за свої права. Декларація від 6 травня 1917 р. передбачала лише підготовку законопроектів. Декларація була прийнята на початку травня 1917 р. Травень 1917 р. позначився гострими, радикальними селянськими виступами. Враховуючи їх, коаліційному урядові необхідно було переглянути позиції п'ятого пункту Декларації від 6 травня 1917 р. Члени другого з'їзду Ліги аграрних реформ 23–26 червня 1917 р. довели необхідність проведення Тимчасовим урядом заходів, спрямованих на вирішення аграрного питання. Втілення фінансових розрахунків могло не тільки зупинити селянські виступи, а й стати першими кроками на шляху вирішення аграрної проблеми.

На другому з'їзді Ліги аграрних реформ виникли також суперечки щодо термінів проведення аграрної реформи. Есери вважали, що її реалізація триватиме двадцять років. Народні соціалісти не встановлювали хронологічних обмежень, але передбачали, що реформа пройде двома етапами: перший – два-три роки, протягом яких відбудуться відчуження і перерозподіл земельного фонду; терміну другого етапу не було встановлено, під час нього передбачалося розселення і переселення та перехід селян від індивідуального до колективного способу ведення господарства.

Водночас були запропоновані положення, з якими погодилися всі: найближчим часом потрібно було зупинити процес купівлі-продажу землі; відчуження великого землеволодіння; передачу культурних володінь місцевим органам самоуправління; фінансування сільського господарства; проведення аграрної реформи демократичним шляхом.

Підсумки другого з'їзду Ліги аграрних реформ підвів О. Чайнов. Було ухвалено таке рішення: держава проводить широкі меліоративні роботи; держава організовує сприятливі умови для переселення селян із малоземельних районів у багатоземельні; проводиться вилучення землі з товарного обігу; земля обкладається диференційованим єдиним податком; ліси й інші культурні надбання переходять у розпорядження органів місцевого самоуправління; будь-яка передача землі здійснюється шляхом контролю за нею місцевими органами самоуправління [131, 19]. Це рішення мало компромісний характер, а також було прийнято під час гострих селянських виступів, які прискорили його утвердження [259, 47].

На наш погляд, другий з'їзд Ліги аграрних реформ приніс вагоміші результати, ніж попередній. Зважаючи на всі дискусії та суперечки, були напрацьовані компромісні рішення. На ньому одним із питань обговорень стала фінансовий складник проведення аграрної реформи в Росії. Це дало поштовх іншим спеціалістам-фінансистам звернутися до цієї проблеми, а Тимчасовому уряду поглянути на вирішення аграрного питання під іншим кутом зору.

Тимчасовий уряд не був бездіяльним у своїй аграрній політиці. Хибність твердження радянських історіографів, про бездіяльність уряду відображає робота Тимчасового уряду у напрямі проведення сільськогосподарського та поземельного перепису. У червні 1917 р. владою було остаточно вироблено процедуру проведення перепису [405]. Опрацьовані нами архівні матеріали [149–185] дозволяють охарактеризувати

процедуру перепису, яка продовжувалася до жовтня 1917 р. та констатувати його проведення у 57 губерніях Росії. Її суть зводилася до заповнення бланку. Перший розділ стосувався запитань про жителів двору: імена, вік, участь кожного в польових роботах, заняття промислами, наймана пряця, інформація про мобілізованих, убитих, померлих від ран на час перепису тощо. Цікавими для нас є матеріали розділу «Землеволодіння». У ньому знаходиться інформація умов володіння землею, кількість купленої землі і спосіб покупки. Розділи «Оренда» та «Здача» відкривають відповідно інформацію про оренду і здачу земель із зазначенням площі, термінів і умов оренди чи здачі [149]. Є помітки оренда-захоплення та оренда селянами на «революційному праві» [405]. Зібраними матеріалами земельного перепису В. Чернов хотів показати наявність достатньої кількості землі для проведення аграрних реформ [256, 288]. На нашу думку, проведення процедури земельного перепису є доказом готовності Тимчасового уряду до аграрних перетворень в державі. А помітки оренда-захоплення та оренда на «революційному праві» про суспільно-політичну активність селянства.

Досліджуючи аграрну політику першої коаліції Тимчасового уряду, можемо спростувати поширену в радянській історіографії тезу щодо ізольованості та відірваності Тимчасового уряду від тогочасних актуальних соціально-економічних та суспільно-політичних проблем. Підтвердженням цього є засідання I Всеросійського з'їзду селянських депутатів, який мав значний вплив на аграрну політику Тимчасового уряду. Як відомо, 1917 р. став роком відновлення роботи Селянського союзу [594, 123]. Він поновив свою роботу як непартійна організація працюючого населення села. Політична атмосфера в країні сприяла перетворенню його у політичну організацію [258, 25]. На одне з головних питань, яке залишалося відкритим – наділення селян землею та ліквідація приватної власності на землю, Селянський союз

реагував закликами до збереження приватної власності на землю, викупу поміщицьких земель та земель заможних селян [388, 40].

12 березня 1917 р. представники Селянського Союзу виступили із зверненням «До всього селянства» [532, 26; 384]. Селянський Союз закликав не підніматися на виступи, чекати зібрання Установчих зборів і вирішення аграрного питання на них, збереження цілісності землі й майна поміщиків та заможних селян [434, 56–57].

Отже, діяльність Селянського союзу, його позиція стосовно аграрного питання були суголосні з позицією Тимчасового уряду. Влада діяла у контексті визначеної у Росії ідеї – скликання Установчих зборів. Саме ця інституція мала взяти на себе зобов'язання щодо вирішення аграрного питання, зважаючи не стільки на складність проблеми, скільки на її загальнодержавне значення.

25 березня 1917 р. у Москві відбулося засідання I Всеросійського з'їзду представників кооперативних союзів [533]. За доповіддю В. Кільчевського була прийнята резолюція «Про роль кооперації у поновленні країни» [252]. Головна думка резолюції полягала у такому: підтримка селянства, підготовка його до скликання Установчих зборів, з'ясування аграрного становища та застосування тих заходів, що можуть вступити у дію до Установчих зборів [277, 251].

Селянський союз та Всеросійський кооперативний з'їзд зініціювали скликання I Всеросійського з'їзду селянських депутатів. Тимчасовий уряд не висловлював протесту, оскільки сподівався заручитися їхньою підтримкою [37]. Засідання I Всеросійського з'їзду селянських депутатів проходило у Петрограді з 4 по 28 травня 1917 р. На ньому були присутні 1353 делегатів, серед яких 672 були представниками від селян 70 губерній та областей [319, 19]. Головою з'їзду було обрано М. Авксентьєва [336, 68; 337]. З'їзд мав обговорити безліч проблем: про владу, війну та мир, землю тощо. Одним

із перших питань, що обговорювалися на з'їзді, було питання ставлення до Тимчасового уряду. Було зазначено, що з'їзд, з одного боку, бачить у створенні Тимчасового уряду зростання сили трудової демократії міст і сіл, а з іншого – це крок вперед для боротьби із наростаючою загрозою всеросійської розрухи [586, 324]. Есери сподівалися, що з'їзд дасть згоду на вступ «міністрів-соціалістів» до Тимчасового уряду. М. Фрунзе від імені більшовиків вчинив спробу висловити недовіру, але вона не мала успіху [471, 69].

З усіх питань, які мав розглянути I Всеросійський з'їзд селянських депутатів, аграрному було приділено достатньо обговорень, що відбулися 16–25 травня 1917 р. [471, 69]. Головна думка, якої дотримувалися всі виступаючі на з'їзді – необхідність утримати селян від захоплень, зберегти приватновласницькі землі у недоторканості до скликання Установчих зборів та створення «сильної влади» на місцях [389, 20]. М. Огановський та О. Пешехонов пояснювали, що Ради, земельні комітети та інші селянські організації повинні виступати не засобом боротьби проти землевласників, а засобом захисту до Установчих зборів [389, 20]. М. Огановський обстоював думку, що селянство розуміє необхідність вирішення аграрного питання. Це показує факт роботи Всеросійської з'їзду селянських депутатів. Створюється нова політична модель влади: у центрі формується «купол влади», що має своє представництво на місцях [380, 18]. У майбутньому необхідним є розвиток всіх селянських організацій одночасно, оскільки земельні комітети не зможуть утримати селян від виступів та захоплень і з'ясувати аграрне становище на місцях [380, 18]. Тільки таке об'єднання зможе знайти правильне вирішення аграрної проблеми, зберегти земельний фонд цілісним до скликання Установчих зборів, а під час їх роботи прийняти «єдиний основний закон про землю» [380, 19].

Міністр землеробства В. Чернов виступив із заявою, що ні з'їзд, ні Тимчасовий уряд не мають права видавати закони про скасування приватної власності на землю, зробити це можуть лише Установчі збори, а підготувати закони повинні земські управління та земельні комітети. Самовільні захоплення є недопустимими [583]. Він звернув увагу і на значення перепису населення. Перепис населення є необхідною умовою визначення аграрного становища у країні. У минулому селяни боялися перепису. Одне із завдань уряду – пояснити селянам значення перепису та необхідність його проведення для покращення аграрної ситуації [43, 15]. Міністр землеробства переконував делегатів з'їзду, що земля повинна перейти у користування селянам, які на ній працюють. Стежити за порядком повинні органи місцевого самоврядування. Однією з умов упорядкування аграрних відносин, на думку В. Чернова, було встановлення трудової норми для кожного регіону індивідуально. У доповіді міністром було гостро засуджено, що більшість земель перебуває у власності поміщиків [421, 43–75].

С. Маслов, виступаючи на I Всеросійському з'їзді селянських депутатів, висловив думку, що залишити існуючі земельні порядки до скликання Установчих зборів неможливо, необхідно здійснити ряд заходів. Перший із них – призупинення дії столипінських законів, тобто вилучення землі із товарного обігу, її дарування, закладання [73, 96]. Делегат не був прихильником селянських виступів. Він зазначав, що по території всієї країни спостерігаються селянські виступи та погроми. Це ті території, де селянство є неорганізованим. Організоване ж селянство тримається абсолютно протилежно, воно висловлює бажання переходу землі до працюючого селянства та намагається законними шляхами втілити своє бажання в життя [329, 3]. С. Маслов категорично засудив самовільне захоплення землі селянами, закликаючи до правомірного вирішення проблеми [335, 1–2]. Земля повинна перейти у руки селянства законним шляхом. «Форми перехо-

ду землі у руки трудового селянства повинні бути розроблені на спеціальних селянських з'їздах і остаточно утвердженні Установчими зборами» [329, 3]. На його думку, потребували перегляду і орендні ціни, оскільки вони були занадто високими для селянства. У випадку виникнення непорозумінь, на місцях повинні працювати спеціальні комісії, такі ж комісії повинні працювати і при камерах примирення [329, 3].

По доповіді до С. Маслова надійшло багато запитань. Бурю невдоволення викликала відповідь доповідача на запитання, як необхідно діяти у випадку, якщо поміщик не висловить бажання віддавати землю в оренду або віддаватиме її за занадто високими орендними цінами. С. Маслов відповів, що у такому випадку місцевий земельний комітет повинен «вступити у переговори з поміщиком». С. Маслов пояснив, що земельний комітет викличе поміщика і запропонує йому умови примирення, але якщо ситуацію не буде врегульовано, справа передається до Головного земельного комітету [73, 97]. 21 травня 1917 р. «Известия Всероссийского совета крестьянских депутатов» повідомили, що на з'їзді було багато делегатів, які висловили недовіру С. Маслову [389, 21].

Робота з'їзду проходила складно. Представники від селян не могли зрозуміти, чому з'їзд не виробить тих положень, які давали б можливість переходу земель у руки селянству негайно. Рішення вироблялися складно, оскільки делегати розходилися у своїх поглядах [15, 115]. Ускладнила роботу доповідь В. Леніна від 22 травня 1917 р. [360, 69]. Погляди В. Леніна, який представляв більшовиків, на вирішення аграрного питання не змінилися. Положення, які зачитав В. Ленін, були близькими до рішень Квітневої конференції. Вся земля повинна належати трудовому селянству. Землі поміщиків повинні перейти селянам. Єдине питання, яке поставало, на думку В. Леніна, чи потрібно селянам негайно брати всю землю до свої рук, не чекаючи скликання Установчих зборів, чи все ж таки необхідно дочекатися їх скликання та вироблених законних

положень [291, 166; 187, 204]. В. Ленін від імені партії більшовиків закликав селян не чекати скликання Установчих зборів та «брати всю землю», але не допускаючи погромів та псування майна» [486, 39]. Згідно з його поглядами, допоки існує приватна власність на засоби виробництва, відбуватиметься експлуатація бідних селян та найманих працівників [200, 19]. І Всеросійський з'їзд селянських депутатів, як і Тимчасовий уряд, навмисно затягують скликання Установчих зборів, у такий спосіб захищаючи інтереси поміщиків [486, 39]. Установчі збори остаточно видадуть закони з аграрного питання, але розпоряджатися землею повинні самі селяни на місцях і почати робити це негайно [486, 40]. В. Ленін висловлював здивування, чому велика частина селян повинна підлаштовуватися під одного поміщика і шукати з ним мирних домовленостей, замість того, щоб негайно діяти [542, 38].

На нашу думку, позиція В. Леніна орієнтувалася не стільки на вирішення аграрного питання, скільки на подальше загострення соціального протистояння на селі. Він прекрасно розумів, що заклики до перерозподілу землі та сам перерозподіл не сприятимуть стабілізації ситуації на селі. Соціального примирення годі очікувати під час перерозподілу, оскільки він стосується не лише землі, а і реманенту, посівного матеріалу тощо. Багато суто практичних питань залишилося поза увагою В. Леніна. Це зрозуміло, адже його цікавило інше – пролетарська революція.

Виступ В. Леніна [145] ще більше посилив незадоволення політикою I Всеросійського з'їзду селянських депутатів між делегатами. Згідно з регламентом з'їзду, після виступу В. Леніна делегати повинні були затвердити резолюцію з аграрного питання. Однак есери засумнівалися у її успішному підписанні й відтермінували засідання ще на два дні. У цей час було зачитано листа Г. Плеханова, який закликав селян не чіпати поміщицьких земель. Він підтримував ідею переходу землі з викупом. На захист її він наводив такий аргумент: якщо

забрати у поміщика землю без викупу, він стане жебраком і таким чином влада сприятиме поширенню жебрацтва [360, 70]. Цей заклик не сильно змінив погляди делегатів, тому вони і надалі закликали до негайної передачі всіх земель селянству. Есери змушені були додати до розробленої резолюції положення про негайну передачу земель земельним комітетам. Як вважали соціалісти-революціонери, цю передачу повинен здійснити Тимчасовий уряд, видавши попередньо необхідні законопроекти [360, 70].

Про розбіжність поглядів делегатів з'їзду зазначав С. Маслов. Він підкреслював, що після виступу В. Леніна, суперечки, які були до цього, посилилися, а можливість досягти згоди втрачалася. Більшість делегатів підтримували ідею, що вся земля повинна перейти у всенародне користування, але погляди на шляхи досягнення цієї мети різнилися. Одні стверджували, що потрібно негайно скасувати приватну власність на землю, відібрати її у поміщиків і віддати у користування селян, а Тимчасовому уряду законно підкріпити ці дії. Інші делегати наполягали на тому, що Тимчасовий уряд не має таких повноважень і необхідно чекати скликання Установчих зборів [332, 1].

24 травня 1917 р. делегати I Всеросійського з'їзду селянських депутатів прийняли постанову. У ній було декілька положень, що стосувалися аграрної ситуації в країні [383]. Насамперед зазначалося, що всі землі, кабінетські, удільні, монастирські переходять у користування працюючого селянства. Згідно з постановою, була необхідність встановлення трудової норми. Користуватися землею мали право селяни і без трудової норми, за умови, якщо вони оброблятимуть її власною працею. Засуджувалися самовільні захоплення землі та погроми, а землі культурного значення переходили у підпорядкування державі [64, 5].

25 травня 1917 р. I Всеросійський з'їзд селянських депутатів прийняв «Постанову з аграрного питання» [64, 2; 147]. У

ній зазначалося, що всі землі переходять у всенародне користування без викупу [462, 1]. Селяни повинні самі розпоряджатися землею, для цього їм необхідно об'єднатися у селянські організації. Тимчасовий уряд повинен сприяти вільному виявленню волі народу. Також уряд мав видати декларацію, якою зазначити, що він ніяким чином не заважатиме вільному вираженню волі народу [64, 2–3]. У резолюції містилися положення з приводу вирішення аграрної ситуації у країні. Їхня основна ідея полягала у тому, що індивідуальні інтереси повинні підпорядковуватися загальнодержавним, а всі землі перейти у розпорядження земельним комітетам [64, 3]. Це положення есери додали до розробленої резолюції після виступу В. Леніна 22 травня 1917 р. на з'їзді. Важливим був пункт про перехід робочих рук (наприклад, військовополонені, вільні землевласники тощо), у розпорядження земельних комітетів. Останні розподіляли їх відповідно до потреб селянства [64, 3]. Цей пункт мав важливе значення, оскільки після мобілізації чоловічого населення на війну, сільське господарство гостро потребувало робочої сили. Весь сільськогосподарський реманент передавався у користування селян, «збір зерна, сіна, улов риби, зберігання хліба, заготівля лісу» переходили під контроль земельних комітетів [64, 3].

Великі повноваження надавалися місцевим земельним комітетам. Вони мали право встановлювати та регулювати орендні ціни; вирішувати спори, що стосувалися орендних відносин; мали право вирішувати аграрні питання до скликання Установчих зборів; стежити за дотриманням заборони купівлі-продажу землі, передання її у спадок, закладання, продажу тощо аж до скликання Установчих зборів [64, 4].

Селянський з'їзд висловлював сподівання, що із дотриманням цих положень з'явиться можливість вирішення аграрної проблеми в Росії. Селяни повинні виявляти спокій та розуміння не чинити погроми та не захоплювати поміщицьких маєтків [63, 2].

На I Всеросійському з'їзді селянських депутатів було прийнято «Положення про Ради селянських депутатів». Ради селянських депутатів наділялися владними повноваженнями. На них покладалося завдання захищати та представляти інтереси селянства [486]. Було обрано виконавчий орган – Виконавчий комітет. Він був уповноважений пильнувати за роботою та регулювати засідання місцевих з'їздів селянських депутатів [486, 51]. У майбутньому Виконавчий комітет відіграв свою роль у роботі Тимчасового уряду над вирішенням аграрної проблеми в Росії. Деякі аспекти аграрної проблеми було повторно розглянуто на II Всеросійському з'їзді селянських депутатів [65].

На нашу думку, однозначно оцінювати роботу I Всеросійського з'їзду селянських депутатів не можна. Тимчасовий уряд, як уже було зазначено, не заважав скликанню з'їзду, оскільки очікував від нього отримати підтримку. Однак робота з'їзду пішла не за планом і делегати змушені були додати положення про перехід всіх земель у підпорядкування земельних комітетів для досягнення тимчасового компромісу між делегатами з'їзду та для підписання ними резолюції 25 травня 1917 р. Проблема полягала в тому, що селяни сприйняли це положення як остаточний перехід землі у користування селян. Це призвело до нових виступів селян. Селянство визнало авторитет I Всеросійського з'їзду селянських депутатів, оскільки вважало, що делегати у резолюції повністю виразили їх інтереси.

Погоджуємося із думкою делегата з'їзду Н. Биховський, який писав у 1929 р., що керівники з'їзду сподівалися, що справа обійдеться лише переходом земель у підпорядкування земельних комітетів. Однак насправді все обернулося новими селянськими виступами. Пункт про перехід всіх земель у всенародне користування тільки посилив упевненість селян у своїх діях [41, 117].

Тимчасовий уряд намагався послабити революційні виступи селянства. На допомогу йому прийшов Виконавчий комітет Рад селянських депутатів [146]. Його члени закликали до «законності та порядку» селян [360, 74]. Часто Виконавчий комітет відправляв своїх делегатів для врегулювання ситуації на місцях. Такі спроби не завжди були успішні. Однак у більшості випадків вдавалося хоча б частково їх зупинити [360, 75]. Селяни надалі організовувалися для проведення виступів [200, 21]. В. Лавров писав, що селяни схильні «слухати і засвоювати насамперед те, що хочуть» [321, 33]. Тимчасовий уряд неодноразово зазначав, що резолюцію про земельні комітети селяни розуміють неправильно, але зупинити селянські виступи не міг.

Беручи до уваги резолюцію I Всеросійського з'їзду селянських депутатів, Головним земельним комітетом було розроблено проект правил із упорядкування земельних відносин. Згідно з ним, у підпорядкування волосних земельних комітетів потрапляли такі землі: «а) здані в оренду землі власниками; б) фактично конфісковані селянами зі складу сільськогосподарських маєтків; в) залишені, які не оброблялися власниками». Волосні земельні комітети, надаючи селянам землі, самостійно встановлювали умови їх оплати. Тимчасовий уряд не підтримав цього проекту і він не був втілений у життя, а за великими землевласниками залишив право розпоряджатися землею [397, 300–301].

Активну участь у засіданні I Всеросійського з'їзду селянських депутатів брав Міністр землеробства Тимчасового уряду В. Чернов. Він підтримував позицію тісної співпраці Міністерства землеробства Тимчасового уряду та I Всеросійського з'їзду селянських депутатів. Був прихильником створення нових порядків на селі, сприяв розробленню відповідних законопроектів. Це викликало незадоволення поміщиків. Союз земельних власників назвав всі погляди та законопроекти Міністра землеробства

В. Чернова «черновським переділом» або «чорним переділом» [570, 458]. Селяни ж, як писав В. Булдаков, навпаки прагнули до «чорного переділу» [318, 176]. До Тимчасового уряду продовжували надходити скарги поміщиків на виступи селян. Вони вимагали від уряду ефективних дій для стабілізації ситуації, висилаючи до столиці делегації [570, 458]. Це викликало незадоволення кадетів у коаліції. Найбільшим опонентом Міністра землеробства В. Чернова був Г. Львов [570, 458]. Він не підтримував політики В. Чернова і жодного його запропонованого законопроекту, крім скасування дії столичинських законів [570, 480].

15 червня 1917 р. В. Чернов на засіданні Виконавчого комітету Ради селянських депутатів закликав його членів взяти участь у роботі з підготовки законопроектів аграрної реформи, якими займався Головний земельний комітет. В. Чернов вважав, що без підготовчих робіт Установчі збори перетворяться на всеросійський мітинг [196, 131; 589, 2]. Щоб цього не сталося, був розроблений і опублікований Загальний план діяльності місцевих земельних комітетів з підготовки земельної реформи [377].

Його зміст стосувався такого. До скликання Установчих зборів земельні комітети повинні працювати над розробкою аграрного законопроекту [474; 481]. Під час обговорення цього важливого питання земельні комітети повинні враховувати, з одного боку, особливості кожного регіону, а з іншого – не забувати про необхідність дотримання державного плану. Місцеві земельні комітети повинні проводити та прораховувати особливості майбутньої аграрної реформи на місцевому рівні [481].

У загальному плані наводився перелік тих проблемних питань, над якими повинні працювати земельні комітети, щоб розробити проекти з їх вирішення: чи необхідно проводити відчуження земель; які саме землі потрібно відчужувати; в якому порядку проводити процедуру відчуження; як необхідно

вчинити із землями культурного значення; встановлення трудової та споживчої норм; як чинити із особами, які не займаються сільським господарством і, чи необхідно наділяти їх землею; наділення селян землею шляхом індивідуального чи общинного користування тощо [115]. По завершенню цієї роботи земельним комітетам потрібно запропонувати варіанти розрахунків за реалізацію аграрної реформи. Обговоривши шляхи та методи проведення аграрної реформи, земельні комітети повинні все це представити у цифрах: строки, витрати, чисельність населення, що потребує землі тощо [481].

Ще одним результатом роботи I Всеросійського з'їзду селянських депутатів була невдала спроба заборони купівлі-продажу землі. Як реакція на дії поміщиків (розпродаж землі іноземцям, дроблення маєтків за фіктивними угодами, спекулювання лісовими ділянками), постала вимога селян про видання закону-заборони купівлі-продажу землі. Тимчасовий уряд пообіцяв Всеросійському з'їзду селянських депутатів, що закон про припинення земельних угод буде видано. 17 травня 1917 р. Міністр юстиції П. Переверзєв віддав телеграфно наказ про припинення здійснення актів по операціях купівлі-продажу та застави земель [398, 184]. Ця заборона викликала хвилю незадоволення спочатку з боку поміщиків, а потім і банків. Перші погрожували припиненням внесення платежів у банки, а також несплатою податків, що могло зумовити неспроможність банків оплатити строкові купони і втрати капіталу власників заставних. Банки ж погрожували тим, що всі борги поміщиків доведеться оплачувати державі, а зменшення надходжень прибутків до банків негативно позначиться на державі. Тиск поміщиків та банків призвів до того, що 23 червня 1917 р. Міністерство юстиції телеграфно анулювало закон про заборону купівлі-продажу землі [398, 185] і старі закони відновили свою дію.

Таким чином, підсумовуючи роботу I Всеросійського з'їзду селянських депутатів, можна зробити такі висновки.

Робота з'їзду мала важливе значення для аграрної політики Тимчасового уряду. Постанова від 25 травня 1917 р. стала показником роботи з'їзду. Спостерігається двосторонній з'язок між урядом та селянством. У цьому велика заслуга Міністра землеробства В. Чернова. Оцінивши його діяльність, селяни починали висловлювати прихильність партії соціалістів-революціонерів, лідером якої він був. Не всі пункти постанови вдалося втілити в життя. Наприклад, положення про вилучення землі із товарного обігу провалилося. Однак вимушене положення, включення якого стало результатом виступу В. Леніна 22 травня 1917 р., про передачу земель у розпорядження земельним комітетам тільки ускладнило аграрну ситуацію. Тимчасовий уряд сподівався, що це положення сприятиме припиненню селянських виступів. Натомість вони тільки збільшилися. Селяни сприйняли його як законодавче закріплення за ними права на землю. Селяни не довіряли роботі Головного земельного комітету, не бажали підлаштовуватися під поміщиків. До того ж, положення про передачу землі в розпорядження земельним комітетам можна вважати недоопрацьованим, оскільки не було надано роз'яснення, що робити земельним комітетам із отриманими землями. Робота Головного земельного комітету над проектом аграрної реформи та вироблення Загального плану діяльності місцевих земельних комітетів з підготовки аграрної реформи стали позитивним результатом діяльності I Всеросійського з'їзду селянських депутатів. Однак досягти головного завдання, що ставилося перед членами I Всеросійського з'їзду селянських депутатів – утримати селян від захоплень і зберегти приватновласницькі землі у недоторканості, не вдалося. Можливо причина цього була у лояльності Тимчасового уряду під час вироблення законопроектів. Прикладом є невдала спроба видання закону про вилучення землі з товарного обігу.

Реакцією на аграрну політику першої коаліції Тимчасового уряду, заходи Міністра землеробства, селянські

виступи, діяльність I Всеросійського з'їзду селянських депутатів стало відкриття I з'їзду Союзу земельних власників 20 травня 1917 р. у Москві [511, 97]. Події 1917 р. посилили відновлення його активної діяльності. На з'їзді земельних власників були присутні більше 300 великих землевласників із 31 губернії Росії [389]. Була обрана Центральна рада, що завідувала всіма справами і складалася з 30 осіб [388].

Головна мета роботи цієї організації – захищати інтереси поміщиків. Виникає запитання: чому ж поміщики відреагували на всі революційні події в аграрній сфері так пізно? На нашу думку, у березні–квітні 1917 р. поміщики відчували захищеність своїх прав Тимчасовим урядом. З утворенням же першої коаліції і входженням до неї соціалістично-революціонерів, обрання Міністром землеробства їх лідера – В. Чернова, які підтримували селянство, поміщики відчули хиткість свого становища.

З доповіддю на з'їзді виступив В. Гурко. Він активно висловлювався за наділення землею тієї частини селянства, яка працює на своїй земельній ділянці. Для цього можна конфіскувати державні, удільне землі, а також ті, що знаходяться у приватному володінні та передати їх у користування селянства. Однак конфіскація і передача земель не повинна шкодити господарюванню [547, 116]. Виступ В. Гурко спричинив дискусії та довгі обговорення.

По завершенню роботи Союз земельних власників ухвалив «Висновок із земельного питання» (далі – «Висновок»). Він складався із одинадцяти пунктів. У першому пункті йшлося про те, що аграрне питання не може бути вирішене у межах інтересів окремих осіб, а лише із урахуванням загальнодержавних потреб. Встановлення будь-яких норм, трудових чи інших, не принесе позитивного результату, оскільки сприятиме роздрібленню земельного фонду і зменшенню врожаю, а відтак – погіршенню рівня життя країни. До конфіскації культурних приватних господарств

представники з'їзду ставилися негативно. У такий спосіб, на їх думку, руйнувалися докладені зусилля та робота власників з розвитку господарств. Це призведе до падіння рівня продуктивності сільського господарства [273, 2].

Влада повинна орієнтуватися на «збільшення виробничих сил земель та розвиток всіх сфер сільського господарства» [273, 2]. Союз земельних власників також подавав у «Висновку», яким чином можна досягти бажаного результату [387, 116]. По-перше, відновити приватну власність, а по-друге, збільшити розміри земельних ділянок, що перебувають у користуванні селянства. На реалізацію цих потреб передбачалася конфіскація всіх державних, удільних та приватновласницьких земель. Землі, що перебували у користуванні селянства, залишалися недоторканими. Передбачалося також переселення та проведення різних сільськогосподарських робіт, які призвели б до покращення та забезпечення селянства сільськогосподарською технікою [273, 2]. Для цього необхідно було створити різні кооперативні організації. Виникала необхідність, як зазначалося у «Висновку з аграрного питання», врегулювання орендних відносин законодавчо [273, 2].

На завершення у «Висновку» Союзу земельних власників містилася приписка: критикувалася аграрна політика Тимчасового уряду. На думку представників з'їзду, вся його аграрна політика не принесла покращення аграрної ситуації, а спричинила лише виступи, погроми селянства, зменшення продуктивності сільського господарства. Діяльність земельних комітетів також не мала успіху. Їх дії суперечили діям продовольчих комітетів, що теж мало негативні наслідки, оскільки від початку свого існування ці організації були створені з метою взаємодії та взаємодопомоги один одному. Ідея створення камер примирення не увінчалася успіхом для Тимчасового уряду, тому що їх діяльність реально не вирішувала суперечок. Подальша політика уряду у такому напрямі тільки загострюватиме аграрну кризу.

Союз земельних власників закликав владу вжити необхідних заходів щодо вирішення аграрного питання, дотримуючись загальнодержавних потреб та зважаючи на інтереси селянства [273, 2].

Таким чином, Союз земельних власників намагався виступити на захист інтересів селянства. Його представники розкрили своє бачення вирішення аграрного питання. Дії Тимчасового уряду в аграрному питанні було розкритиковано як такі, що не вирішують нагальних проблем.

Із формуванням коаліції та активізації дій Тимчасового уряду вирішення аграрного питання політичні партії зрозуміли необхідність перегляду своїх аграрних програмних положень та почали працювати щодо цього. Одними з перших партій, що зрозуміла застарілість аграрних програм та задумалася над розробкою нових, були партії меншовиків та кадетів. Партія соціал-демократів меншовиків після перших селянських виступів навесні 1917 р. звернула свою увагу на перегляд аграрних положень. 7–13 травня 1917 р. у Петрограді відбулася партійна конференція, на якій аграрне питання розглядалося під новим кутом зору. Про це свідчить прийнята членами конференції резолюція з аграрного питання. Загальнонародні інтереси мали пріоритет у проведенні аграрної реформи над інтересами окремих груп населення. Вирішення аграрної проблеми покладалося на Установчі збори. Беручи до уваги ці принципи, проведення аграрної реформи планувалося шляхом передачі у розпорядження держави та органів місцевого самоуправління конфіскованих церковних, кабінетських і приватновласницьких земель, що перевищують визначену норму. Дрібна ж власність, що не досягала визначеної норми, відчуженню не підлягала [376, 35]. Щоб вберегти ці землі від перекупщиків, право купівлі земельної власності надавалося органам самоуправління і державі. Відчужені землі ставали загальнодержавною власністю. Землі ж культурного призначення відчуженню не підлягали і залишалися у розпорядженні

держави. Поставала необхідність налагодження роботи органів місцевого самоуправління. Вони і повинні були проводити аграрну реформу в певних регіонах, визначати шляхи та методи. У резолюції висловлювалося засудження захоплень земельних наділів і будь-яких інших силових методів під час аграрної реформи [436, 36].

Партія Народної свободи в основу своєї аграрної програми поклала принцип збереження приватної власності на землю [205; 322]. Вона вважала це своїм головним завданням [265, 81]. VIII з'їзд партії кадетів відбувся 9–12 травня 1917 р. [608, 3; 609, 2]. Із доповіддю виступив М. Черненков – член партії, спеціаліст-аграрник, який був членом Головного земельного комітету. Він говорив про націоналізацію, муніципалізацію і соціалізацію. Він вважав, що ліси, води потрібно націоналізувати, землі сільськогосподарського призначення передати селянам. Виступили також В. Маклаков і Ф. Родічев. На думку В. Маклакова, у користування селян потрібно віддати лише ті землі, які пустують і перебувають в оренді [407; 242]. Решту, що перебували у сільськогосподарському користуванні, потрібно зберегти, запровадивши податок, який регулюватиме земельні відносини і поставить перед великими землевласниками завдання: або збільшити інтенсивність господарства, або зменшити розмір землеволодіння, продавши зайву землю. Ф. Родічев пропонував взагалі відмовитися від примусового відчуження землі. Свою позицію він обгрунтовував тим, що це зумовить подальшу деградацію економіки. І. Фінкель, Є. Кедрін, К. Герц вважали, що селяни повинні отримати землю безкоштовно, оскільки «на цю землю вони вже давно заслуговували» [486, 57]. Позиції В. Маклакова і Ф. Родічева не були підтримані на з'їзді.

Аграрна програма партії Народної свободи, прийнята VIII з'їздом 12 травня 1917 р. [515, 21], складалася з дев'яти пунктів. До другого пункту додавався розділ «Головні пункти земельної реформи». У новій програмі передусім йшлося про

те, що «землі сільськогосподарського призначення повинні належати працюючому населенню», але потрібно зберігати ті форми землеволодіння, які властиві конкретній місцевості. Ліси, за винятком лісних площ сільськогосподарського призначення, повинні бути у користуванні держави. Держава також повинна контролювати внутрішні водні простори. У «Головних пунктах земельної реформи» говорилося про створення запасу державних земель, які повинні формуватися з «монастирських, церковних земель». Також мова йшла про те, що відчуженню не підлягали землі сільських громад, дрібні володіння приватних осіб, землі членів товариств, землі під фабриками і заводами, сади, виноградники, землі загальноосвітніх закладів [208, 4].

За програмою кадетів, зберігалися великі та середні приватні господарства у тих місцевостях, «де не було нестачі землі для нормального забезпечення місцевого малоземельного і безземельного населення». У ній говорилося, що ті власники, які ведуть господарство «власним інвентарем», мають право зберігати за собою землі більше за норму. Приділялась увага викупу. За основу оцінки викупу землі бралися норми її врожайності. Вони повинні були визначатися дрібними підприємствами і встановлюватися законом. Кадетська газета «Речь» у дні роботи з'їзду писала, що «викуп – найдешевший спосіб позбавитися лендлордів, які нависають над нашим життям» [306, 69; 493].

Згідно з програмою кадетів, відчужені землі формували державний запас, а вже потім із нього землі розподілялися за потребами населення. Кадетська програма передавала землю селянам не у приватну власність, а лише у тимчасове користування. Однак були члени партії, які не виключали можливості передачі землі у приватну власність. Держава повинна була взяти на себе ліквідацію всієї викупної суми, а землі, що переходили у користування селян, обкладати особливим податком для сплати частини відсотків за викупними

договорами за землю. Інша частина сплачувалася державою [515, 34; 382]. Повна конфіскація приватновласницьких земель не розглядалася, оскільки, на думку партії, могла призвести до порушення устрою господарства та суспільного устрою країни, який опирався на приватну власність [204].

«Головні пункти земельної реформи» передбачали переселення селян в інші місцевості в тих випадках, коли землі не вистачало для нормального забезпечення малоземельних і безземельних селян [477]. Тим селянам, які бажали переселитися в інші райони, держава повинна надати широку допомогу. Однак можливі райони переселення не вказувалися. Окремі її представники вважали, що землю селянам потрібно надати без викупу. Єдиними вони були в тому, що намагалися вирішити аграрну проблему країни шляхом реформ. Малоземельних і безземельних селян передбачалося наділяти землею за рахунок державних, удільних монастирських, церковних, банківських земель, а також селянам передавалися приватні землі з викупом. Програма передбачала контроль за раціональним використанням землі. Остаточне вирішення аграрного питання партія покладала на Установчі збори [558, 14].

Відмінні від інших погляди на вирішення аграрної проблеми були висунуті однією з партій Росії, лави якої поповнювалися із надзвичайною швидкістю – соціалістів-революціонерів [449, 6]. Партія есерів була однією з найвпливовіших партій у політичному житті країни та партією, якій селянство висловлювало найбільшу довіру, порівняно з іншими політичними партіями країни [321, 118]. На III з'їзді 25 травня – 4 червня 1917 р. у Москві партія соціалістів-революціонерів заявила, що Росія ще не готова до соціалістичного устрою, хоча сама партія бажала прискорити становлення соціалізму [561, 79; 84, 64]. Головною умовою встановлення соціалістичного устрою було проведення аграрної реформи [569, 160]. Есери вважали, що революція

в лютому 1917 р. не була соціалістичною. Сутнісь аграрної реформи вбачали не в насильницькому захопленні землі, а у продуманій організації всього сільського господарства. Один із представників партії соціалістів-революціонерів С. Маслов у газеті «Земля и воля» засуджував самовільне захоплення селянами земель [327, 1]. На його думку, соціалізація землі стосувалася лише аграрних відносин і її головне завдання – встановити правильні аграрні порядки [388, 44].

Земля, відповідно до програмних положень партії, повинна стати всенародною [560, 12]. Партія підтримувала соціалізацію всіх приватновласницьких земель, тобто вилучення їх із приватної власності [567, 20]. Її члени були переконані, якщо у проведенні аграрної реформи орієнтуватися на наділення землею тих селянських господарств, в яких обробіток землі ведеться власною працею, то земельних наділів вистачить для всіх бажаючих. Однак потрібно докладати зусиль для обробітку землі і створити сприятливі сільськогосподарські умови для цього [568, 115]. Розглядалася можливою передача землі у користування селянства без викупу [563, 50]. Для регулювання аграрних відносин передбачалося створення місцевих органів самоврядування [564, 68–77]. Не відкидалася можливість переселення [565, 98]. Якщо на шляху соціалізації землі, як методу подолання аграрної проблеми, виникнуть проблеми, партія соціалістів-революціонерів планувала вжити такі заходи: розширити права територіальних союзів із експлуатації приватновласницьких земель; конфіскувати монастирські, кабінетні, удільні та державні землі для потреб селянства; обмежити платню за користування земельним наділом [566, 2].

На з'їзді представники партії висунули ідеї, які в майбутньому кардинально вплинули на аграрні положення партії есерів [265, 90]. Партія не була проти здобути владу, але лише мирним шляхом від Установчих зборів. Соціалісти-революціонери навіть не виключали можливості об'єднатися з

іншими партіями. Вирішення проблеми вбачали у соціалізації землі. Щоправда, різні члени партії розглядали соціалізацію по-своєму [559]. Зокрема, В. Чернов висловив думку більшості, написавши, що соціалізація землі полягає в тому, щоб зробити землю народною [584, 11]. Тобто, земля повинна належати тим, хто на ній працює. Однак зміни потрібно робити поступово і на перших етапах проведення реформи селянству не потрібно надавати багато прав.

Доповідачем з аграрного питання був М. Ракітніков [437, 3]. Він висловився проти захоплення селянами земель і вважав, що партія не повинна підтримувати цю позицію, оскільки така політика в подальшому ускладнить соціалізацію на практиці [537, 3]. Водночас він виступав за підтримку вимог селянства до зниження орендних цін [538, 4]. Він підтримував ті форми селянської боротьби, які були спрямовані не на негайне захоплення, а на поступовий перехід поміщицьких земель у користування селянства [73, 101]. Цей перехід передбачався шляхом розширення орендного фонду, що поступово переходив у розпорядження селянства, він відбувався тому, що селянство перешкоджало поміщикам обробляти і засіювати свої землі, які в майбутньому перейдуть у ранг пустуючих земель і підлягатимуть передачі їх земельним комітетам [395, 3]. Право приватної власності на землю до скликання Установчих зборів не скасовувалося, а землі, що передавалися у відання земельним комітетам, розподілялися між селянами на орендній основі [395, 1].

З доповіддю на з'їзді виступив Н. Биховський. Він пояснив розуміння партією соціалізації. Згідно з ним, соціалізація землі повинна відбуватися відповідно до умов розвитку країни. Головна умова соціалізації – абсолютна відмова від приватної власності на землю. Для проведення соціалізації кращим варіантом було б повернення до общинного устрою. Община повинна виступити тією об'єднуючою одиницею, яка може провести зрівняння населення у праві на землю, але зрівняння

не вирішить аграрної проблеми країни [486, 32–33]. Перед проведенням соціалізації і будь-яких інших радикальних заходів доцільно було б вивчити аграрну ситуацію у країні та зібрати всі можливі статистичні дані, що стануть у пригоді в майбутньому. Втілюючи у життя принципи соціалізації, уряд повинен подбати про те, щоб не завдати шкоди чи дискомфорту аграрним відносинам у країні [486, 34].

Для урегулювання аграрної ситуації й уникнення виступів селянства есери вважали необхідним налагодити роботу земельних комітетів. Їх завдання, на думку партії соціалістів-революціонерів, полягає у стабілізації аграрної ситуації та підготовці аграрного проекту реформи. Земельному комітетові потрібно надати права: зупиняти дію законів, які можуть погіршити планомірне вирішення аграрного питання чи викликати непорозуміння серед населення; встановлювати нові тимчасові норми для земельних відносин і надавати загальні рекомендації, які могли б використовувати у своїй діяльності місцеві комітети; співпрацювати з іншими державними органами, але таким чином, щоб не викликати занепокоєння чи невдоволення населення і не завадити проведенню аграрних перетворень. Завдання земельних комітетів на місцях полягало у виконанні постанов уряду, проведенні необхідних аграрних дій та зборі й розробці потрібної інформації для аграрної реформи [486, 28–29].

У резолюції, яка була прийнята по завершенню з'їзду партії підкреслювалося, що вся земля повинна перейти під контроль земельних комітетів. На них покладалося піклування про розподіл земель між працюючим населенням та пильнування за збереженням культурних надбань країни [486, 31].

Як бачимо, політичні партії після весняних селянських виступів зрозуміли застарілість своїх аграрних програм і початок червня 1917 р. ознаменувався партійними з'їздами, де активно обговорювалися нові аграрні програми. У своїх

аграрних програмах політичні партії підтримували принцип Декларації Тимчасового уряду від 6 травня 1917 р. про вирішення аграрної проблеми на Установчих зборах. У своїх аграрних програмах всі партії наголошували на передачі землі у всенародне користування, але способи передачі у всіх були різні. Принципи соціалістів-революціонерів були найбільш близькі селянству. Можна із впевненістю зазначити, що події весни 1917 р. позитивно позначилися на діяльності політичних партій у напрямку розгляду способів вирішення аграрного питання. Головне значення – політичні партії зрозуміли застарілість своїх аграрних програм прийнятих у березні – на початку квітня 1917 р., та єдино прийшли до думки, що аграрна проблема потребує вирішення. І хоча вирішення аграрного питання покладалося на Установчі збори, розгляд підготовчих заходів був прописаний у програмах.

Отже, із утворенням першої коаліції Тимчасового уряду відбулося збільшення представників від партії соціалістів-революціонерів. Події травня – червня 1917 р. є підтвердженням того, що аграрна проблема перебувала в центрі урядової уваги. Коаліційний уряд підтримував позицію вирішення аграрної проблеми на Установчих зборах. Селянські виступи змусили Тимчасовий уряд вжити заходи. Тимчасовий уряд розумів важливість вирішення аграрного проблеми. Уряд планував провести підготовчі заходи, що полегшили б роботу Установчих зборів. Міністерство землеробства на чолі з новопризначеним Міністром В. Черновим працювало над виробленням нових аграрних законопроектів. До роботи Міністерства землеробства долучився Головний земельний комітет та Ліга аграрних реформ. Ці дві організації об'єднали спеціалістів, політичних представників та вчених, зусилля яких спрямувалися на проведення аграрних змін та вироблення аграрних проектів. Попри недоліки роботи та дискусії, результати роботи Головного земельного комітету та Ліги аграрних реформ можна вважати прогресивними:

якщо поставлені проблеми і не було остаточно вирішено, то напрями роботи цілком визначено, а деякі проблемні моменти почали обговорюватися. Ставлення селянства до позицій Тимчасового уряду, на час правління першої коаліції, можна яскраво простежити після закриття засідання I Всеросійського з'їзду селянських депутатів. Селяни своїми виступами показали недовіру Тимчасовому уряду, а Постанову від 25 травня 1917 р. трактували на свій лад. Положення постанови I Всеросійського з'їзду селянських депутатів стала поштовхом до нових виступів селян. Засідання з'їзду відбувалося мало не скандально, а прийняті ним рішення лише ускладнили роботу Тимчасового уряду над аграрними законопроектами. Поміщики починають відчувати свою незахищеність перед селянськими виступами і зібралися 20 травня 1917 р. на з'їзд Союзу земельних власників, де засудили аграрну політику Тимчасового уряду. Політичні партії не залишилися осторонь від аграрної ситуації. Вони активно включаються в обговорення аграрної проблеми. У своїх аграрних програмах підтримували коаліційний уряд у відкладенні вирішення аграрної проблеми до скликання Установчих зборів.

3.2 Принципи аграрної політики другого коаліційного уряду (липень – середина вересня 1917 р.)

Вихід партії кадетів із коаліційного правління став поштовхом до урядової кризи, яка почалася 2 липня 1917 р. і тривала аж до 24 липня 1917 р., коли було сформовано другу коаліцію Тимчасового уряду [347, 220]. Ситуація в уряді погіршилася відставкою князя Г. Львова [212, 73]. Причинами його відставки називають різні обставини. З-поміж основних ми вирізняємо такі. По-перше, після виходу партії кадетів зі складу Тимчасового уряду Г. Львов перестав відчувати підтримку своєї політики. По-друге, він не підтримував аграрної політики В. Чернова. 7 липня 1917 р. Г. Львов

повідомив Тимчасовий уряд про відставку. Згодом у листі він пояснив її причини [571; 572]. Висловився негативно про політику соціалістів-революціонерів, а їх аграрну програму та пропонувані до виконання аграрні законопроекти, втручанням у коло уповноважень Установчих зборів [13, 199–213].

Урядова липнева криза зумовила прийняття Декларації від 8 липня 1917 р. Нею проголошувалися демократичні принципи нового коаліційного правління Тимчасового уряду на чолі з О. Керенським [470, 5]. До складу нового коаліційного уряду ввійшли: заступник голови уряду та Міністр фінансів – М. Некрасов, Міністр внутрішніх справ – М. Авксєнєв, Міністр іноземних справ – М. Терещенко, юстиції – О. Зарудний, народного просвітництва – С. Ольденбург, торгівлі і промисловості – С. Прокопович, землеробства – В. Чернов, пошти і телеграфу – О. Нікітін, праці – М. Скобелев, продовольства – О. Пешехонов, державного піклування – І. Єфремов, шляхів сполучення – П. Юрєнєв, обер-прокурор Священного Синоду А. Карташов, державний контролер – Ф. Кокошкін [370] (див. Додаток 6).

У Декларації від 8 липня 1917 р. головним завданням для уряду визначалася боротьба із зовнішнім ворогом. Державні органи повинні були провести всю необхідну підготовку для швидшого скликання Установчих зборів. В економічній сфері планувалося виробити загальний план для боротьби із господарським занепадом, для організації народного господарства підготувати закони для контролю над сільським господарством та промисловістю. Великих змін зазнавала соціальна сфера. Планувалося прийняти законопроекти про свободу коаліції, біржі праці і камери примирення, про восьмигодинний робочий день, про охорону праці тощо.

Достатня увага в Декларації приділялася аграрному питанню. В основу майбутньої аграрної реформи передбачалося покласти принцип переходу земель у руки працюючого населення [250, 165]. Підтверджувалося положення Деклара-

ції Тимчасового уряду «Про його склад і завдання» від 6 травня 1917 р. про вирішення земельного питання Установчими зборами. В аграрній сфері уряд обіцяв враховувати інтереси народного господарства, побажання селян і програми всіх демократичних партій. Підкреслювалося, що проект майбутньої аграрної реформи розробляється і буде запропонований на розгляд Установчим зборам. Було також розроблено кілька нових положень: «1) Повна ліквідація земельного ладу, який у минулому був руйнівним для села. 2) Заходи, які б забезпечили повну свободу Установчим зборам у розпорядженні земельним фондом країни. 3) Врегулювання земельних відносин в інтересах державної влади шляхом розширення й укріплення мережею, організованих державою, земельних комітетів із точно визначеними законом правами стосовно вирішення питань сільськогосподарської політики, не вирішуючи основного питання про право власності на землю, який входить лише в компетенцію Установчих зборів. 4) Ліквідація шляхом такого закономірного регулювання поземельних відносин тієї серйозної небезпеки, яку представляють для держави і для майбутньої аграрної реформи земельні захоплення і різні способи вирішення земельних потреб, що суперечать загальнодержавному плану майбутньої земельної реформи» [306, 154–155]. На думку П. Мілюкова, Декларація 8 липня 1917 р. була набагато ґрунтовнішою, а її положення ширшими порівняно з Декларацією від 6 травня 1917 р. [397].

Мивважаємо, що Декларація від 8 липня 1917 р. є ширшою та ґрунтовнішою, порівняно із Декларацією від 6 травня 1917 р. Коаліційний уряд, як і його попередник, не ставить перед собою завдання вирішити аграрну проблему, а покладав це завдання на Установчі збори. Положення Декларації від 8 липня 1917 р. є яскравим тому підтвердженням. У ній не прописано ніяких кардинальних змін, а лише регулювання, розробка та підготовка у сфері аграрних відносин. Наголошення на тому, що уряд буде прислухатися до різних соціальних

прошарків та політичних партій, на наш погляд, є нереальним для втілення. Не можливо врахувати різносторонні інтереси всіх та задовольнити кожного.

Урядова криза не була причиною зупинки розгляду аграрного питання Тимчасовим урядом. На початку липня відбулася II сесія Головного земельного комітету. Засідання проходило з 1 по 6 липня 1917 р. у Петрограді. До скликання сесії 30 червня 1917 р. Радою були окреслені основні напрями, на які спрямовувалася робота Головного земельного комітету з розробки аграрного проекту: вилучення всієї землі з надбанями, водами і лісами з товарного обігу з подальшою її передачею у всенародну власність та надання працюючому населенню рівного права на користування нею [279, 14]. На відкритті сесії голова О. Постніков відзначив, що залишається прихильником викупу землі у її власників. Були заслухані доповіді різних політичних діячів, які дали оцінку аграрному питанню в країні й пропонували шляхи виходу з аграрної кризи.

Після О. Постнікова висловлювався В. Чернов [121]. Міністр землеробства звернув увагу на те, що Головний земельний комітет не прийняв усіх необхідних законопроектів, а ухвалені ним закони були не настільки важливими для врегулювання аграрного становища. На думку В. Чернова, найважливішими були законопроекти з врегулювання земельних відносин, про заборону земельних угод, про прийняття заходів щодо майбутнього врожаю [125].

Вже з першого дня відкриття сесії на її засідання завітала велика кількість представників із регіонів [334, 2; 101]. Представники Тульської, Нижньогородської, Новгородської, Курської, Пензенської, Смоленської та інших губерній були яскравим прикладом радикальних настроїв селянства [389, 26]. Представник Нижньогородського земельного комітету Ципленков, який виступав після В. Чернова, говорив: «Люди втомилися чекати і вимагають нового життя» [542, 46].

Представники місцевих земельних комітетів вимагали надати їм необхідну владу для того, щоб вони могли діяти і регулювати аграрні відносини на місцях [475; 213]. Місцеві представники вимагали не просто прийняття необхідних законопроектів для проведення аграрної реформи, а й проведення реформи та передачі земель у користування працюючого населення без викупу [78, 53–54].

Робота II сесії Головного земельного комітету більшою мірою спрямовувався на розробку проекту аграрної реформи, оскільки цього вимагали обставини [196, 131]. Представник Астраханської губернії І. Бука наголошував на необхідності створення основних положень закону майбутньої аграрної реформи, для повного роз'яснення завдань, що стояли перед земельними комітетами [9, 4]. М. Огановський заявляв, що основний аграрний закон можуть виробити Установчі збори після обговорень та роботи комісій і його опублікування можна чекати не раніше 1918 р. [265, 114].

Крім того, проект Головного земельного комітету критикувався провінційними делегатами [117; 118]. Сесія постановила, що «комітети не повинні вживати заходи, які могли б перешкодити як розподіленню землі між працюючим населенням на принципах, які будуть визначені Установчими зборами, так і збереженню господарств, що представляють економічну та культурну цінність» [306, 165].

II сесія Головного земельного комітету постановила внести такі поправки до програми: вилучити пункт про призначення начальника, управляючого справами і 25 членів; замість 6 представників від селянського союзу і Ради селянських депутатів ввести 15 представників від Всеросійської Ради селянських депутатів; замість 9 представників від Тимчасового комітету Державної думи, Всеросійського кооперативного союзу, залучити 12 представників від ВЦВК і Ради Всеросійських кооперативних з'їздів; вилучити пункт про залучення представників групи центру, націоналістів і

незалежних правих, надати Головному земельному комітету право залучати представників деяких партій [125]. Що стосується губернських комітетів, то сесія вирішила доповнити їх склад 5 представниками від губернської ради селянських депутатів і представників Рад робітничих і солдатських депутатів по одному від кожного. У повітові земельні комітети постановлено було ввести 3 представники від повітової ради селянських депутатів і по одному представнику від Ради робітничих і селянських депутатів. Це було відступом від положення 21 квітня 1917 р. Цікавим можна вважати з цього приводу виступ делегата Костромської губернії. Він нарікав, що «при такому становищі земельні комітети не тільки не будуть здатні заспокоювати, але, навпаки, створять одразу абсолютну недовіру до органів проведення реформи і цим самим наштотують на таке вирішення земельного питання, яке нам не бажане» [306, 140; 207].

На II сесії Головного земельного комітету було затверджено план діяльності губернських, повітових і волосних земельних комітетів із підготовки аграрної реформи [133]. Місцеві земельні комітети повинні були скласти план аграрної реформи. Важливим аспектом роботи сесії був розгляд нової редакції Положення про земельні комітети [472, 1]. Головний земельний комітет постановив доповнити Положення від 21 квітня 1917 р. пунктом про передачу у відання земельних комітетів до Установчих зборів всіх земель сільськогосподарського користування, лісів і вод місцевого значення на принципах, відображених у постановах Тимчасового уряду та інструкціях Головного земельного комітету [122]. Комітетам надавалося право встановлювати і регулювати порядок користування названими угіддями. Земельні комітети не могли вживати заходів, які перешкождали як розподіленню земель між працюючим населенням, так і збереженню господарств, що надають економічну та культурну цінність, які можуть приймати тільки Установчі

збори. Головний земельний комітет, як і Тимчасовий уряд, наполягав на тому, що аграрне питання може бути вирішене тільки Установчими зборами. Комітет вважав можливим проведення лише перехідних заходів [306, 165].

За час між I та II сесіями Головного земельного комітету було розроблено та внесено на розгляд Тимчасовому уряду законопроекти: «1) Про врегулювання земельних відносин; 2) Про запровадження волосних камер для примирення; 3) Про охорону лісу і його вирубки; 4) Про передачу сіна в розпорядження господарств; 5) Про відміну землевпорядних комісій; 6) Про врегулювання рибальства» [61, 115]. З усіх поданих законопроектів були прийняті лише два останні. Перші чотири навіть не розглядалися. Всі ці законопроекти, запропоновані Радою, на сесії Головного земельного комітету були розкритиковані вщент.

Представники від місцевих земельних комітетів почали висловлювати свою недовіру роботі Міністру землеробства В. Чернову. На його захист виступив М. Ракітніков. Він зазначив, що проекти недосконалі, а для доопрацювання необхідний час [452, 1]. Місцеві представники наполягали на збільшенні у Головному земельному комітеті представників від Ради селянських депутатів, але Н. Биховський закликав не наполягати на таких діях, оскільки це, на його думку, може призвести до погіршення роботи комітету [39, 2; 40, 1].

Проект постанови II сесії Головного земельного комітету був запропонований представниками на місцях: «1) центральна влада діє абсолютно незлагоджено і окремі міністерства діють протилежно один від одного. Особливо небажаною є робота Міністерства внутрішніх справ, яке вбачає анархію у будь-якому прояві діяльності земельних комітетів і погрожує їм кримінальним кодексом; 2) у роботі земельних комітетів спостерігається велике різноманіття заходів залежно від самоорганізації населення, до того ж центральна влада абсолютно відстала від життя, не забезпечивши комітети

жодним загальним заходом, не видавши жодного загального закону; 3) загалом, як з'ясувалося з доповідей, діяльність земельних комітетів, не враховуючи складні умови, потрібно визнати такою, що працює у напрямі підготовки скликання Установчих зборів; 4) тільки планомірна робота всіх органів місцевого центрального управління і самоуправління, в основу якої покладено справедливі інтереси сільського населення і загальнодержавні інтереси, може довести землю до Установчих зборів і позбавити країну від самочинного вирішення аграрного питання. Абсолютно не припустимим є анархічне втручання влади у роботу земельних комітетів. Цьому втручанням потрібно покласти край» [105].

Л. Потапова вважає, що резолюція II сесії Головного земельного комітету чітко відображала стан справ у Головному земельному комітеті: до його роботи втручалися різні політичні діячі, військова влада, Міністерство землеробства тощо [61, 116].

Таким чином, проаналізувавши роботу II сесії Головного земельного комітету та вивчивши її постанови, можна зрозуміти, що час її засідання припадає на урядову кризу. Головний земельний комітет, створений розробляти аграрні проекти, направив свої зусилля на вирішення організаційних питань. Окреслені I сесією проблемні питання залишалися невирішеними. На нашу думку, вся робота II сесії Головного земельного комітету була направлена на вияснення відносин між різними політичними інстанціями. Деякі запропоновані законопроекти навіть не були розглянуті. А ті, що були прийняті не тільки не могли вплинути на стабілізацію аграрної ситуації, а не були містком до підготовчих заходів із її вирішення. Головний земельний комітет опиняється затиснутий із двох сторін. Тимчасовий уряд мало зважає на запропоновані ним законопроекти до розгляду і не бере до уваги думку його представників. Селянство починає висловлювати відкрити

недовіру в особі представників із місць, які брали участь у його засіданнях.

Обговорення закону про заборону земельних договорів у Міністерстві землеробства продовжувалося [528, 2]. Цей закон викликав багато неоднозначних суджень [437, 4]. Проект В. Чернова складався лише з одного пункту й одного положення. У ньому говорилося про те, що всі земельні договори, укладені після 1 березня 1917 р., не повинні братися до уваги Установчими зборами під час вирішення аграрного питання [587; 588]. У кінці травня – на початку червня 1917 р. В. Чернов вніс на розгляд Ради Головного земельного комітету ще один проект цього закону. Перший проект увійшов до складу другого. Додавалося ще п'ять пунктів. У преамбулі повідомлялося, що Тимчасовий уряд приймає це рішення для того, щоб зупинити земельну спекуляцію, призупинити продаж землі іноземцям, укладання незаконних земельних договорів тощо. Перший пункт про недійсність договорів, укладених після 1 березня 1917 р., було вилучено. Про всі земельні договори потрібно повідомляти Тимчасовий уряд, щоб за необхідності він зміг регулювати земельні відносини [570, 473].

Закон було опубліковано у «Вестнике Временного правительства» від 14 липня 1917 р. [419, 1]. Нові власники, які уклали договори до 12 липня, отримували лише попередження про наслідки, які не мали юридичної сили. Дозволяли ся земельні угоди як винятки [419, 1]. Згідно з другим пунктом, потрібно було зупинити у майбутньому здійснення земельних договорів. Міністру землеробства надавалося право разом із місцевими губернськими земельними комітетами знімати землі з торгового обігу та передавати їх у тимчасове розпорядження Селянському земельному та Державному дворянському земельному банкам. У третьому пункті зазначалося про винятки. Рада Головного земельного комітету третій пункт вилучила із програмної розробки. І лише 12 липня 1917 р. законопроект перетворився в закон. Закон був надрукований 14 липня

1917 р. у «Вестнике Временного правительства». Закон дещо різнився від проекту [570].

В. Чернов так висловився щодо прийняття закону від 12 липня 1917 р.: «За умови відсутності стабільності щодо земельної власності, яка сьогодні існує, нормальні земельні угоди взагалі не можливі, і мова може йти лише про спекуляцію» [501, 3; 412, 1]. В. Ленін різко розкритикував цей закон, наголосивши, що уряд тільки «годує селян обіцянками» [292, 402]. Він назвав його дискусійним [306, 157]. Невдоволеність селянства проектами уряду вилилася у хвилю нових селянських виступів. Селян не влаштовували законопроекти, які приймав Тимчасовий уряд і відкладання вирішення аграрного питання до скликання Установчих зборів, селянство вимагало негайного вирішення аграрної проблеми.

На нашу думку, така критика та несприйняття закону від 12 липня 1917 р. є цілком зрозумілими. По-перше, до прийняття закону В. Чернов кілька разів його розробляв та подавав на розгляд Тимчасовому урядові і коли вийшли листівки з його роз'ясненням вони мали різний зміст. По-друге, 13 липня 1917 р. у «Вестнике Временного правительства» було надруковано оголошення про збереження недоторканості земельного фонду до скликання Установчих зборів. Пояснювалося, що договори, укладені після 1 березня 1917 р., не можуть обмежувати дії Установчих зборів та бути основою для конфіскації земельних наділів під час вирішення аграрного питання [547, 206–207]. Це оголошення тільки заплутувало при трактуванні закону від 12 липня 1917 р. Таким чином, закон про заборону земельних договорів існував тільки в теоретичній площині, а на практиці залишився нереалізований.

Враховуючи проблеми, на які наразився Головний земельний комітет на II сесії, він намагався виконувати своє безпосереднє завдання – розробити аграрні проекти. Для Головного земельного комітету вирішення аграрного питання було важливою справою [529, 2]. Над розробкою

проекту аграрної реформи працювало 40 комісій Міністерства землеробства і 12 – Головного земельного комітету, з них 3 тимчасових і 9 постійних [422, 16]. Вся робота Головного земельного комітету була зосереджена в комісіях. Було утворено 5 таких комісій: про перерозподіл земельного фонду, про ліс, про надра, про води, комісія по правовим формам землеволодіння [103; 514]. Пізніше було вирішено створити комісію з розробки фінансової сторони реформи і статистично-економічну [397].

З усіх питань, які постали перед Головним земельним комітетом, і які потрібно було вирішити для розробки проекту аграрної реформи, найбільше у комітеті обговорювалися питання великого (поміщицького) землеволодіння, проблема норм земельного забезпечення при майбутньому перерозподілі земельного фонду та питання майбутнього великих селянських господарств [196, 132]. Ліквідація великого землеволодіння спричинила розкол у поглядах спеціалістів на це питання. Прихильники великого виробництва пропонували ліквідувати клас великих землевласників і всі залишки кріпосництва поступово переходили б від дрібного до великого виробництва [93, 3]. Прихильники селянського господарства виступали за розподіл всіх земель між трудовим селянством [466, 10]. Головний земельний комітет прийняв рішення зберегти дві категорії великих господарств. До першої належали господарства, які постачали продукти масової необхідності: цукрові, господарства зі збутом свіжого молока, плодів та виноградні господарства, господарства, що спеціалізувалися на розведенні тонкорунних овець [228]. До другої категорії – господарства, що забезпечували селянські господарства необхідною продукцією [466].

Досить проблематичним було питання орендних відносин. Ще 12 червня 1917 р. комісія Головного земельного комітету законодавчих пропозицій, яку очолив М. Огановський, розробила законопроект із урегулювання орендних відносин [279, 16]. Законопроект передбачав передачу всіх земель

сільськогосподарського призначення під тимчасовий контроль земельних комітетів. Земельним комітетам надавалося право встановлювати розмір землі, який обробляла община, окремі землероби, а всі інші землі формували орендний фонд [127, 3]. Він повинен був у майбутньому розподілятися між працюючим населенням [279, 17]. Проект зустрів сильний опозиційний спротив Міністерства землеробства і навіть не був поданий на розгляд Головному земельному комітету.

Комісії Головного земельного комітету продовжували роботу над розробкою аграрних проектів. 12 липня 1917 р. комісія законодавчих пропозицій прийняла законопроект про передачу земель у підпорядкування земельних комітетів [476]. Головний земельний комітет не надав цьому законопроекту ніякої уваги і його обговорення не було поставлено на розгляд [306, 166]. З можливим прийняттям цього законопроекту земельні комітети мали б право не просто працювати над розробкою проекту аграрної реформи, а й розпоряджатися землями [137, 4]. Вважаємо, що якби земельні комітети мали таке право, то вирішення аграрної реформи, хоча б частково, мало б місце ще до скликання Установчих зборів і, можливо, таким чином можна було уникнути деяких селянських виступів або, принаймні, вони б носили не такий радикальний характер.

В. Чернов відіграв важливу роль у роботі Головного земельного комітету. З його ініціативи Рада Головного земельного комітету змушена була прийняти до свого складу 12 представників від Виконавчого комітету Всеросійської ради селянських депутатів [279, 9]. Відповідно до цього, розстановка сил у Раді змінилася й есери кількісно переважали над іншими політичними партіями. На нашу думку, переважання тієї чи іншої політичної сили визначало її вплив на аграрну політику Ради, тому нижче нами приділена увага аграрним програмним документам політичних партій.

16 липня 1917 р. було прийнято інструкцію земельним комітетам «Про порядок регулювання земельних відносин»

[589]. Нею земельні комітети повинні були керуватися до прийняття Тимчасовим урядом відповідних законів. У преамбулі зазначалося, що враховуючи затримку у виданні тимчасово діючих законів по регулюванню аграрної ситуації земельним комітетам даються вказівки щодо їх наступних дій. Інструкція складалася із п'яти розділів.

Відбулися зміни в розподілі військовополонених, які направлялися на сільськогосподарські роботи. «Інструкція» В. Чернова постановила направляти військовополонених не тільки на роботи до поміщиків та заможних селян, а й до дрібних селянських господарств. Оскільки розподілом військовополонених займалися продовольчі комітети, земельні комітети повинні були пильнували за їх роботою. На продовольчі комітети покладался обов'язок опікуватися за орною землею та сінокосами. Вести облік тих земель, які власники не в змозі були обробити та засіяти [573, 1]. Тоді така земля потрапляла в підпорядкування волосних земельних комітетів для розподілу її між селянами. Земельні комітети повинні були виступати посередниками між орендарями та власниками при визначенні орендної платні. Земельний комітет також мав брати на себе право встановлювати оренду плату при виникненні спорів. Якщо орендар відмовлявся виплачувати суму оренди повітовим земельним комітетам надавалося право шляхом вирахування податків сплачувати її власнику. Земельні комітети розподіляли неубрані сінокоси між власниками та селянами за їх спільної згоди. Волосні земельні комітети повинні були проводити жнива на полях, де їх власники цього не робили залучаючи до праці військовополонених. У такому випадку частина зерна надходила в казну держави, а частина власникам [582]. Земельні комітети повинні були охороняти лісові господарства, худоби, устрій господарств, цінних культур, садів, виноградників, лікарських рослин тощо. Вкінці в «Інструкції» наголошувалося, що земельні комітети – органи державної влади і діють вони лише в інтересах держави [585, 2].

На нашу думку, інструкція В. Чернова від 16 липня 1917 р. не тільки ще більше заплутала селянство, але й ішла у розріз із постановами Головного земельного комітету та Міністерства землеробства. По-перше, згідно з положеннями II сесії Головного земельного комітету, земельні комітети самі займалися розподілом земельних наділів. По-друге, згідно з постановою від 11 квітня 1917 р., розмір орендної платні визначався за посередництва продовольчих комітетів. По-третє, навіть, якщо не брати до уваги суперечливих моментів, межа між правом дії земельних і продовольчих комітетів була надто розмитою.

Інструкція В. Чернова не принесла очікуваних результатів ще з однієї причини. 18 липня 1917 р. вийшла інструкція Міністра продовольства О. Пешехонова «Про заходи до ліквідації перешкод із збору врожаю» [425; 92]. У ній зазначалося: «... збір урожаю і планова його реалізація у небезпеці. Селяни перешкоджають збору хліба сільськогосподарською технікою; змушують власників і орендарів платити за сільськогосподарські роботи не грошима, а хлібом; насильно захоплюють хліб і кормові продукти, інвентар. Місцеві земельні комітети не лише не зупиняють такі незаконні дії населення, але й самі виносять постанови і резолюції, що стають приводом для населення до незаконних дій» [425, 1]. У разі невиконання цієї «Інструкції» на порушників чекали судові позови [425, 2].

Обидві інструкції були незрозумілими для селян, сприяли самовільним діям поміщиків і тому жодна з них не знайшла повного втілення в життя. Це розуміли і самі міністри, принаймні один із них. Міністр продовольства О. Пешехонов на об'єднаному засіданні виконавчих комітетів 19 липня 1917 р., виступаючи з доповіддю, зазначав погіршення поведінки селянства: «Селяни заважають жнивам, не дають користуватися машинами, за оплату своєї праці вимагають оплати хлібом» [501, 2].

Інструкція В. Чернова зазнала критики. Багато його опонентів вважали, що він не надав земельним комітетам достатньої влади. Наприклад, М. Озерецковський у своїй доповіді «Про Інструкцію земельним комітетам» [131, 65] зазначав про те, що всупереч визначенню головних завдань земельних комітетів, чітко не були прописані методи і форми, згідно з якими земельні комітети повинні діяти [131, 65]. Земельним комітетам потрібно надати ширші права. Вони поставлені у жорсткі рамки: з одного боку, вони повинні діяти у межах нових положень, а з іншого – діяти згідно зі старими законами. М. Озерецковський бачив вихід із протиріччя у тому, щоб визначити форми і межі повноважень та діяльності земельних комітетів або удосконалювати положення про земельні комітети [131, 66]. Не знаходимо схвалення «Інструкції» В. Чернова і у З. Лозинського. Він зазначав: «У Головному земельному комітеті правильно зазначають, що акт В. Чернова принесе непорозуміння на місцях, оскільки заплутує всі відносини продовольчих і земельних комітетів» [306, 159].

Всі окреслені вище зауваження, що вказують на недоліки інструкцій двох міністрів, вважаємо слушними. У ситуації, що склалася, ми бачимо її вирішення у такому: 1) чітке розмежування діяльності та обов'язків земельних та продовольчих комітетів; 2) надання земельним комітетам більших прав; 3) проведення просвітницької діяльності на селі із приводу роботи земельних та продовольчих комітетів, а в майбутньому і аграрних змін. Зокрема, підтвердженням обмеження прав земельних комітетів є конфлікт між В. Черновим та О. Постніковим. Опублікування інструкції В. Чернова викликало незадоволення в О. Постнікова. І якщо селянство страждало від незрозумілості змісту інструкції, то О. Постніков був незадоволений процедурою прийняття. Інструкція була підписаною В. Черновим, тоді як О. Постніков вважав, що це права Головного земельного комітету. Конфлікт не набрав обертів. Втрутився П. Віхляєв і розставив точки над

«і»). Аграрна проблема перебувала під контролем Міністра землеробства, а Головний земельний комітет – дорадчий орган при Тимчасовому уряді [267, 48].

Аграрна політика Тимчасового уряду першої та другої коаліції проводилася на фоні селянських виступів (див. Додаток 7). Незрозумілі закони та постанови тільки посилювали незадоволеність селянства. На червень–липень 1917 р. припадає нова хвиля селянських виступів. Порівняно із весною 1917 р. селянські виступи набули організованого характеру та охопили більшу площу поширення. Наприклад, у Курській губернії селянські виступи на кінець липня 1917 р. охопили 15 повітів порівняно із 1 у березні 1917 р. [216, 38]; в Орловській губернії всі повіти до кінця липня 1917 р. були охоплені полум'ям селянських виступів [216, 46]; у Тульській губернії – у 12 порівняно з 1 у березні 1917 р. [216, 57], у Тамбовській у 12 порівняно із 3 у березні 1917 р. [216, 68]; у Воронежській – у 11 порівняно із 1 у березні 1917 р. [216, 78]. Лозунги селянства залишилися такими ж як і весною 1917 р. – «землі і волі». Підтвердження цього знаходимо в архівних матеріалах: «Вся земля повинна належати народу», «Всі землі поміщиків повинні без викупу перейти до селян» [139]. Форми селянських виступів набрали радикальнішого характеру. Захоплення земель, лісів, орендні рухи, контроль над працею військовополонених стають все менш поширеними формами селянських виступів і все частіше селянство вдається до погромів поміщицьких маєтків [388]. На нашу думку, посилення селянського руху влітку 1917 р. є цілком закономірним. По-перше, селяни чекали негайних аграрних змін, по-друге, законопроекти Тимчасового уряду були незрозумілими селянству, оскільки перебачи проведення підготовчих заходів.

У Тимчасовому уряді виявилось багато опонентів В. Чернова. Однією з головних причин було те, що аграрна політика не принесла очікуваних результатів і не виправдала надій. У газеті «Речь» закони В. Чернова було названо

«скорострільними» і звинувачено його в тому, що він хотів зробити земельні комітети «деспотичними і самодержавними господарями всієї і всякої землі» [73, 120]. В. Ленін, підводячи підсумки політичної діяльності В. Чернова, писав: «Чернову довелося майже чотири місяці «торгуватися» і «торгуватися» із кадетами і чиновниками, які..., врешті змусили його залишити посаду, не зробивши нічого. Поміщики і капіталісти... «виграли війну», відтягнули Установчі збори, почали навіть ряд репресій проти земельних комітетів» [297, 205]. На нашу думку, звинувачення В. Чернова в бездіяльності та безрезультатності є несправедливою. За час перебування В. Чернова на посаді Міністра землеробства Тимчасовий уряд проводив активну політику по проведенню підготовчих заходів по вирішенню аграрної проблеми. Вважаємо аграрну політику В. Чернова демократичною. Він піклувався взаємозв'язок всіх політичних груп для акумулювання сил на вирішенні аграрного питання.

20 липня 1917 р. на засіданні Тимчасового уряду була заслухана заява В. Чернова про відставку. Міністри повністю підтримали його в цьому бажанні. Уряд вирішив, що доки не буде обрано нового міністра, виконувати його обов'язки буде П. Віхляєв [130].

Комісії, створені при Головному земельному комітеті, не припиняли працювати. З усіх комісій, що були створені при Головному земельному комітеті, робота комісії з перерозподілу земельного фонду була найбільш продуктивною. Вона почала свою роботу ще 19 липня 1917 р. і продовжувала обговорювати проблемні питання до 24 серпня 1917 р. [121]. Її очолив С. Маслов [129].

М. Макаров пропонував в основу перерозподілу земельного фонду взяти трудову норму [317]. Право перерозподілу землі надати общинам, а в тих сільських місцевостях, де община відсутня – створити альтернативні їй організації. Б. Волков підтримував ідею урівняння всіх селян шляхом на-

ділення їх землею за принципом споживчої норми. Першочергово землю повинні одержати малоземельне селянство [467, 10]. Б. Бруцкус розкритикував пропозиції попередніх виступаючих. Він вважав, що по втіленню цих пропозицій країну чекає економічна криза. На його думку, наділити землею тих, хто на ній працює, означало передати ту землю, що орендується орендаторам [30; 464]. Економіст М. Огановський розкритикував пропозиції М. Макарова та Б. Бруцкуса. Він виступав за планомірне наділення селян землею, застосовуючи переселення селян із малоземельних у багатоземельні райони [378, 20].

Після заслуханих доповідей та дискусій були прийняті такі рішення. Визнавалася можливою передача земель сільськогосподарського призначення у користування трудового землеробського населення [119]. Водночас передбачалося збереження культурних господарств. Такі господарства переходили у підпорядкування державних органів чи місцевого самоуправління. До того так звані культурні господарства перебували у «господарському розпорядженні їх справжніх господарів (власників чи орендарів)» [196, 135]. Список маєтків, землі яких не підлягали розподіленню, повинні були скласти губернські земельні комітети, а затвердити Головний земельний комітет.

На нашу думку, прийняті рішення комісії Тимчасового уряду з перерозподілу земельного фонду не повною мірою підсумували її роботу. Так і не було прийнято спільного рішення, яку норму покласти в основу наділення селян землею. Не зовсім зрозумілим є положення стосовно опіки культурними господарствами. В інструкції В. Чернова зазначалося, що такі господарства повинні перебувати під захистом та в розпорядженні земельних комітетів. Припускаємо, що не тільки селянство заплуталося в інструкціях міністрів, а й сам уряд. Однак комісія з перерозподілу земельного фонду Головного земельного комітету залишилася вірною принципам Тимчасового уряду. Підтримувався принцип, закладений в

основу Декларації Тимчасового уряду від 8 липня 1917 р., про передачу всіх земель трудовому землеробському населенню.

Цікавою є робота Головного земельного комітету над проектом щодо норм забезпечення селян землею [104; 281, 315]. Члени комісії з перерозподілу земельного фонду працювали над визначенням споживчої та трудової норм [126]. Було вирішено за споживчу норму взяти таку земельну площу, яка давала можливість виробити продукцію, достатню для задоволення потреб сім'ї [108]. Її розмір залежав від рівня потреб, від продуктивності господарства та від співвідношення цін на продукцію, що продається і купується господарством [280]. Трудова норма визначалася розміром земельної площі, достатньої для повного використання робочої сили селянина. Розмір земельної площі залежав від продуктивності праці, від її оснащеності знаряддями праці та від рівня інтенсивності виробництва, що залежав від системи господарства та його галузей [398, 199; 123]. Для розрахунку земельних норм пропонувалося скористатися двома прийомами: конструктивним та статистичним. За допомогою конструктивного прийому розрахунок споживчої норми землі визначали, беручи до уваги умови прийнятих або обчислених за селянськими бюджетами норм споживання населення і доходності землі. Трудова норма розраховувалася за урочним положенням про затрати праці на одиницю площі по культурах і галузях господарства за умовно прийнятого рівня техніки виробництва [334, 12].

У роботі Головного земельного комітету над розробкою проекту аграрної реформи важливим було питання про заможні селянські господарства [137]. У царській Росії, за даними статистики, заможні селянські господарства становили 15% від усіх селянських господарств, яких за переписом 1916 р. налічувалося 16 млн. У розпорядженні заможних селян було понад 80 млн десятин сільськогосподарських земель. На одне господарство припадало у 2,5 раза більше землі,

ніж у середньому на один селянський двір [398, 195; 413, 1]. Комісія з підготовки аграрної реформи під керівництвом С. Маслова розробила систему пропозицій, які оберігали заможні селянські господарства від негативу під час проведення реформи. Відповідно до цих положень, всі заможні селянські господарства пропонувалося залишити недоторканими в тих випадках, коли великі господарства передбачалося зберегти в розпорядженні їх колишніх власників [209, 2]. Часткове відчуження землі у заможних селянських господарствах можливе було лише за наявності у них купленої землі, для обробітку якої наймали більше одного постійного робітника, і якщо загальна площа всієї землі перевищувала подвійну норму землекористування «споживчо-трудоного господарства» [398, 195].

Зберігалися усі селянські господарства на надільних общинних землях, які не мали купленої землі, скільки б вони не наймали робітників. Ці господарства отримували можливість розширення свого господарства за рахунок орендної землі, обробляючи її найманою працею. За наявності купленої землі комісія С. Маслова залишала заможним селянам вдвоє більше землі, ніж могли мати в середньому трудові селянські господарства. Виробляючи цей проект члени комісії досить довго не могли прийти до спільного знаменника. Врешті, було вирішено залишити дві норми. За таких умов заможні селяни могли господарювати, наймаючи будь-яку кількість робітників [398]. Таким чином, проекти аграрної реформи ніяк не зачіпали заможних селянських господарств і вони могли, як і раніше, продовжувати розвивати свої господарства.

На нашу думку, недоторканність заможних селянських господарств була несправедливою стосовно бідного селянства. Правильним було б покласти завдання визначення норми заможного селянського господарства на плечі місцевих земельних комітетів із урахуванням особливостей кожного регіону. Таким чином, у кожному регіоні заможні селянські

господарства мали б власні норми, надлишки розподілити між безземельними та малоземельними селянами, а заможним селянським господарствам надати право поповнювати свій земельний фонд шляхом оренди.

Проблемним було питання про черговість отримання землі селянами [116; 424, 2]. Комісія Головного земельного комітету розподілила всі господарства, які підлягали наділенню землею, на сім категорій і розробила таку черговість одержання ними землі з конфіскованих володінь: 1) землеробські господарства, що мають землі менше встановленої для конкретної місцевості норми землеволодіння; 2) сільськогосподарські робітники, які належать до місцевого населення; 3) приписні сім'ї, які відірвалися від землеробства і не втратили права на землю, якщо вони повертаються до занять сільським господарством; 4) сільськогосподарські робітники, які не належать до місцевого населення, але звичайно працюють у цій місцевості; 5) переселенці з інших місцевостей, які переселяються за сприяння держави; 6) народжені у місцевості, що повертаються до занять землеробством, а також ті, що звичайно проживають у місцевості, хоч і не народилися тут; 7) інші бажачі [398, 204]. Всім іншим категоріям населення земля надавалася лише у тому випадку, якщо залишалася вільна площа в порядку черги. В іншому випадку вони залишалися без землі або за бажання могли переселитися в іншу місцевість [105]. На нашу думку, такий розподіл Головного земельного комітету черговості наділення землею свідчить про підтримання влади політики переселення. Оскільки, зрозуміло, що в державі були ще й інші категорії населення, які бежали займатися сільським господарством, але не мали земельних наділів.

Враховуючи роботу комісій Головного земельного комітету, активні обговорення, дискусії учасників єдиного проекту аграрної реформи не було вироблено [100]. Тому перед членами III сесії Головного земельного комітету стояли все ті ж невирішені проблеми. III сесія Головного земельного

комітету відкрилася 25 серпня. Делегати засідали до 29 серпня 1917 р. [103].

На III сесії комітету С. Маслов повідомив про те, що вирішено було створити при Головному земельному комітеті комісії, із яких 2 ще не приступили до роботи. Із комісій, що розпочали діяльність, за словами С. Маслова, результати були в комісії з розподілення земельного фонду [265, 170]. С. Маслов висловився за активні дії щодо реалізації аграрних змін [331, 2; 333, 1]. З-поміж питань, що перебували у центрі уваги комісії, актуальним було про ліквідацію приватного землеволодіння. Комісія визнала, що сільськогосподарські землі приватного володіння повинні бути передані працюючому населенню. Винятки з цього правила можуть стосуватися володінь, за якими буде визнано особливу народно-господарську цінність [102]. За визначенням комісії, до винятків належать зразкові господарства, що вирізняються значно підвищеним, порівняно із загальним рівнем господарств місцевості, виробництвом. Ці господарства потрапляють під контроль органів держави чи місцевого самоуправління. Господарства залишаються до моменту передачі їх державі чи органам місцевого самоуправління у підпорядкуванні їх справжніх господарів (власників чи орендарів) на такий термін і на таких умовах, які забезпечували б підтримку господарств [398].

М. Ракітніков, виступаючи на III сесії, пропонував надати землю всім бажаючим, зокрема місцевим жителям, землю для будівництва власного житла чи присадибної ділянки. Опонентом виступив О. Кауфман, зазначивши, що такі ідеї неможливо втілити в життя. У такому випадку мета реформи не буде досягнута – доведення землекористування до розміру необхідного для правильного ведення господарства. На підтримку О. Кауфмана виступив М. Березін [124].

На III сесії робота Головного земельного комітету була різко розкритикована його членами. Представники з місць вимагали, щоб Головний земельний комітет затвердив нові

аграрні закони, проекти яких були висунуті як на II сесії, так і після неї [112]. Однак цього не сталося, оскільки сесія закінчилася раніше, ніж передбачалося у зв'язку з початком подій, що в історіографії відомі як «корніловський заколот» [110, 174]. Після III сесії робота Головного земельного комітету над розробкою проекту з вирішення аграрного питання продовжувалася аж до початку жовтневих подій 1917 р. Однак всі обговорення зводилися до диспутів стосовно наділення селян землею [502, 2; 96; 106; 107; 114; 128]. Рада Головного земельного комітету внесла на розгляд і затвердження нове положення про земельні комітети [398, 123]. Однак, ці законопроекти не були прийняті.

Аналізуючи особливості аграрної політики другої коаліції Тимчасового уряду, стає зрозумілим незадоволення селянства. Воно виливалося у нові селянські виступи [97, 2]. Протягом липня–серпня 1917 р. генерал Л. Корнілов здійснив кілька спроб боротьби із селянськими виступами та погромами [197; 554, 58]. 8 липня 1917 р. він видав наказ, який поширював свою дію на територію фронту, де під погрозою ув'язнення забороняв перешкоджати поміщикам у зібранні урожаю сільськогосподарськими машинами, відбирати інвентар, вимагати пониження орендної платні, захоплювати посіви, відбирати насіння, шкодити лісам та іншим культурним надбанням, перешкоджати підготовці полів до зими тощо. За виконанням наказу повинні були стежити губернські та повітові комісари, а місцеві суди розглядати порушення. Поміщики відчували з боку Л. Корнілова захист і почали надсилати телеграми зі скаргами та проханнями. Реакцією на це стало видання генералом нового наказу від 13 липня 1917 р. (№777). Відповідно до нього, застосовувалися суворіші покарання до порушників, передбачалося введення каральних військ та засудження винних. 31 липня 1917 р. наказом № 737 генерал Л. Корнілов поширив дію закону від 8 липня 1917 р. на всю територію театру військових дій. Пояснював він це тим, що аграрне питання не

може бути вирішене шляхом селянських виступів та погромів. Наголошувалося на неможливості вирішення аграрної проблеми шляхом насильницького захоплення земель. Заборонялося перешкоджання жнивам сільськогосподарськими машинами, відбирати сільськогосподарський реманент, захоплення посівів, сіна, перешкоджання підготовки полів до озимих засівань тощо. Порушників чекали 6 місяців тюрми, виправні роботи до 3 місяців та штрафи у розмірі до 300 крб. [547, 260].

6 серпня 1917 р. Л. Корнілов направив О. Керенському телеграму, де пропонував відгородити приватновласницькі господарства від селянських захоплень, оскільки це призводить до нанесення великої шкоди. Однак політика Л. Корнілова та його накази не мали успіху [418, 1]. Аграрну політику Л. Корнілова різко розкритикував В. Чернов. Скориставшись ситуацією, він закликав селян виступати проти заходів Л. Корнілова та підтримати Тимчасовий уряд, який у своїй аграрній політиці піклується про інтереси селянства.

8 вересня 1917 р. було видано наказ Верховного головнокомандуючого О. Керенського «Про заходи придушення селянського руху». Будь-яке вирішення аграрного питання шляхом виступів чи захоплень оголошувалося недопустимим [128]. О. Керенський закликав усіх землевласників приступити до збору врожаю. Подавався список незаконних дій, подібний до того, що оголошував Л. Корнілов. Порушників чекали суворі покарання [383].

У преамбулі йшлося про постійні селянські виступи та незаконне вирішення сільськогосподарських проблем. Тому наказ зобов'язував усіх землевласників провести роботи зі збору врожаю. Заборонялося насильницьке захоплення посівів, культурні насадження та сіно, захоплювати сільськогосподарський реманент, перешкоджали збору урожаю сільськогосподарськими машинами, заважати роботі військовополонених на полях, перешкоджати підготовці полів до зимової оранки, землевласникам виплачувати найманих

робітникам не грішми, а натурою тощо. Порушників чекали покарання, прописані в наказі Л. Корнілова від 31 липня 1917 р.

Проведений нами аналіз наказу від 8 вересня 1917 р. О. Керенського свідчить про його дубляж закону Л. Корнілова від 31 липня 1917 р. Обидва документи були спрямовані на швидке придушення селянських виступів по всій території держави. Репресивний характер наказів Л. Корнілова та О. Керенського свідчить про звернення влади до кардинальних методів стабілізації ситуації. Селяни розчарувалися в аграрній політиці Тимчасового уряду, а законопроекти міністрів та Міністерства землеробства, постанови Головного земельного комітету були для них незрозумілими. Контраст репресивних наказів Л. Корнілова та О. Керенського на фоні ліберальної аграрної політики Тимчасового уряду спонукає до такого запитання. Чому ні перші, ні другі не мали успіху? Відповідь, на нашу думку, дуже проста. Аграрна політика Тимчасового уряду не відображала інтереси селянства, а накази, спрямовані на придушення виступів, тільки ускладнювали ситуацію.

Затягування вирішення аграрного питання другим коаліційним правлінням Тимчасового уряду тільки загострювало ситуацію на селі [12, 57]. Губернії Росії восени сколихнула хвиля нових селянських виступів та погромів. Вони, як і навесні, поряд з масовістю та жорстокістю характеризувалися локальністю та неоднорідністю. Восени 1917 р. однією із губерній, де селянські виступи набули найбільшого розмаху, була Тамбовська [401]. Селяни погоджувалися тільки з тим законопроектами Тимчасового уряду, які розуміли і які хотіли розуміти [406, 237–242]. Поодинокі селянські виступи переростали у масові та набрали радикального характеру. Вони супроводжувалися побиттям та вбивством поміщиків, дрібних земельних власників [232]. У вересні 1917 р. зареєстровано 89 випадків погрому маєтків [406, 237–242; 144]. Тимчасовий уряд та на підтримку йому

представники політичних партій виступали із зверненням до селян, закликаючи їх зупинити виступи та дочекатися скликання Установчих зборів [62, 1; 143]. Радикальні дії селянства призвели до запровадження військового стану 12 вересня 1917 р. у Козловському та Тамбовському повітах [232].

Тимчасовий уряд направив каральні війська для врегулювання ситуації, але вони не були спроможні стабілізувати ситуацію. До того ж, почали назрівати сутички між каральними військами та солдатами місцевих гарнізонів [73, 147]. 12 вересня 1917 р. також відбулося обговорення у Тамбові ситуації із селянськими виступами [597]. Результатом цього обговорення стало прийняте 13 вересня 1917 р. «Розпорядження № 3» [312; 24, 329]. Воно стало тим юридичним актом, який засвідчував передачу поміщицьких земель у підпорядкування селянських комітетів [82]. «Розпорядження № 3» підписали губернські органи влади, до яких входив губернський комісар Тимчасового уряду К. Шатов [82].

У «Розпорядженні № 3» містилося звернення до селян чекати скликання Установчих зборів, засідання яких планувалося, як зазначалося, на 29 листопада 1917 р. [271]. Наводився приклад результату селянських виступів у Козловському повіті Тамбовської губернії – 20 повністю зруйнованих поміщицьких маєтків [271]. Тому необхідність зупинки таких погромів цілком зрозуміла. Тимчасовий уряд покладав на земельні комітети обов'язок охорони земельного і сільськогосподарського майна, а перед продовольчими комітетами ставив завдання піклуватися про посіви, худобу, інвентар, продукти господарства. Однак на практиці розділити ці обов'язки неможливо, тому «земельні і продовольчі комітети разом повинні негайно провести повний і точний перепис всіх приватновласницьких маєтків з усіма угіддями і сільськогосподарським майном, що розташовані у їх районі, і відповідно до інструкцій, які будуть надані Губернською земельною управою, підпорядкувати маєтки собі» [271]. Також

подавалася інструкція, яким чином комітети повинні проводити перепис. Згідно з нею перепис здійснювався за спеціальною розрахунковою таблицею, яка по закінченню перепису надсилалася в повітовий земельний комітет. Заборонялися будь-які зміни в господарствах, майна, управлінні і керуванні господарствами без дозволу губернської земської управи. Всі рішення повинен приймати земельний комітет, а спроби вирішувати проблеми за допомогою сільських чи волосних зібрань чи окремими групами заборонялося.

Таке рішення викликало незадоволення поміщиків. Були надіслані скарги до О. Керенського та Головного земельного комітету [253]. Земельні комітети також неодноразово відходили від інструкції виконання «Розпорядження № 3». Тим не менше, наприклад Д. Погорелий називає цей законопроект «одним із найяскравіших подій аграрної революції 1917 р.» [401], тому що «Розпорядження № 3» було прикладом масштабної ліквідації поміщицького землеволодіння [401].

Автори «Розпорядження № 3» потрапили під суд за діяльність неузгоджену із владою, а губернський комісар отримав догану від Міністра внутрішніх справ Тимчасового уряду за участь у розробці та підписанні законопроекту. В. Чернов, лідер есерів, опублікував статтю «Наказ № 3» у друкованому органі «Дело народа». Головна думка – для врегулювання аграрної ситуації в країні потрібно вжити невідкладних заходів, один із них – передача землі у підпорядкування земельних комітетів.

На нашу думку, прийняття «Розпорядження № 3» можна оцінювати позитивно. По-перше, воно призвело до зменшення соціальної напруги селянських виступів у Тамбовській губернії. По-друге, його зміст взято до уваги під час прийняття нового аграрного проекту Міністром землеробства С. Масловим. Автори «Розпорядження № 3» нарешті зробили те, що ніяк не вдавалося ні Міністерству землеробства, ні Головному земельному комітетові, ні В. Чернову. Було об'єднано роботу

земельних та продовольчих комітетів та нарешті законодавчо оголошено про передачу поміщицьких землеволодінь селянам. Попри всі його недоліки – яким чином відбудеться передача, методи, хронологічні межі, селяни, хоча лише в Тамбовській губернії, дочекалися прийняття законопроекту, який, на їх погляд, міг би вирішити їх аграрні проблеми. Незадоволеність та засудження Тимчасовим урядом «Розпорядження № 3» є зрозумілі. Влада боялася, що як тільки інформаційна хвиля прокотиться державою, видання такого документу почнуть вимагати всі губернії країни. А це призведе до нових селянських виступів.

Отже, підсумовуючи аналіз аграрної політики Тимчасового уряду періоду урядової кризи липня 1917 р. та перебування при владі другої коаліції, констатуємо. Сутність принципів аграрної політики другої коаліції Тимчасового уряду зводилася до проведення підготовчих аграрних законопроектів, що полегшили б роботу Установчих зборів. На цьому наголошувалося в Декларації уряду від 8 липня 1917 р. Напрацьовані рішення комісій Головного земельного комітету, постанови II та III сесії Головного земельного комітету не знайшли підтримки в селянства. Закон від 12 липня 1917 р. про заборону земельних договорів, а потім ще інструкція Міністра землеробства В. Чернова земельним комітетам від 16 липня 1917 р. та інструкція Міністра продовольства О. Пешехонова продовольчим комітетам заплутали селянство та стали причиною їх самовільних незаконних дій. Нестабільність ситуації та загроза зриву жнив відобразилися в репресивних наказах Л. Корнілова та О. Керенського, спрямованих на придушення селянських виступів. Результат не змусив себе довго чекати. Селянські виступи в Тамбовській губернії сколихнули країну у вересні 1917 р. Прийняте «Розпорядження № 3», яке було спрямоване на стабілізацію ситуації та знайшло позитивні відгуки в селянства, не отримало урядової підтримки.

3.3 Спроби аграрних перетворень третьої коаліції Тимчасового уряду (кінець вересня – жовтень 1917 р.). Поправки до аграрних програм політичних партій

20 липня 1917 р. Тимчасовим урядом було заслухано заяву про відставку Міністра землеробства В. Чернова. У серпні 1917 р. «Речь» поділилася своїми поглядами стосовно майбутнього претендента на посаду Міністра землеробства у разі відставки В. Чернова. Називалися такі кандидати: О. Пешехонов та М. Авксєнєв [73, 149]. Утворення Директорії відсунуло на задній план вибори нового міністра. Загострення політичної ситуації спонукало О. Керенського створити новий орган влади із п'яти основних міністрів – Директорію («Раду п'яти» – О. Керенський, М. Терещенко, О. Верховський, Д. Вердеревський, О. Нікітін).

Обов'язки Міністра землеробства виконував його заступник П. Віхляєв [73, 73]. Новий уряд сформували 24 вересня 1917 р. Склад третьої коаліції очолив О. Керенський. Заступником голови уряду, поєднуючи посаду Міністра торгівлі та промисловості, обійняв О. Коновалов. М. Терещенко призначено на посаду Міністра іноземних справ, О. Верховського – військовим міністром, Д. Вердеревського – морським, А. Карташова – обер-прокурором Синоду, М. Кішкіна – Міністром державного піклування, С. Салазкіна – просвітництва, П. Малянтовича – юстиції, М. Бернацького – фінансів, К. Гвоздева – праці, О. Ліверовського – шляхів сполучення, С. Смірнова – державного контролера, С. Третьякова – головою економічної ради, С. Маслова – землеробства, С. Прокоповича – продовольства, О. Нікітіна – внутрішніх справ, пошти та телеграфу [218] (див. Додаток 8).

25 вересня 1917 р. новий коаліційний уряд, як і попередні два, прийняв Декларацію [218, 163]. У преамбулі йшлося про дотримання принципів діяльності попереднього уряду. У галузі народного господарства передбачалося: встановлення

твердих цін на основні продукти промисловості, залучення кооперації під керівництвом державної влади до збору і поділу продуктів сільського господарства. Декларація проголошувала передачу влади на місцях органам місцевого самоуправління під керівництвом держави.

Аграрному питанню також відводилося певне місце. Відповідальність за впорядкування земельних відносин покладалася на земельні комітети. Для цього у межах існуючих законопроектів земельним комітетам передавалися землі сільськогосподарського значення. Земельні комітети могли розпоряджатися ними для уникнення економічного занепаду держави. Жодних вказівок стосовно підготовки необхідних аграрних дій для проведення аграрної реформи не надавалося [203, 20; 55, 15]. Аграрні зміни рекомендувалося проводити лише в межах існуючих форм землеволодіння [5, 174].

Таким чином, ми вважаємо, що Декларація третьої коаліції Тимчасового уряду була найменше спрямована на вирішення аграрного питання. Аграрна політика третьої коаліції була кроком назад, порівняно із діяльністю попередньої коаліції. На нашу думку, такий хід є програшним. Якщо брати до уваги, багаточисельні аграрні законопроекти другої коаліції Тимчасового уряду, які не були успішними, нова коаліція повинна була зосередити всі свої зусилля на впорядкуванні аграрних проблем.

Тоді, коли тривало формування третього коаліційного правління, виступи селянства не припинялися. І нова коаліція уряду наразилася на старі проблеми. 28 вересня 1917 р. відбулося обговорення методів боротьби із селянськими виступами. Тимчасовий уряд розумів неспроможність влади зупинити селянські виступи [14]. Тому планувалося створити особливі комітети, які б свої зусилля спрямовували на ліквідацію селянських виступів та на стабілізацію ситуації на селі. За необхідності вони могли залучати військових.

До призначення на посаду Міністра землеробства С. Маслова його обов'язки тимчасово виконував П. Віхляєв. Ним розроблено авторський аграрний проект [45]. 13 жовтня 1917 р. він подав його на розгляд. Документ носив назву «Положення про земельні комітети». Проект передбачав передачу всіх земель у підпорядкування земельних комітетів, але всі його повноваження не були прописані. На відміну від проекту П. Віхляєва, Головний земельний комітет переробив таким чином проект, що земельним комітетам надавалася більша самостійність у їх діях. Повітовим земельним комітетам було надано право перешкоджати деяким діям осіб, у випадку потреби конфіскувати майно. Положення документу П. Віхляєва передбачали усунення селянства від вирішення аграрного питання. Організація земельних комітетів у козацьких регіонах. Налагодження роботи волосних земств. До цього моменту їх обов'язки покладалися на губернські земельні комітети, які повинні діяти у межах регіональних законів. До проекту П. Віхляєва було додано 26 статтю про передачу всіх земель у розпорядження земельних комітетів [73, 154]. Представник міністерства внутрішніх справ О. Станкевич розкритикував проект П. Віхляєва і запропонував внести поправку до проекту П. Віхляєва – контролювати діяльність земельних комітетів адміністративними судами. Тоді проект перебуватиме в одній площині із законопроектом Тимчасового уряду від 7 вересня 1917 р. «Про підпорядкування земельних і продовольчих комітетів адміністративним судам» [547, 290].

На нашу думку, і проект П. Віхляєва, і внесені запропоновані до нього поправки не тільки не сприяли вирішенню аграрної ситуації, а були кроком назад. Закон від 7 вересня 1917 р. та проект П. Віхляєва із поправками О. Станкевича взагалі ліквідували земельні комітети. Третя коаліція не бажала дотримуватися закладених у Декларації принципів та робити хоч якісь спроби вирішити аграрну

проблему чи ввести в дію нові аграрні законопроекти, що стали полегшили роботу Установчим зборам.

Призначення С. Маслова на посаду Міністра землеробства відбулося 3 жовтня 1917 р. [66, 73]. Він був одним із лідерів партії есерів та брав активну участь у розробці програми з вирішення аграрної проблеми. Розуміючи всю складність аграрного питання, С. Маслов намагався пояснити всі гострі моменти і розробити спільну програму есерів стосовно вирішення аграрних проблем. На особливу увагу у цьому контексті заслуговує його робота «Що таке соціалізація землі?». У ній автор окреслив один із можливих виходів із ситуації, яка склалася у соціально-економічному житті країни.

С. Маслов дотримувався загальноесерівської версії соціалізації землі. Вона полягала в тому, що потрібно підготувати підґрунтя для проведення соціалізації землі, сутність соціалізації землі вбачав у розподіленні великого землеволодіння. З часом його думка щодо цього змінили і він висловив її у своїй праці, зазначаючи, що соціалізація землі – це також знищення приватної власності на землю, вивільнення землі з торгового обороту і передача її у користування робітничого класу. В результаті проведення земельної реформи земля повинна стати доступною для працюючих. Причину скрутного становища селянства автор вбачав у малоземеллі та оренді землі. Земля, за С. Масловим, не є єдиною умовою для покращення ведення господарства, для цього потрібні знаряддя праці, сільськогосподарські машини, покращені способи організації господарства, помірні податки тощо. С. Маслов писав: «Земля – народу – ось життєва потреба трудящих» [306, 165].

Вирішення аграрного питання повинно було, на думку С. Маслова, стати початком покращення соціально-економічних умов життя селян. 25 травня 1917 р., коли відбувалося обговорення резолюції есерів з аграрного питання, С. Маслов не мав цілісного уявлення щодо процедури вилучення землі,

стосовно того, як правильно розподіляти землю. Згодом він розробив чітку позицію щодо цього. Зокрема, він вважав, що всі землі, які не перебувають у користуванні, можуть бути передані у загальнонародне користування. Насамперед це стосувалося приватновласницьких, державних, удільних та інших земель [23, 110]. Першочергове завдання провести перерозподіл земель в інтересах сільського господарства, що пов'язано з переселенням і розселенням по території країни, тому що приватновласницькі землі розподілені нерівномірно [296, 134].

Реформуванню підлягали землі всіх категорій володіння. Стратегія реформи, за С. Масловим, мала передбачати справедливий розподіл землі й встановлення таких форм володіння нею, які б забезпечили правильне землекористування, зміцнили б трудове селянство. Всі землі, включаючи державні, монастирські, приватні, повинні перейти у всенародне користування. Аграрний закон, на думку його ініціатора, мав відкрити доступ селянам до землі для сільськогосподарського її використання. С. Маслов цитував «Законопроект 104-х», взятий за основу аграрної програми і земельного закону про соціалізацію землі: «1. Будь-яка власність на землю у межах Російської держави скасована і назавжди скасована; 2. Вся земля з її надрами і водами оголошується надбанням всього населення Російської держави» [450, 106; 220; 306].

За общинного землекористування земля між селянами розподілялася з урахуванням наявності в господарстві їдців, чоловічої робочої сили, реманенту, тяглової сили. За общинного користування землею селянам не можна було отримати велике володіння чи закріпити за собою землю. Однак такі порядки повністю забезпечували власнику користування нею для задоволення потреб сім'ї [74, 96]. С. Маслов пояснював, що просте і в достатній кількості для робочої сім'ї користування землею повинне принести більше користі, ніж приватна власність. Що стосується способів (чи форм) господарсько-

го користування землею, то тут землевласнику надавався вільний вибір. Було посилення на аграрний «Законопроект 104-х», в якому говорилося, що земля може відводитися у користування: окремим особам і сім'ям окремими ділянками; земельним товариствам; артілям, які порівну її ділять і спільно ведуть господарство. Не виключалось ведення хуторського господарства і надання землі в розпорядження общині. Таким чином, допускались найрізноманітніші способи користування землею.

Спочатку С. Маслов вважав, що керувати аграрною реформою мали земельні комітети, але вже у праці «Що таке соціалізація землі» [342] можна спостерігати еволюцію поглядів автора у цьому питанні. У зазначеній роботі йшлося про те, що до аграрної реформи повинні долучитися і органи місцевого самоврядування, і земельні комітети, і Земельний фонд, створення якого планувалося в майбутньому. Розпоряджатися землею з водами та лісами повинні були зібрання народних представників, які мали розподіляти земельні запаси між областями та губерніями. На місцях землею повинні були розпоряджатися місцеві органи самоуправління, вибрані всім населенням, а також сільські общини, які б об'єднували кілька поселень. Саме вони повинні були розподіляти землю між окремими особами [598, 206].

До земельного фонду мали входити державні, удільні, приватновласницькі, монастирські та інші землі. Фонд розподілення повинен був складатися головним чином із приватновласницьких земель, оскільки лише з державних і удільних на прирізку селянам відходило б 10–12 млн десятин, а за своєю якістю ця земля не може бути використана під оранку, такою ж була справа з монастирськими землями [488, 310; 489, 310]. Із загальної кількості поміщицьких земель (до 75–80 млн десятин) тільки 45–50 млн десятин орних земель можна було розділити між землеробським населенням [447, 14].

Роботу з підготовки земельної реформи повинен був проводити Головний земельний комітет і місцеві земельні комітети, які утворив Тимчасовий уряд за Положенням про земельні комітети від 21 квітня [515, 204]. Земельні комітети, на думку С. Маслова, були тими органами, які в перехідний період будуть проводити підготовку земельної реформи, але не здійснювати її [338, 1; 341, 1].

З'являються і принципово нові, більш детальніші положення, які в ідеалі повинні були полегшити проведення аграрної реформи. На підставі закону про соціалізацію, розширювати свої землеволодіння могли не тільки малоземельні, але і безземельні громадяни. При створенні господарства малоземельним і батракам повинна була допомагати держава і органи місцевого самоуправління. Будь-який громадянин, який побажав би зайнятися сільським господарством, працюючи, міг би отримати землю із вільного земельного запасу. За земельним проектом кожний громадянин міг би увійти в договір з окремими общинами чи товариствами [517]. Якщо договір з будь-яких причин не укладався, то «кожний громадянин, який бажає застосувати свою працю до землі, мав право звертатися до земельних місцевих організацій чи держави, які були зобов'язані або помістити його на землях однієї із багаточисельних общин, або відділити йому наділ із запасного земельного фонду, або ж влаштувати його в одному із суспільних організацій з обробки землі» [306, 174].

Мало місце і положення про найм робочої сили. Наймана робоча сила в селянському господарстві представляла собою природне явище і не розглядалася як ознака капіталістичних відносин. Найм був можливий в якості підтримки і доповнення до дефіциту робочої сили [600, 105; 599]. Таким чином, найм робочої сили дозволявся, але законодавством не передбачався.

С. Маслов чітко усвідомлював, що проведення земельної реформи, суть якої він убачав у звільненні населення від кабальних умов землекористування, неможливо зробити

одним розчерком пера [397, 290]. Незважаючи на те, що всі умови, на його думку, були сприятливими і єдине, що залишалось докласти кілька зусиль, все ж таки її втілення потребувало декількох років.

Таким чином, погляди С. Маслова на вирішення аграрного питання, на нашу думку, були прогресивними. Вирішити головну проблему – малоземелля – С. Маслов планував шляхом знищення приватної власності на землю, розподілом її між робітничим класом та виведенням землі з торгівельного обігу. Керівництво аграрною реформою С. Маслов покладав на земельні комітети та органи місцевого самоуправління, що повинно було покращити перерозподіл землі. Водночас багато в проєкті С. Маслова було і незрозумілого. Наприклад, не йшлося про те, хто повинен врегульовувати земельні претензії різних сторін та за скільки років планувалося провести перерозподіл землі.

Міністром землеробства С. Масловим також було підготовлено законопроект «Про врегулювання земельними комітетами земельних і сільськогосподарських відносин» [601, 546; 602]. С. Маслов використав попередній досвід В. Чернова та різні проєкти Тимчасового уряду відносно аграрного питання. Законопроект С. Маслова обговорювався у центральному комітеті партії есерів, де і був схвалений. Всього проєкт включав в себе 73 статті. 16 жовтня 1917 р. на засіданні Ради Головного земельного комітету розглядалося 7 із 11 розділів законопроекту.

Перша стаття законопроекту називалася «Загальні положення». У ній детально роз'яснювалося, що вся земля сільськогосподарського призначення повинна перебувати у підпорядкуванні земельних комітетів. Пояснювалося, що собою являло «підпорядкування», передбачалося створення орендного фонду, захист землі, задоволення сільськогосподарських потреб населення. Друга стаття законопроекту «Про облік землі» визначала порядок і правила

дії земельних комітетів. Згідно з нею передбачалося, що облік земель буде проводитися повітовими і волосними земельними комітетами. Відповідно до статті 3 «Контроль над обмеженням земельних угод», визначалися угоди, які повинні розглядати земельні комітети: угоди, які стосувалися великих земель, угоди дарування, про пожертвування, угоди про встановлення права власності на землю [265, 160]. Також перераховувалися угоди, які не підлягали розгляду комітетами та зазначалися обставини, за яких земельні комітети не повинні були розглядати угоди [517, 405].

Були в законопроекті статті, які передбачали механізм відчуження. Якщо земельним комітетам ставала відомою інформація про будь-якого власника чи орендатора, пов'язана зі знеціненням сільськогосподарського майна, то комітет відправляв на місце перевірку. У присутності свідків складався акт із зазначенням місця і часу огляду, записом встановлених обставин [266, 109]. Акт підписувався свідками. Згодом земельний комітет виносив постанову: або про припинення справи, або про конфіскацію майна, або про встановлення відповідальності власника [265, 99].

З цього нам можна зробити висновок, що за законопроектом права земельних комітетів чітко визначалися. Більше того, можливості земельних комітетів розширювалися та надавалися права діяти самостійно, без схвалення Тимчасового уряду.

Особливої уваги заслуговують IV–VII розділи «Про створення тимчасового орендного земельного фонду». Перераховувалися категорії земель, які вважалися тимчасовим орендним фондом. Передачі в орендний фонд підлягали такі землі: які не менше 6 років протягом останнього п'ятиріччя перебували в орендному користуванні, казенні та колишні удільні; які оброблялися за останні п'ять років селянським інвентарем, вилучені з користування власників або орендарів перед загрозою їх знецінення чи ті, які залишилися

необробленими; які перебували в орендному користуванні після припинення орендних договорів; добровільно передані власниками в орендний фонд [352, 310].

Орендний фонд був у підпорядкуванні земельних комітетів. Орендна плата повинна була надходити через земельний комітет власнику землі. Земельним комітетам надавалося право анулювання кабальних договорів і зменшення орендної плати у разі невідповідності її розмірам прибутковості землі. На земельні комітети покладалися обов'язки обліку земель сільськогосподарського призначення. Ці положення були розписані у VII розділі законопроекту [306, 167].

VIII розділ «Про дозвіл суперечок по діючим орендним договорам» складався з перерахованих видів суперечок, які повинні були вирішувати земельні комітети у разі їхнього виникнення. Це суперечки, спричинені окремими орендаторами, а також колективні суперечки. Якщо сторони не могли домовитися під час суперечки, то земельні комітети брали на себе роль судді [265, 109].

IX розділ «Про охорону сільського господарства» включав перерахування господарств, які потрапляли під особливу охорону земельних комітетів. До них належали господарства з посівами цукрового буряка, а також з іншими сільськогосподарськими продуктами, які вимагали певних витрат, виноградники, фруктові сади, хмільники. Міністру землеробства потрібно було розробити інструкцію, де йшлося б про ознаки і умови, за якими ці господарства бралися під охорону [265, 174].

X розділ законопроекту С. Маслова називався «Про обов'язкові постанови». У ньому йшлося про те, що постанови з питань земельних і сільськогосподарських відносин могли видаватися губернськими земельними комітетами [498, 205]. Їхнім предметом могли бути: оренда, розміри земельних уділів, наданих із орендного фонду різним господарствам, відпо-

відальність за погане ставлення до господарства, спекуляція, різного роду питання, пов'язані з місцевими умовами відносно сільського господарства [499, 205].

Масловський законопроект викликав різку критику з боку В. Леніна. Лідер більшовиків був зацікавлений у посиленні соціальної напруги. Масловський документ її пом'якшував. Тому В. Ленін і заявив, що проект створено «для заспокоєння селянського повстання, яке почалося шляхом незначних поступок» [220, 506]. Лідер більшовиків зазначав, що цей законопроект – лише обман селянства, а тому великого полегшення селянству не принесе [488, 205; 293, 428]. У такий спосіб він хотів дискредитувати і С. Маслова, і його документ, і політику Тимчасового уряду. Зарахування до тимчасового орендного фонду підлягали землі, які фактично і до складання законопроекту перебували в оренді у селян. Вилучення частини поміщицьких земель, які оброблялися власниками, зумовлювалося можливістю провести цю операцію без шкоди для поміщицького господарства. При відповідному тлумаченні цього пункту не вдалося б відібрати у поміщицького маєтку і однієї десятини землі.

17 жовтня 1917 р. кадетська газета «День» сповістила про оприлюднення Міністром землеробства С. Масловим «Проекту правил про врегулювання земельними комітетами земельних і сілськогосподарських відносин». С. Маслов висловив сподівання, що законопроект, який був внесений на розгляд Тимчасовому уряду 11 жовтня 1917 р., повинен вирішити земельні проблеми. 18 жовтня 1917 р. есерівська газета «Дело народа» частково опублікувала витяги із законопроекту С. Маслова [515, 106].

С. Малишева вважала, що, не будучи здатними зупинити аграрні виступи, Тимчасовий уряд вирішив зробити ставку на впорядкування аграрних відносин до скликання Установчих зборів. Таким чином і з'явився законопроект С. Маслова [318, 26].

Серед політичних партій високої оцінки законопроект С. Маслова був оцінений партією есерів [140; 324]. У своєму друкованому органі «Дело народа» вони писали, що цей законопроект є великим кроком до реалізації аграрної програми партії. Комітет партії виступав за популяризацію законопроекту серед населення [542, 64]. Деякі головні пункти були надруковані [339; 340].

Законопроект С. Маслова розглядався у Тимчасовому уряді 17 жовтня 1917 р. [254, 65]. Його визнали за доцільне доопрацювати у відповідній урядовій комісії [379, 11]. Комісія змінила і без того куций законопроект до гіршого: вилучила положення, яке містилося в проекті про необхідність «задоволення крайньої земельної потреби». Питання щодо розподілу земельного фонду було сформульовано з урахуванням інтересів лише заможних прошарків селянства. Цей перероблений законопроект викликав незадоволення навіть у колишнього Міністра землеробства В. Чернова [196, 144]. Направивши листа в редакцію газети «Дело народа», він нещадно його розкритикував [196, 144–145].

На нашу думку, негативна критика законопроекту С. Маслова є обґрунтованою. Зазначені недоліки є слушними, навіть беручи до уваги той факт, що лідер більшовиків насправді не піклувався про вирішення аграрної проблеми. Навіть визнавши законопроект С. Маслова таким, що спрямований на заспокоєння селянства, він не мав би успіху під час реалізації. Введення в дію законопроектів для заспокоєння селянства не були новою практикою для Тимчасового уряду. Селянство вже не сприймало таких заходів. Поміщики також не сподівалися від влади захисту своїх інтересів. Нова коаліція не зробила правильних висновків із аграрної політики своїх попередників. І не тільки не прийняла нових законопроектів спрямованих на вирішення аграрного питання, а навіть не підтримала дії старих.

Незадоволеність поміщиків аграрною політикою третьої коаліції Тимчасового уряду стала причиною засідання Союзу земельних власників. У період третьої коаліції політика Союзу земельних власників була більш жорсткішою, ніж у минулому. 1 жовтня 1917 р. Головна рада Всеросійського союзу земельних власників скликала зібрання для розробки заходів із боротьби із селянськими виступами. Причиною цього вони називали збитки, завдані селянськими виступами поміщикам та заможним селянам [239, 159]. До Тимчасового уряду було надіслано телеграму з проханням застосувати негайні заходи для зупинки селянських виступів і погромів, а за потреби залучити каральні війська. У разі невиконання цієї вимоги Союз земельних власників обіцяв вдатися до самосуду.

21 жовтня 1917 р. Головна рада Всеросійського союзу земельних власників скликала зібрання місцевих відділів, де проходило обговорення тієї ж проблеми. Було прийнято рішення ще раз звернутися із проханням до влади із вимогою ліквідації місцевих земельних комітетів та покращення боротьби із селянськими виступами з застосуванням зброї [352, 120; 188]. Головною радою Всеросійського союзу земельних власників була розроблена анкета і надіслана на місця. До цієї анкети потрібно було записувати, хто був ініціатором того чи іншого селянського виступу та всіх, хто брав участь. Також туди вносилися збитки, завдані власникам. У такий спосіб Союз земельних власників піклувався про майбутні покарання винних.

Таким чином, Всеросійський Союз земельних власників продовжував брати активну участь у вирішенні аграрних проблем Росії і підривав авторитет Тимчасового уряду. Хоча влада не задовольнила вимог Союзу, своїми засіданнями, обговореннями, прийнятими рішеннями, зверненнями та вимогами він підривав впевненість Тимчасового уряду у спроможності не тільки вирішити аграрну проблему, а й справитися з таким важливим завданням, як зупинка

селянських виступів, що супроводжувалися погромами і змусити селян дочекатися скликання Установчих зборів.

Тим часом, готуючись до виборів в Установчі збори, політичні партії вносили деякі поправки до своїх програм, зокрема й аграрних [192, 35; 38, 32]. Аграрна програма партії кадетів після VIII з'їзду особливо не змінилася (див. Додаток 9). 15–16 жовтня 1917 р. відбувся X з'їзд конституційно-демократичної партії. Заслухавши виступи різних представників з місць, були прийняті деякі поправки до аграрної програми. У тих місцевостях, де поземельне влаштування не відбулося, не підлягали відчуженню землі, що перебували у користуванні місцевого селянства на загальних правилах. До встановлення правил, за яким повинно було йти наділення селян землею, залучалися місцеві органи. Передбачалася допомога місцевим селянським господарствам у вигляді меліорації, культурної та агрономічної допомоги, забезпечення сприятливої економічної допомоги для розвитку [241].

Після X з'їзду партія кадетів додала лише деякі гасла. Перехід землі сільськогосподарського призначення працюючому селянству передбачався на правах власності [274, 90]. Наділення землею працюючого селянства у постійне користування. Зберігалися та підтримувалися положення: наділення землею малоземельних і безземельних селян у межах трудової норми за рахунок державних, кабінетських, удільних, монастирських, церковних, банківських земель, а також підлягали примусовому відчуженню землі приватновласницького користування із викупом по нормі їх прибутковості. Землі, що перебували у користуванні у межах трудової норми, землі під заводами, сільськогосподарських об'єднань, місцевого самоуправління, сади, виноградники, городи, а також землі загальнодержавного значення не підлягали примусовому відчуженню [134; 135].

Таким чином, аграрна програма партії Народної свободи від весни 1917 р. не зазнала змін. З метою виборів до Установчих зборів до неї були внесені лише деякі поправки.

Найбільші суперечки викликали аграрні зміни партії соціалістів-революціонерів [275] (див. Додаток 10). У своїх поглядах партія розкололася на праве та ліве крило [439, 4–5]. І праві, і ліві виступали за соціалізацію, але розуміли її по-різному [51, 14]. Праве крило пояснювало соціалізацію як звільнення землі й селянства від влади поміщиків, купців і заможних селян [345, 163; 441, 21]. Земля повинна перейти у користування працюючого селянства без викупу [553, 6; 320, 15]. Ліве крило партії соціалістів-революціонерів соціалізацію землі трактувало як вилучення землі з товарного обігу і перетворення її у всенародне багатство, передачу права розпоряджатися землею демократично організованими громадами і територіальними союзами на рівних правах [440, 7].

Таким чином, партія соціалістів-революціонерів, враховуючи розбіжності в аграрних поглядах, схилилася до ідеї соціалізації землі, а належати вона повинна, на думку її членів, селянству, яке працює на ній. Ліси, води та культурні господарства належали державі, але розпоряджатися ними мали право органи місцевого самоуправління.

Деякі зміни в аграрних положеннях відбулися і у трудовій народно-соціалістичній партії (див. Додаток 11). Наділення селян землею, за їх гаслами, повинно перейти без викупу за рахунок держави. Державі надавалося право наділення селянства землею відповідно до трудової норми [214; 215]. Земля, що була в межах трудової норми, залишалася у користуванні власників. Інші землі підлягали наділенню ними селянства за нормами не нижче споживчої, але і не вище трудової. Під час наділення селянства землею місцеве населення користувалося перевагами. Як і більшість політичних партій, трудова народно-соціалістична партія відводила певне місце в аграрній реформі місцевим органам самоуправління [194, 78].

На них покладалися обов'язки розпоряджатися земельним фондом та піклуватися про ліси і культурні господарства. Розвиток кооперації, меліорації та кредитних відносин були супутніми процесами аграрних перетворень, які пропонувала партія [133].

РСДРП (м) виступала за передачу у користування селянства всіх державних, кабінетських, церковних, удільних, монастирських, приватновласницьких земель, крім земель дрібних власників (див. Додаток 12). Право купівлі-продажу землі надавалося лише державі та органам місцевого самоуправління [362, 96]. У розпорядження держави потрапляли ліси, переселенський фонд та культурні господарства [374, 21]. Органи місцевого самоуправління отримували право розпоряджатися землями місцевого користування. У планах партії було висунення вимог уряду прийняти закони, які б захищали сільськогосподарських робітників від експлуатації з боку наймачів, законів про охорону праці і повної свободи організацій.

Найменше змін аграрний складник зазнав у програмі партії більшовиків. Вони продовжували вимагати негайної конфіскації удільних, церковних, кабінетських, монастирських та поміщицьких земель і передачу їх Радам селянських і батрацьких організацій. Держава отримувала право власності на землю [54, 25], тобто відбувався процес втілення в життя принципів націоналізації [298, 425–428]. Місцеві демократичні органи самоуправління – право розпоряджатися нею [468, 22]. Після цих аграрних змін партія більшовиків вбачала оптимальний аграрний устрій у колективному обробітку землі у великих господарствах [410, 270–273].

Таким чином, політичні партії мало що по суті змінили у своїх аграрних програмах, порівняно із весною 1917 р., додалися лише деякі параграфи, гасла чи вимоги. Їх аграрні положення різнилися, але всі сходилися у спільній думці – необхідності наділення працюючого селянства землею. Партія

соціалістів-революціонерів розкололася, а партія більшовиків мала найменшу за обсягом аграрну програму.

На нашу думку, активне обговорення політичними партіями аграрних програм свідчить про те, що аграрна проблема перебувала у фокусі уваги як коаліційного уряду Тимчасового уряду, так і різних політичних сил країни. Порівнюючи аграрні програми політичних партій у період правління другої та третьої коаліції Тимчасового уряду, можна зробити висновок, що вони майже не зазнали змін. Були внесені деякі поправки. У всіх програмах партій був прописаний спільний принцип – перехід всіх земель у користування працюючого селянства. Не можна констатувати, що цей принцип не був прописаний для більшої підтримки ними селянства на виборах в Установчі збори. Порівнюючи аграрні програми політичних партій із аграрною політикою третьої коаліції Тимчасового уряду, приходимо до висновку, що вони йшли в розріз. Аграрні програми політичних партій були абсолютно протилежними аграрній політиці коаліційного уряду. Політичні партії пішли набагато далі, ніж влада. Це підривало авторитет Тимчасового уряду. Перемога партії соціалістів-революціонерів на Установчих зборах дозволяє спростувати поширене в радянській історіографії твердження про втрату ними довіри в селянства. На нашу думку, однією із причин підтримки есерів селянством є пункт їх програми, що стосується наділення селянства землею без викупу за кошти держави.

26 жовтня 1917 р. Тимчасовий уряд було заарештовано [603, 70; 535, 139; 344, 125]. Влада Тимчасового уряду вже не мала ніякої сили. Аграрна політика третього коаліційного уряду зазнала фіаско. На нашу думку, вже після ліквідації Тимчасового уряду відбулося декілька подій, які підсумовують аграрну політику третьої коаліції. Дослідники, які присвятили свої праці аграрній політиці Тимчасового уряду не вивчали цих подій, тому що вини виходять за межі правління Тимчасо-

вого уряду, а вчені, що досліджували аграрну політику більшовиків, зрозуміло, також не звертали уваги на останні спроби боротьби Тимчасового уряду в аграрній сфері. 24 жовтня 1917 р. відбулося обговорення законопроекту С. Маслова. 21 листопада 1917 р. – засідання III з'їзду Ліги аграрних реформ [542, 66; 429]. Представники III з'їзду не до кінця визнавали зміну влади і вважали своїм завданням подальшу роботу над вирішенням аграрного питання [83, 143–147; 429]. Тимчасовий уряд підтримав відкриття з'їзду Головного земельного комітету [529, 2; 76, 87]. Четверте засідання Головного земельного комітету відбулося 23 грудня 1917 р. [542, 66], який був знищений ленінським положенням «Про землю» [313].

Отже, специфіка аграрної політики третьої коаліції Тимчасового уряду полягала в її не була результативною. Г. Кочешков, наприклад, називає це обережністю. Аграрна ситуація до цього часу загострилася настільки, що докорінні зміни могли б викликати зниження ефективності сільськогосподарського виробництва [268, 35]. Однак аграрні законопроекти третьої коаліції Тимчасового уряду ап'юрі були приречені на поразку. Реалістичні плани перебували на одних терезах поруч із популістськими закличками і утопічними проектами. Селянські виступи перебували на піднесенні, а тому не просто впливали на політичне життя держави, а диктували його.

ВИСНОВКИ

Початок ХХ ст. у країнах Центральної та Південно-Східної Європи був ознаменований потужними суспільно-політичними потрясіннями. Одним із їх результатів стало повалення монархії в Російській імперії. Кардинальні зміни були зумовлені рядом факторів соціально-економічного та суспільно-політичного характеру. Чільне з-поміж них належало аграрному питанню. Його вирішення стало «альфою і омегою» внутрішньої політики ліберально-демократичного Тимчасового уряду. Найпотужніший історичний досвід може стати в нагоді під час сучасних трансформацій в аграрному секторі економіки України. У зв'язку з цим він потребує предметного аналізу. Окрім того, у вітчизняній та зарубіжній історіографії питання, співзвучні з темою нашого дослідження, знайшли своє наукове висвітлення. Водночас, аграрна політика Тимчасового уряду як цілісне явище не стало предметом спеціального історичного дослідження. Зважаючи на науково-практичне, суспільно-політичне значення, обрана нами для вивчення є актуальною.

Під час опрацювання теми нами вивчено широке коло різних за походженням, інформаційною насиченістю історичних джерел. Вони є достовірними, репрезентативними. Їх аналіз, заснований на сучасній методології, дозволив розкрити тему, досягти поставленої мети, отримати науково-обґрунтовані висновки.

У діяльності Тимчасового уряду нами виокремлено такі етапи: 2 березня – 5 травня 1917 р. – уряд першого складу; 6 травня – 2 липня 1917 р. – перша коаліція; 2–25 липня 1917 р. – криза першої коаліції; 25 липня – 26 серпня 1917 р. – друга коаліція; 27 серпня – 24 вересня 1917 р. – криза другої коаліції; 24 вересня – 25 жовтня 1917 р. – третя коаліція. Кожен період діяльності Тимчасового уряду мав свої особливості.

З приходом до влади Тимчасовий уряд отримав безліч проблемних питань, які потребували нагального вирішення. З-поміж них першість належала аграрному. Однак, у першій Декларації Тимчасового уряду нічого не йшлося про його вирішення. Вважаємо, що за перші кілька днів свого правління Тимчасовий уряд не міг виробити належної програми по вирішенню аграрної проблеми. Повалення монархії та зміна політичного режиму були сприйняті селянством як вирішення всіх його проблем. Селянство давно перебувало в складному аграрному становищі, тому прихід Тимчасового уряду до влади розцінювало як підтримку своїх дій. Відсутність аграрного пункту в першій Декларації стало каталізатором до селянських виступів. Селянські виступи змусили Тимчасовий уряд замислитися стосовно вироблення програми по вирішенню аграрної проблеми та пошуку оптимального рішення щодо зупинки селянських виступів. З перших днів правління у своїй аграрній політиці Тимчасовий уряд вибрав ліберальний шлях дій. Каральні війська на придушення селянських виступів направлені не були, хоч в уряді це питання розглядалося. Натомість, Тимчасовим урядом було запущено механізм удосконалення роботи Міністерства землеробства. На посаду Міністра землеробства було прийнято А. Шингарьова та зроблено кілька адміністративних змін усередині самого Міністерства. Новообраний Міністр землеробства одразу на практиці показав ліберальність позиції Тимчасового уряду. Виступив із зверненням до селянства. А. Шингарьов озвучив позицію Тимчасового уряду стосовно аграрної проблеми. Остаточне вирішення аграрного питання повинне було відбутися на Установчих зборах. А Тимчасовий уряд ставив перед собою завдання проведення всіх необхідних підготовчих заходів для полегшення роботи Установчих зборів у цьому напрямі. Для підтвердження серйозності своїх намірів та щоб показати підтримку селянству урядом було прийнято рішення конфіскувати кабінетські (12 березня

1917 р.) та удільні землі (17 березня 1917 р.). 27 березня 1917 р. їх було передано в розпорядження Міністерства землеробства. Березень 1917 р. ознаменувався ще однією важливою подією у правлінні першого складу Тимчасового уряду – створенням Ліги аграрних реформ. До неї увійшли представники різних об'єднань, науковці, спеціалісти-аграрники тощо. Було окреслено завдання Ліги, серед яких головним було вироблення аграрних законопроектів.

Аграрна політика всіх складів Тимчасового уряду відбувалася на фоні посилення суспільно-політичної активності селянства. Малоземелля, брак інвентарю, високі орендні ціни, виконання тяжких повинностей на користь поміщиків, сплата поміщика та державі натуральних і орендних повинностей, відсутність робочих рук – це не повних перелік причин селянських виступів навесні 1917 р. Виступи селянства почалися вже з перших днів правління Тимчасового уряду і з 15 березня 1917 р. набувають частого, але поодинокого характеру. До кінця весни 1917 р. селянські виступи, набули радикального характеру. До кінця липня 1917 р. територія поширення селянських виступів стає більшою, а форми боротьби – радикальнішими. Кінець серпня та початок вересня 1917 р. можна охарактеризувати як період затишшя. Але вже в кінці вересня 1917 р. спостерігаємо нову хвилю селянських виступів.

Така суспільно-політична активність селянства змушувала уряд працювати не тільки в напрямку проведення підготовчих заходів по вирішення аграрної проблеми, але й під впливом Селянської революції видавати документи, спрямовані на врегулювання вкрай гострих аспектів аграрного питання. Одним із таких кроків була постанова Тимчасового уряду від 11 квітня 1917 р. «Про охорону посівів». Влада сподівалася, що розписані положення допоможуть на деякий час зупинити селянські виступи та зберегти посіви, яких так потребувала армія. Але селяни розцінили її по-своєму. Вони

будь-якими способами намагалися зашкодити поміщику засіяти землю, що автоматично передавало незасіяні ділянки в розпорядження продовольчих комітетів, які у свою чергу розподіляли цю землю між селянами.

Одним із вагомих кроків Тимчасового уряду в напрямку вирішення аграрної проблеми було створення Головного земельного комітету, положенням від 21 квітня 1917 р. Потреба у створенні організації, яка працювала б у напрямку розробки аграрних законопроектів була нагальною. Було окреслено головні завдання Головного земельного комітету та визначено його склад. На місцях також створювалися земельні комітети, робота яких чітко окреслювалася певними правами та обов'язками. Єдина та головна відмінність між місцевими комітетами та Головним земельним комітетом полягала в ширших правах місцевих земельних комітетів. Вони мали право на деякі самостійні дії на місцях, тоді як Головний земельний комітет повністю залежав від Міністерства землеробства Тимчасового уряду. Враховуючи це, йому пророкували низьку результативність роботи. Але Тимчасовий уряд не чекав від Головного земельного комітету активної діяльності, головним його завданням було – вироблення аграрних законопроектів, які можна було б потім запустити в дію.

Весна 1917 р. була складним періодом правління Тимчасового уряду. Суперечки, що виникли між кадетами та есерами, зумовили квітневу кризу, яка закінчилася формуванням першого коаліційного правління Тимчасового уряду. Новим Міністром землеробства було обрано лідера соціалістів-революціонерів В. Чернова. Аграрну політику Тимчасового уряду першої коаліції вважаємо найбільш насиченою. Принципи діяльності в аграрній політиці коаліційним урядом було викладено в Декларації від 6 травня 1917 р. Коаліційний уряд дотримувався наміченої політики вироблення підготовчих заходів по вирішенню аграрної проблеми та врегулювання аграрних відносин

на місцях. Міністр землеробства В. Чернов, прихильник соціалістичного шляху вирішення аграрної проблеми, великі повноваження покладав на органи місцевого самоврядування. Засідання I сесії Головного земельного комітету, скликання I Всеросійського з'їзду селянських депутатів, другий з'їзд Ліги аграрних реформ, з'їзд Союзу земельних власників, активна робота В. Чернова над розробкою аграрних законопроектів втілювали надію до просування вперед у справі вирішення аграрної проблеми. I сесія Головного земельного комітету означила коло завдань, які поставали перед ним у майбутньому та винесла на порядок денний головні аграрні питання. I Всеросійській з'їзд селянських депутатів за активної участі В. Чернова стали показником можливості об'єднання представників різних політичних поглядів навколо вирішення однієї проблеми – аграрної. Діяльність другого з'їзду Ліги аграрних реформ окреслюємо як продуктивною. Делегати підняли важливі моменти, обговорили їх та намітили шляхи подальшого вирішення. Окремі питання матимуть подальше обговорення та вирішення комісіями Головного земельного комітету вже за час правління другої коаліції Тимчасового уряду. Цінними вважаємо обговорення досліджень фінансиста З. Кеценеленбаума. Вони стали поштовхом для інших фінансистів у проведенні розрахунків аграрної реформи. А результати роботи показали фінансову спроможність держави аграрних змін. Запуск процедури земельного перепису став тим кроком, який повинен був довести факт наявності достатньої кількості землі для наділення нею селянства.

Липнева криза 1917 р. та правління другої коаліції Тимчасового уряду були непростим періодом для реформування аграрної сфери. Політична криза наклала відбиток на вирішення аграрного питання. Вихід кадетів із коаліції та відставка Г. Львова і його відторгнення аграрної політики В. Чернова дещо підірвали авторитет Міністра землеробства. Але це не стало перешкодою зупинки роботи

над аграрними проектами. Головний земельний комітет продовжує свою діяльність. Його II сесія була присвячена обговоренню аграрних законопроектів. Аграрне питання залишалося у віданні Міністерства землеробства. 8 липня 1917 р. була прийнята Декларація Тимчасового уряду, у якій аграрному питанню відводилися значна увага. Порівняно із Декларацією від 6 травня 1917 р. її можна назвати ґрунтовнішою та ширшою. Продуктивною є робота комісій Головного земельного комітету. На жаль, не всі проекти мали подальше втілення в життя, але окремі з них були прийнятими. Наприклад, визначено подальшу долю поміщицького землеволодіння, визначено черговість отримання селянами землі, описано норми забезпечення селянами землі тощо. Реакцією на активізацію селянських виступів стало видання ряду законів О. Корнілова та О. Керенського направлених на їх придушення. Ліберальна політика Міністерства землеробства та радикальні закони О. Корнілова та О. Керенського стали причинами нових селянських виступів, центром яких стала Тамбовська губернія. Враховуючи складну ситуацію, як не дивно селянські виступи в Тамбовській губернії стало яскравим моментом аграрної політики Тимчасового уряду. Прийняте «Розпорядження № 3» передавало поміщицькі землі у підпорядкування селянських комітетів.

Період правління третьої коаліції Тимчасового уряду був не менш насиченим та цікавим. Новий Міністр землеробства мав своє оригінальне бачення вирішення аграрної проблеми. Подолання аграрних проблем, на його думку, було можливим шляхом ліквідації приватної власності, виведення її з товарного обігу та розподіленні між працюючим населенням. Земельні комітети разом із органами місцевого самоуправління повинні виступити тими організаціями, на які покладалися обов'язки покращення перерозподілу земельного фонду. Як Міністр землеробства, С. Маслов не залишався бездієвим, спробував зрушити аграрну проблему в напрямку

еволюції. Використавши досвід діяльності попереднього Міністра землеробства, він розробив аграрний законопроект. У ньому головну увагу зосередив на основних проблемних аспектах аграрного питання. С. Маслов не зміг втілити свої аграрні проекти оскільки влада Тимчасового уряду була арештованою. Однак, третій з'зд Ліги аграрних реформ, IV засідання Головного земельного комітету, останні обговорення законопроекту С. Маслова є показником відповідального ставлення Тимчасового уряду до вирішення аграрного питання та бажанні здійснення аграрних змін у державі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Авксентьев Н. Большевицкий переворот / Н. Авксентьев // Отечественная история. – 1992. – № 5. – С. 143–154.
2. Аграрное движение в 1917 году по документам Главного земельного комитета // Красный архив. – 1926. – № 1 (14) – С. 182–226.
3. Аграрное движение в Бессарабии // Вестник Временного правительства. – 1917. – 7 мая. – С. 4.
4. Аграрный отдел // Вестник Временного правительства. – 1917. – 19 марта. – С. 1.
5. Алавердова А. Очерк аграрной политики Временного правительства / А. Алавердова // Социалистическое хозяйство. – М. : Б. и., 1925. – Кн. 2. – С. 143–175.
6. Алиева Л. Русская крестьянская община в дискуссиях о будущем аграрном строе России (февраль – октябрь 1917 г.) / Л. Алиева // Научные ведомости Белгородского государственного университета. – 2013. – № 22 (165). – Вып. 28. – С. 128–133.
7. Ананьич Б. От самодержавия к советской власти / Б. Ананьич // Вестник Российской Академии наук. – 1997. – № 2. – Т. 67. – С. 136–140.
8. Анфимов А. Крестьянское движение в России во второй половине XIX века / А. Анфимов // Вопросы истории. – 1973. – № 5. – С. 15–31.
9. Артемов С. Земельные комитеты при подготовке проекта аграрной реформы / С. Артемов // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2007. – Т. 9. – № 47. – С. 106–113.
10. Архив новейшей истории России. Серия «Публикации» / Т. VII: Журналы заседаний Временного правительства: Март – октябрь 1917 года: в 4 т. – Т. 1. Март – апрель 1917 года / отв. ред. тома Б. Ф. Доданов; сост. Е. Д. Грынько, О. В. Лавинская. – М. : «Российская политическая энциклопедия», 2001. – 448 с.
11. Архив новейшей истории России. Серия «Публикации» / Т. IX: Журналы заседаний Временного правительства: Март – октябрь 1917 года: в 4 т. – Т. 3. Июль – август 1917 года / отв. ред. Б. Ф. Доданов; сост. Е. Д. Грынько. – М. : «Российская политическая энциклопедия», 2004. – 416 с.
12. Архипов И. Общественная психология петроградского обывателя в 1917 году / И. Архипов // Вопросы истории. – 1994. – № 7. – С. 49–58.
13. Архипов И. Премьер Г. Е. Львов: под властью мифа / И. Архипов // Звезда. – 2005. – № 1. – С. 199–213.
14. Астахов М. История «социалистической революции» в России (1917–1939 гг.) / М. Астахов. – Самара : Самарский государственный университет, 2003. – 91 с.
15. Бабашкин В. Российская цивилизация. Кто и за что воевал в гражданской войне / В. Бабашкин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ecsosman.hse.ru/data/2010/12/16/1214862852/Babashkin.pdf>
16. Байрау Д. Янус в лаптях: крестьяне в русской революции, 1905–1917 гг. / Д. Байрау // Вопросы истории. – 1992. – № 1. – С. 19–31.
17. Балязин В. Профессор Александр Чаянов / В. Балязин. – М. : Агропромиздат, 1990. – 304 с.
18. Бартенев С. Экономические теории и школы (история и современность) / С. Бартенев. – М. : Издательство БЕК, 1996. – 352 с.
19. Баскаков А. Методология научного исследования : учеб. пособие / А. Баскаков, Н. Туленков. – К. : МАУП, 2004. – 216 с.
20. Бевз Т. Українська революція і державність (1917–1920 рр.) / Т. Бевз, Д. Веденєв, І. Гоцуляк, П. Коріненко. – К. : Парламентське вид-во, 1998. – 247 с.

21. Бейрон С. Плеханов, утопизм и русская революция / С. Бейрон // *Отечественная история*. – 1995. – № 5. – С. 117–129.
22. Белошапка Н. Временное правительство в 1917 г.: механизм формирования и функционирования / Н. Белошапка. – М.: Диалог – МГУ, 1998. – 175 с.
23. Берсенев В. Исторические особенности реформирования аграрных отношений в России / В. Берсенев. – Екатеринбург: УРО РАН, 1994. – 437 с.
24. Берхин И. История СССР 1917–1978 / И. Берхин. – М.: Высшая школа, 1979. – 664 с.
25. Биографии членов Временного правительства, Исполнительного комитета госуд. Думы и членов Исполнительного комитета Совета рабочих и солдатских депутатов. – Петроград: Новая Россия, 1917. – 16 с.
26. Бирман М. К истории изучения жизнедеятельности П. Н. Милюкова / М. Бирман // *Отечественная история*. – 1997. – № 1. – С. 93–98.
27. Бойко О. Формування території Української незалежної держави в часи Української революції (1917–1921 рр.) / О. Бойко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 64 с.
28. Бондар В. Присяжнюк Ю. Сучасна історіографія пореформеного селянства / В. Бондар, Ю. Присяжнюк [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis
29. Брославський В. Аграрна політика російського царату на Правобережній Україні у 1793–1861: зміни у землеволодінні і землекористуванні: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Брославський В. – Тернопіль, 2007. – 223 с.
30. Бруцкус Б. ...Обобществление земли и аграрная реформа / Б. Бруцкус. – М.: Универсальная библиотека, 1917. – 31 с.
31. Бруцкус Б. К современному положению аграрного вопроса. – Пг.: тип. В. Ф. Кирибаума, 1917. – 32 с.
32. Будник Г. Новые подходы к изучению революции 1917 г. в России / Г. Будник // *Вестник Ивановского государственного энергетического университета им. В. И. Ленина*. – 2008. – Вып. 1. – С. 1–5.
33. Булдаков В. Имперство и российская революционность / В. Булдаков // *Отечественная история*. – 1997. – № 1. – С. 42–59.
34. Булдаков В. Имперство и российская революционность / В. Булдаков // *Отечественная история*. – 1997. – № 2. – С. 20–47.
35. Булдаков В. Смотреть на революцию открытыми глазами // *Октябрь 1917 г.: Смысл и значение: Материалы «круглого стола» в Горбачев-фонде 30 октября 1997 г.* – М.: Апрель-95, 1998. – С. 6.
36. Булдаков В. У истоков советской истории: Путь к Октябрю / В. Булдаков // *Вопросы истории*. – 1989. – № 10. – С. 63–82.
37. Бундак О. Реанімація чи створення Всеросійського селянського союзу в 1917 р. / О. Бундак // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського держ. гуман. ун-ту*. – Рівне, 2012. – Вып. 23. – С. 376–285.
38. Бурганов А. Была ли возможность создания демократического правительства после Октябрьской революции? / А. Булдаков // *Отечественная история*. – 1993. – № 5. – С. 26–38.
39. Быховский Н. Итоги второй сессии Главного земельного комитета / Н. Быховский // *Дело народа*. – 1917. – № 104 (19 июля). – С. 1–2.
40. Быховский Н. Канун великой земельной реформы / Н. Быховский // *Дело народа*. – 1917. – № 8 (23 марта). – С. 1.
41. Быховский Н. Всероссийский совет крестьянских депутатов в 1917 / Н. Быховский. – М., 1929. – С. 117.
42. Бычков А. Крестьянский вопрос / А. Бычков // *Земля и воля*. – 1917. – № 17. – С. 1.

43. *Бюлетни Всероссийской сельско-хозяйственной поземельной и городской переписи.* – М. : Отдел переписи Министерства земледелия, 1917. – 38 с.
44. *Васильева Е. Политические партии России конца XIX – начала XX вв.* / Е. Васильева. – Омск : СибАДИ, 2013. – 108 с.
45. *Великая Октябрьская социалистическая революция: Хроника событий: в. 4 т.* / ред. Д. А. Коваленко, Ц. М. Подгорненская – М. : Из-во АН СССР, 1959. – Т. 2. – 687 с.
46. *Верстюк В. Концептуальні проблеми вивчення історії Української революції* / В. Верстюк // *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.* – Запоріжжя, 2000. – Вип. XI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/11/.verstyuk.pdf
47. *Верстюк В. Нариси історії Української революції 1917–1921 рр.* / В. Верстюк, В. Головаченко, Т. Осташко, Р. Пиріг, В. Солдатенко, В. Сокальський : у 2 кн. – К. : Наукова думка, 2011. – Кн. 1. – 390 с.
48. *Верстюк В. Ще раз про селянську тему в Українській революції* / В. Верстюк // *Український гуманітарний огляд.* – 2000. – Вип. 2. – С. 107–122.
49. *Веселовский С. Дневники 1915–1923, 1944 годов* / С. Веселовский // *Вопросы истории.* – 2000. – № 2. – С. 39–117.
50. *Веселовский С. Дневники 1915–1923, 1944 годов* / С. Веселовский // *Вопросы истории.* – 2000 – № 3. – С. 84–110.
51. *Виленский Г. О земельном вопросе* / Г. Виленский. – Уфа : Партия народной свободы, 1917. – 35 с.
52. *Витапович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917–20)* / І. Витапович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://shron.chtyvo.org.ua>
53. *Власть и реформы в России: Материалы «круглого стола», посвященного обсуждению коллективной монографии петербургских историков* // *Отечественная история.* – 1998. – № 2. – С. 3–36.
54. *Воблый К. Земельный вопрос в программах различных партий. Трудовики (народные социалисты). Социалисты революционеры. Социал-демократы. Партия народной свободы. Союз частных земельных собственников* / К. Воблый. – К. : Б. и., 1917. – 30 с.
55. *Волобуев П. 1917 год: была ли альтернатива* / П. Волобуев // *Родина.* – 1989. – № 10. – С. 14–17.
56. *Волобуев П. Февральская революция: ее противоречия, альтернативы и историческое место* / П. Волобуев // *Наука и жизнь.* – 1992. – № 10. – С. 38–47.
57. *Волобуев П. Экономическая политика Временного правительства* / П. Волобуев. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1962. – 483 с.
58. *Волобуев П. Экономическая политика Временного правительства и хозяйственная разруха в России в 1917 году : тезисы доклада (К вопросу о причинах усиления хоз. разрухи в 1917 г. и ее соц-экон. последствиях)* / П. Волобуев. – М. : Наука, 1962. – 8 с.
59. *Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России* / ред. В. К. Яцунский. – М. : Из-во АН СССР, 1961. – 433 с.
60. *Вопросы истории социальной революции и социального строительства* / ред. К. П. Маслов. – Горький : Горьковский государственный университет им. Н. И. Лобачевского, 1973. – 100 с.
61. *Вопросы истории СССР XIX–XX вв.* / отв. ред. Н. Н. Степанов, Г. М. Дойч, Ю. В. Котухов, Р. Г. Скрынников, А. А. Свиридов. – Ленинград : Финансы и статистика, 1971. – 238 с.
62. *Всем земельным и продовольственным комитетам и всем крестьянам Тамбовской губернии* // *Дело народа.* – 1917. – № 168 (30 сентября). – С. 1.

63. *Всероссийский крестьянский съезд. Постановление по земельному вопросу // Земля и воля. – 1917. – № 53. – С. 2.*
64. *Всероссийский совет крестьянских депутатов. Решение земельного вопроса Всероссийским советом крестьянских депутатов: Постановление по аграрному вопросу. – Пг. : Народная воля. – 1917. – 8 с.*
65. *Второй Всероссийский крестьянский съезд // Воля народа. – 1917. – № 181. – С. 4.*
66. *Высшие и центральные государственные учреждения России, 1801–1917: в 4 т. – СПб. : Наука, 2002. – Т. 3: Центральные государственные учреждения. – 228 с.*
67. *Гайда Ф. Февраль 1917 г.: революция, власть, буржуазия / Ф. Гайда // Вопросы истории. – 1996. – № 3. – С. 31–45.*
68. *Галили З. Меншевики и вопрос о коалиционном правительстве: Позиция «революционных оборонцев» и ее политические последствия / З. Галили // Отечественная история. – 1993. – № 6. – С. 15–26.*
69. *Ганелин Р. 25 февраля 1917 г. в Петербурге / Р. Ганелин // Вопросы истории. – 1998. – № 7. – С. 94–109.*
70. *Ганелин Р. Материалы по истории Февральской революции в Бахметьевском архиве Колумбийского университета / Р. Ганелин // Отечественная история. – 1992. – № 5. – С. 156–166.*
71. *Герасименко Г. Судьба демократической альтернативы в России 1917 года и роль ее лидеров / Г. Герасименко // Вопросы истории. – 2005. – № 7. – С. 3–22.*
72. *Герасименко О. Селянський рух на Лівобережній Україні (1900 – лютий 1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. Герасименко. – Чернівці, 2007. – 285 с.*
73. *Гинев В. Аграрный вопрос и мелкобуржуазные партии в России в 1917 г. / В. Гинев. – Л. : Наука, 1977. – 294 с.*
74. *Гладков И. Очерки советской экономики. 1917–1920 гг. / И. Гладков. – М. : Гос. изд., 1956. – 504 с.*
75. *Глобачев К. Правда о русской революции. Воспоминания бывшего начальника Петроградского охранного отделения / К. Глобачев // Вопросы истории. – 2002. – № 7. – С. 100–122.*
76. *Глобачев К. Правда о русской революции. Воспоминания бывшего начальника Петроградского охранного отделения / К. Глобачев // Вопросы истории. – 2002. – № 8. – С. 56–87.*
77. *Глобачев К. Правда о русской революции. Воспоминания бывшего начальника Петроградского охранного отделения / К. Глобачев // Вопросы истории. – 2002. – № 9. – С. 60–87.*
78. *Глобачев К. Правда о русской революции. Воспоминания бывшего начальника Петроградского охранного отделения / К. Глобачев // Вопросы истории. – 2002. – № 10. – С. 53–87.*
79. *Глобачева С. Прелюдия происходящих в мире событий / С. Глобачева // Вопросы истории. – 2002. – № 11. – С. 98–118.*
80. *Голиков А. Феномен Керенского / А. Голиков // Отечественная история. – 1992. – № 5. – С. 60–73.*
81. *Гоцуляк В. Методологічні аспекти історії Української революції 1917–1921 рр. у сучасних історичних та історіографічних практиках / В. Гоцуляк // Новітні тенденції вивчення актуальних проблем революційної доби. – Київ – Черкаси, 2012. – С. 27–36.*
82. *Губернский крестьянский съезд [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://refdb.ru/look/1733271-p3.html>*
83. *Гусев К. В защиту «штрейкбрехеров революции» / К. Гусев // Отечественная история. – 1993. – № 2. – С. 143–147.*

84. Гусев К. В. М. Чернов. Штрихи к политическому портрету / К. Гусев. – М : РОССНЭН, 1999. – 208 с.
85. Данилов В. Аграрные реформы и крестьянство в России / В. Данилов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://fadr.msu.ru/archives/mailling-list/priv-agr/art-rus/msg00000.html>
86. Данилов В. Великая крестьянская революция // Октябрь 1917 г.: Смысл и значение: Материалы «круглого стола» в Горбачев-фонде 30 октября 1997 г. – М. : Апрель-95, 1998. – С. 9.
87. Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг. : из материалов конференции «Крестьяне и власть» / В. Данилов. – Москва-Тамбов, 1996. – С. 4–23. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.patriotica.ru/history/danilov_rev.html
88. Данилов В. Аграрные реформы и крестьянство в России / В. Данилов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://fadr.msu.ru/archives/mailling-list/priv-agr/art-rus/msg00000.html>
89. Данилов В. Крестьянская революция в России / В. Данилов. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.tstu.ru/win/kultur/other/antonov/proekt.htm>
90. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф 1796, оп. 1, д. 5, 112 л.
91. ДАРФ, ф 4653, оп. 1, д. 57, 1 л.
92. ДАРФ, ф 4653, оп. 1, д. 63, 2 л.
93. ДАРФ, ф. 1779, оп. 1, д. 1012, 4 л.
94. ДАРФ, ф. 1779, оп. 1, д. 1015. Копія.
95. ДАРФ, ф. 1779, оп. 1, д. 1016, 49 л.
96. ДАРФ, ф. 1779, оп. 1, д. 1018, 4 л.
97. ДАРФ, ф. 1796, оп. 1, д. 87, 5 л.
98. ДАРФ, ф. 1779, оп. 2, д. 396, 2 л.
99. ДАРФ, ф. 1779, оп.1, д. 1013, 4 л.
100. ДАРФ, ф. 1796, оп. 1, д. 1, 188 л.
101. ДАРФ, ф. 1796, оп. 1, д. 10, 4 л.
102. ДАРФ, ф. 1796, оп. 1, д. 11, 125 л.
103. ДАРФ, ф. 1796, оп. 1, д. 12, 67 л.
104. ДАРФ, ф. 1796, оп. 1, д. 13, 25 л.
105. ДАРФ, ф. 1796, оп. 1, д. 14, 53 л.
106. ДАРФ, ф. 1796, оп. 1, д. 15а, 86 л.
107. ДАРФ, ф. 1796, оп. 1, д. 16, 45 л.
108. ДАРФ, ф. 1796, оп. 1, д. 19, 68 л.
109. ДАРФ, ф. 1796, оп. 1, д. 2, 109 л.
110. ДАРФ, ф. 1796, оп. 1, д. 20, 11 л.
111. ДАРФ, ф. 1796, оп. 1, д. 21, 12 л.
112. ДАРФ, ф. 1796, оп. 1, д. 24, 120 л.
113. ДАРФ, ф. 1796, 1, д. 25, 11 л.
114. ДАРФ, ф. 1796, оп. 1, д. 27, 55 л.
115. ДАРФ, ф. 1796, оп. 1, д. 3, 154 л.
116. ДАРФ, ф. 1796, оп. 1, д. 37, 57 л.
117. ДАРФ, ф. 1796, оп. 1, д. 4, 147 л.
118. ДАРФ, ф. 1796, оп. 1, д. 41, 5 л.
119. ДАРФ, ф. 1796, оп. 1, д. 42, 41 л.
120. ДАРФ, ф. 1796, оп. 1, д. 43, 13 л.
121. ДАРФ, ф. 1796, оп. 1, д. 6, 42 л.
122. ДАРФ, ф. 1796, оп. 1, д. 64, 15 л.
123. ДАРФ, ф. 1796, оп. 1, д. 7, 40 л.

124. ДАРФ, ф. 1796, он. 1, д. 8, 63 л.
125. ДАРФ, ф. 1796, он. 1, д. 9, 106 л.
126. ДАРФ, ф. 1796, он. 1, д. 18а, 123 л.
127. ДАРФ, ф. 1797, он. 1, д. 594, 4 л.
128. ДАРФ, ф. 1797, он. 1, д. 10, 50 л.
129. ДАРФ, ф. 1797, он. 1, д. 16, 4 л.
130. ДАРФ, ф. 1797, он. 1, д. 7, 10 л.
131. ДАРФ, ф. 1797, он. 1, д. 12, 119 л.
132. ДАРФ, ф. 1797, он. 1, д. 269, 5 л.
133. ДАРФ, ф. 522, он. 1, д. 2, 71 л.
134. ДАРФ, ф. 523, он. 3, д. 49, 64 л.
135. ДАРФ, ф. 523, он. 3, д. 50, 228 л.
136. ДАРФ, ф. 579, он. 1, д. 2499, 10 л.
137. ДАРФ, ф. 579, он. 1, д. 2500, 6 л.
138. ДАРФ, ф. 579, он. 1, д. 2883, 5 л.
139. ДАРФ, ф. 6815, он. 1, д. 1, 4 л.
140. ДАРФ, ф. Р-4027, он. 1, д. 1, 100 л.
141. ДАРФ, ф. 1778, он. 1, д. 297, 173 л.
142. ДАРФ, ф. 1778, он. 1, д. 320, 126 л.
143. ДАРФ, ф. 1778, он. 1, д. 344, 3 л.
144. ДАРФ, ф. 1778, он. 1, д. 356, 1 л.
145. ДАРФ, ф. Р3875, он. 1, д. 1, 21 л.
146. ДАРФ, ф. Р3875, он. 1, д. 2, 10 л.
147. ДАРФ, ф. Р3875, 4 л.
148. ДАРФ, ф. 9453, он. 1, д. 1, 43 л.
149. ДАРФ, ф. 9453, он. 1, д. 2, 39 л.
150. ДАРФ, ф. 9453, он. 1, д. 4, 224 л.
151. ДАРФ, ф. 9453, он. 1, д. 6, 209 л.
152. ДАРФ, ф. 9453, он. 1, д. 8, 7 л.
153. ДАРФ, ф. 9453, он. 1, д. 9, 6 л.
154. ДАРФ, ф. 9453, он. 1, д. 10, 3 л.
155. ДАРФ, ф. 9453, он. 1, д. 11, 5 л.
156. ДАРФ, ф. 9453, он. 1, д. 12, 1 л.
157. ДАРФ, ф. 9453, он. 1, д. 13, 6 л.
158. ДАРФ, ф. 9453, он. 1, д. 14, 11 л.
159. ДАРФ, ф. 9453, он. 1, д. 15, 4 л.
160. ДАРФ, ф. 9453, он. 1, д. 16, 4 л.
161. ДАРФ, ф. 9453, он. 1, д. 17, 7 л.
162. ДАРФ, ф. 9453, он. 1, д. 18, 14 л.
163. ДАРФ, ф. 9453, он. 1, д. 19, 11 л.
164. ДАРФ, ф. 9453, он. 1, д. 20, 18 л.
165. ДАРФ, ф. 9453, он. 1, д. 21, 37 л.
166. ДАРФ, ф. 9453, он. 1, д. 23, 2 л.
167. ДАРФ, ф. 9453, он. 1, д. 24, 60 л.
168. ДАРФ, ф. 9453, он. 1, д. 25, 4 л.
169. ДАРФ, ф. 9453, он. 1, д. 26, 5 л.
170. ДАРФ, ф. 9453, он. 1, д. 27, 6 л.
171. ДАРФ, ф. 9453, он. 1, д. 29, 6 л.
172. ДАРФ, ф. 9453, он. 1, д. 30, 7 л.
173. ДАРФ, ф. 9453, он. 1, д. 32, 7 л.

174. ДАРФ, ф. 9453, оп. 1, д. 33, 9 л.
175. ДАРФ, ф. 9453, оп. 1, д. 34, 5 л.
176. ДАРФ, ф. 9453, оп. 1, д. 35, 1 л.
177. ДАРФ, ф. 9453, оп. 1, д. 36, 6 л.
178. ДАРФ, ф. 9453, оп. 1, д. 37, 7 л.
179. ДАРФ, ф. 9453, оп. 1, д. 38, 5 л.
180. ДАРФ, ф. 9453, оп. 1, д. 41, 15 л.
181. ДАРФ, ф. 9453, оп. 1, д. 42, 11 л.
182. ДАРФ, ф. 9453, оп. 1, д. 45, 4 л.
183. ДАРФ, ф. 9453, оп. 1, д. 47, 11 л.
184. ДАРФ, ф. 9453, оп. 1, д. 48, 9 л.
185. ДАРФ, ф. 9453, оп. 1, д. 49, 5 л.
186. Действия Временного правительства // *Вестник Временного правительства*. – 1917. – 23 апреля. – С. 3.
187. Дементьев К. Очерки земельной и продовольственной политики Советской власти в 1917–1918 годах / К. Дементьев // *Вопросы истории*. – 1991. – № 4–5. – С. 204.
188. Деникин А. Очерки русской смуты / А. Деникин // *Вопросы истории*. – 1990. – № 5. – С. 130–165.
189. Деннике Ю. *Меньшевики в 1917 году* // *Меньшевики* / сост. Ю. Г. Фельштинский. – Vermont : Chalidze publication, 1988. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://socialist.memo.ru/anniv/y07/february_1917.html
190. Державний архів Київської області, ф. Р-4817, оп. 1, спр. 13, 24 арк.
191. Держархів м. Києва, ф. 292, оп. 1, спр. 7, 15 арк.
192. Джалагония В. Так что же учредило Учредительное собрание? / В. Джалагония // *Эхо планеты*. – 2008. – № 4. – С. 34–37.
193. Дробкина Ф. Всероссийское совещание большевиков в марте 1917 года / Ф. Дробкина // *Вопросы истории*. – 1956. – № 9. – С. 3–16.
194. Друганов А. Земельный вопрос в России (Решение его партиями и социализация земли) / А. Друганов. – К. : Земля, 1917. – 16 с.
195. Думбровский С. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. / С. Думбровский. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1955. – 280 с.
196. Евдошенко И. Законодательная деятельность Временного правительства в России (февраль–октябрь 1917 г.) / И. Евдошенко. – Ижевск : Ижевский фил. ГОУ ВПО «Нижегородская акад. МВД Российской Федерации», 2010. – 211 с.
197. Егоров А. Кадеты и выступление генерала Л. Г. Корнилова: дискуссионные проблемы историографии / А. Егоров // *Вопросы истории*. – 2005. – № 8. – С. 157–165.
198. Егоров И. От монархии к Октябрю : воспоминания / И. Егоров. – Л. : Лениздат, 1980. – 272 с.
199. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы / Акад. наук СССР, Акад. Наук Эстонской ССР. – Таллин : [Б. и.], 1959. – 341 с.
200. Ерицян Х. Советы крестьянских депутатов в Октябрьской революции / Х. Ерицян. – М. : Соцэкгиз, 1960. – 191 с.
201. Ерофеев Н. Социалисты-революционеры // *Политические партии и общество в России: 1914–1917 гг.* – М. : из-во МГТУ, 2000. – С. 62–76.
202. Еткіна І. Правосвідомість селянства Чернігівщини за доби української революції 1917–1920 рр. / І. Еткіна // *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип. 5. – С. 259.
203. Жданова И. Проблема федеративного устройства государства в Февральской революции 1917 г. / И. Жданова // *Вопросы истории*. – 2007. – № 7. – С. 17–28.

204. Зак А. Финансирование аграрной реформы / А. Зак. – Петроград : тип. ред. период. изд. М-ва фин., 1917. – 57 с.
205. Заседание Главного земельного комитета // Земля и воля. – 1917. – № 47. – С. 3.
206. Зашикільняк Л. Сучасна світова історіографія : посіб. для студ. істор. спец. ун-тів / Л. Зашикільняк. – Львів : ПАЮ, 2007. – 312 с.
207. Зеленский М. ... От Февраля к Октябрю. Очерк классовой борьбы в 1917 г. / М. Зеленский, А. Яблоков. – М.; Иваново : Партийн. Из-во, 1932. – 68 с.
208. Земельная программа к-д // Воля народа. – 1917. – № 13. – С. 4.
209. Земельные комитеты // Земля и воля. – 1917. – № 23. – С. 2.
210. Земельные отношения // Земля и воля. – 1917. – № 86. – С. 1–2.
211. Зиман Л. Развитие народного хозяйства СССР 1913–1928 гг. / Л. Зиман. – М. : Работник просвещения, 1929. – 320 с.
212. Злоказов Г. Материалы Особой следственной комиссии Временного правительства об июльских событиях 1917 года / Г. Злоказов // Отечественная история. – 1999. – № 5. – С. 73–86.
213. Знаменский О. Июльский кризис 1917 г. / О. Знаменский. – М.; Л. : Наука, 270 с.
214. Иванов Н. Большевики, меньшевики, трудовая партия, кадеты и земельный вопрос / Н. Иванов. – П. : Центральное издательство партии социалистов-революционеров, 1917. – 38 с.
215. Иванов Н. Русские партии и аграрный вопрос / Н. Иванов. – Пг. : Издательство партии социалистов-революционеров. – 1917. – 38 с.
216. Игрицкий И. ...1917 год в деревни / И. Игрицкий. – М.; Л. : Госуд. изд-во, 1929. – 360 с.
217. Изгоев А. Пять лет в Советской России (Отрывки воспоминаний и заметки) / А. Изгоев // Архив русской революции. – М. : Политиздат. – Т. X. – С. 5–55.
218. Измозик В. Временное правительство. Люди и судьбы / В. Измозик // Вопросы истории. – 1994. – № 6. – С. 163–169.
219. Измозик В. Оглянемся на историю 1917 года. Легенды и факты // В. Измозик // Наука и жизнь. – 1991. – № 2. – С. 34–43.
220. Иллерицкая Е. Аграрный вопрос: провал аграрных программ и политики непролетарских партий в России. – М. : Наука, 1981. – 168 с.
221. Иоффе Г. Почему Февраль? почему Октябрь? // Октябрь 1917 г.: величайшие события века или социальная катастрофа? : сборник / под ред. П. В. Волобуева. – М. : Политиздат, 1991. – С. 95–112.
222. Иоффе Г. Пролог корниловщины / Г. Иоффе // Вопросы истории. – 1987. – № 8. – С. 101–113.
223. Исторические записки 1968 / Л. Г. Бескровный, М. Г. Брагин [и др.]. – М. : Наука, 1968. – 298 с.
224. Исторические записки 1978 / А. М. Самсонов. – М. : Наука, 1978. – 367 с.
225. История России. 1917–1940 : хрестоматия / сост. В. А. Мазур [и др.]; под. ред. М. Е. Главацкого. – Екатеринбург : [Б. и.], 1993. – 352 с.
226. История русской экономической мысли: в 3 т. / под. ред. А. И. Пащикова. – Т. 3. Эпоха империализма и буржуазно-демократической революции в России. – М. : Мысль, 1966. – 573 с.
227. История советского крестьянства: в 5 т. / за ред. Г. В. Шаранова. – М. : Наука, 1986. – Т. 1. : Крестьянство в первое десятилетия Советской власти. 1917–1927. – 456 с.
228. История СССР в документах и иллюстрациях / сост. В. И. Виноградов. – М. : Государственное учебно-педагогическое издательство просвещения РСФСР, 1963. – 303 с.
229. История СССР, XIX – начало XX в. / под. ред. И. А. Федосова. – М. : Высш. школа, 1981. – 462 с.

230. *История СССР. С древнейших времен до наших дней: В 2 сериях и 12 т. / за ред. В. Н. Пономарева [и др.]*. – М. : Наука, 1986. – Вторая серия. Т. 7–12. – 751 с.
231. *История СССР. Эпоха социализма (1917–1957)*. – М. : Госполитиздат, 1957. – 772 с.
232. *История Тамбовского края: век XX-й : учеб. пособие / под ред. А. А. Слезина*. – Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2006. – 92 с.
233. *История экономической мысли: в 3 т. / за ред. Ф. Я. Полянского*. – Т. 3. – М. : Издательство Московского университета, 1970. – 494 с.
234. *Історичне джерелознавство / За ред. Я. Калакура, І. Войцехівська, С. Павленко [та ін.]*. – К. : Либідь, 2002. – 488 с.
235. *Історіографія історії України : курс лекцій / Коцур В. П., Коцур А. П.* – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 520 с.
236. К урегулированию земельных отношений // *Вестник Временного правительства*. – 1917. – 26 мая. – С. 3.
237. Кабанов В. *Аграрная революция в России / В. Кабанов // Вопросы истории*. – 1989. – № 11. – С. 28–45.
238. Кабанов В. *Пути и безбожье аграрного развития России в XX веке / В. Кабанов // Вопросы истории*. – 1993. – № 2. – С. 34–46.
239. Кабытова Н. *Власть и общество российской провинции в революции 1917 г. / Н. Кабытова*. – Самара : Из-во «Самарский университет», 2002. – 324 с.
240. Калакура Я. *Українська історіографія : курс лекцій / Я. Калакура*. – К. : Генеза, 2004. – 496 с.
241. Калашиников В. *Общественно-политическое сознание российского крестьянства начала XX в. в новейшей историографии / В. Калашиников [Электронный ресурс]*. – Режим доступа: <https://www.google.com.ua/url>
242. Калинышев Ф. *Государственная дума в России : сборник документов и материалов*. – М. : Госюриздат, 1957. – 646 с.
243. Катков Г. *Февральская революция*. – Париж : YMCA-Press; перевод. – М. : Русский путь, 1997. – 532 с.
244. Катков Г. *Февральская революция*. – Париж : YMCA-Press; перевод. – М. : Русский путь, 1977. – 486 с.
245. Керенский А. *Издадека : сб. ст.: (1920–1921) / А. Керенский*. – Париж : Рус. книгоизд-во Я. Поволоцкого, 1922. – 251 с.
246. Керенский А. *История России / А. Керенский*. – Иркутск : Комерческий центр «Журналист», 1996. – 396 с.
247. Керенский А. *Россия на историческом повороте / А. Керенский // Вопросы истории*. – 1990. – № 10. – С. 122–146.
248. Керенский А. *Россия на историческом повороте / А. Керенский // Вопросы истории*. – 1990. – № 11. – С. 120–135.
249. Керенский А. *Россия на историческом повороте / А. Керенский // Вопросы истории*. – 1990. – № 12. – С. 131–153.
250. Керенский А. *Россия на историческом повороте / А. Керенский // Вопросы истории*. – 1991. – № 2–3. – С. 162–181.
251. Кеценеленбаум З. ... *Финансовая сторона аграрной реформы / З. Кеценеленбаум*. – М. : Универсальная библиотека, 1917. – 33 с.
252. Кильчевский В. ... *Советы крестьянских депутатов (Доклад. чит. на I-м Всерос. кооп. съезде представителей союзов, объединений и комитетов 25–28 марта 1917 г. в Москве / В. Кильчевский*. – М. : Сов. всерос. Кооп. съездов, 1917. – 16 с.
253. Кирьянов Ю. *Правые партии в России. 1911–1917 гг. / Ю. Кирьянов*. – М. : РОССПЭН, 2001. – 464 с.

254. Ковальова Н. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.) / Н. Ковальова, С. Корновенко, Б. Малиновський, О. Михайлюк, А. Морозов. – Черкаси : Ант, 2007. – 280 с.
255. Ковальова Н. Аграрна політика українських національних урядів (1917–1921 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Н. Ковальова. – Дніпропетровськ, 1999. – 21 с.
256. Ковальова Н. Соціалізація землі та селянські виступи в Україні восени 1917 – навесні 1918 рр.: до питання причин «аграрної революції» / Н. Ковальова // Український селянин : зб. наук. праць / за ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С. 287–290.
257. Ковальчук О. Принцип історизму в історіографії доби романтизму / О. Ковальчук // Історіографічні дослідження в Україні. – К. : Ін-т історії України, 2002. – Вип. 11. – С. 348–358.
258. Коновалов В. Аграрный вопрос в России в начале XX ст. / В. Коновалов. – М. : [Б. и.], 1996. – 158 с.
259. Коновалова О. В. М. Чернов – теоретик и идеолог есерств: автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук / О. Коновалова. – Красноярск, 1999. – 28 с.
260. Коновалова О. В. М. Чернов и аграрная программа партии социалистов-революционеров / О. Коновалова // Отечественная история. – 2002. – № 2. – С. 43–60.
261. Коріненко П. Історія українського селянства : навч.-мет. посібн. / П. Коріненко. – Тернопіль : [Б. в.], 2014. – 296 с.
262. Корновенко С. Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919–1920 рр.) / С. Корновенко. – Черкаси : вид. Чабпіненко Ю. А., 2009. – 438 с.
263. Корновенко С. Українська революція 1917–1920 рр.: селянський фактор / С. Корновенко // Український селянин : зб. наук. праць / За ред. А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2014. – Вип. 14. – С. 142–146.
264. Корчагова М. Проблеммы аграрной истории Октябрьской революции и гражданской войны в англоязычной литературе / М. Корчагова // Отечественная литература. – 1994. – № 4–5. – С. 205–216.
265. Кострикин В. Земельные комитеты в 1917 г. / В. Кострикин. – М. : Наука, 1975. – 335 с.
266. Кострикин В. Маневры эсеров в аграрном вопросе накануне Октября / В. Кострикин // История СССР. – 1961. – № 1. – С. 109.
267. Кочешков Г. Аграрный вопрос в политике правительства (март – октябрь 1917 года) / Г. Кочешков // Ярославский педагогический вестник. – 1996. – № 2. – С. 46–50.
268. Кочешков Г. Февральская революция и аграрный вопрос в России: неудавшийся либеральный проект / Г. Кочешков // Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова. – 2015. – № 2. – С. 30–36.
269. Кравчук Н. Массовое крестьянское движение в России накануне Октября / Н. Кравчук. – М. : Мысль, 1971. – 278 с.
270. Крестьянский мир: новые источники и методологические подходы. Вторые чтения, посвященные 90-летию со дня рождения профессора Хамзы Фатыковича Усманова / отв. ред. М. И. Роднов, 2013. – 284 с.
271. Крестьянское движение в Тамбовской губернии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://tambov-1917-1918.blogspot.com/2008/07/4.html>
272. Крестьянское движение в трех русских революциях. – Куйбышев : Куйбышевский государственный университет, 1982. – 168 с.
273. Кривошеин А. Заключение секции по земельному вопросу / А. Кривошеин // Всероссийский союз земельных собственников. – 1917. – № 1. – С. 2.
274. Кувишинов В. Программа партии кадетов / В. Кувишинов // Вопросы истории КПСС. – 1991. – № 8. – С. 83–96.

275. Кузьмин Д. Как разные партии решают земельный вопрос / Д. Кузьмин. – М. : Новая Россия, 1917. – 31 с.
276. Кульчинський С. Закономірності російської революції 1917 р. / С. Кульчинський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/LiberUA/Book/k1/6_1.pdf
277. Куреньшов А. Всероссийский крестьянский союз. 1905–1930. Мифы и реальность / А. Куреньшов. – М. : АИРО – XX; СПб. : Д. Буланін, 2004. – 333 с.
278. Куташиев І. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / І. Куташиев. – К., 2003. – 14 с.
279. Кутнякова Н. Главный земельный комитет – орудие аграрной политики Временного правительства (март–октябрь 1917 г.) : автореф. канд. ист. наук. / Н. Кутнякова. – М., 1973. – 23 с.
280. Кутнякова Н. Из истории «законодательства» Главного земельного комитета / Н. Кутнякова // История СССР. – 1973. – № 1. – С. 141–142.
281. Лаверычев В. Крупная буржуазия и продовольственный вопрос в 1917 г. / В. Лаверычев // Исторические записки. – 1977. – № 99. – С. 312–321.
282. Лаверычев В. По ту сторону баррикад (Из истории борьбы Московской буржуазии с революцией) / В. Лаверычев. – М. : Мысль, 1967. – 288 с.
283. ЛАР. А-І. Органы земельной реформы. Земельные комитеты и лига аграрных реформ. – М. : Универсальная библиотека, 1917. – 48 с.
284. Лебедев А. Аграрный (земельный) вопрос в России и меры к его разрешению / А. Лебедев. – Нижний Новгород : Труд, 1917. – 48 с.
285. Лебедев С. Некоторые итоги изучения истории иностранного капитала в России: отечественная литература 90-х годов / С. Лебедев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://histrf.ru/uploads/media/default/0001/09/8cbdbb587dc01345f98c96299904f8af4b86ea16.pdf>
286. Леванов Б. Программные принципы партии социалистов-революционеров / Б. Леванов // Вопросы истории КПСС. – 1991. – № 6. – С. 100–109.
287. Ленин В. «Новое» правительство уже отстало не только от революционных рабочих, но и от массы крестьянства // Ленин В. Полное собрание сочинений: в 55 т. – Т. 32. – М., 1969. – С. 36.
288. Ленин В. Аграрный вопрос в России к концу XIX века // Ленин В. Полное собрание сочинений: в 55 т. – Т. 17. – М., 1969. – С. 57–137.
289. Ленин В. Добровольное соглашение между помещиками и крестьянами // Ленин В. Полное собрание сочинений: в 55 т. – Т. 31. – М., 1969. – С. 234.
290. Ленин В. Задачи пролетариата в нашей революции // Ленин В. Полное собрание сочинений: в 55 т. – Т. 31. – М., 1969. – С. 149–186.
291. Ленин В. I Всероссийский съезд крестьянских депутатов // Ленин В. Полное собрание сочинений: в 55 т. – Т. 32. – М., 1969. – С. 163–182.
292. Ленин В. Как и почему крестьян обманули // Ленин В. Полное собрание сочинений: в 55 т. – Т. 32. – М., 1969. – С. 401–403.
293. Ленин В. Новый обман крестьян партией эсеров / В. Ленин Один из коренных вопросов революции // Ленин В. Полное собрание сочинений: в 55 т. – Т. 34. – М., 1969. – С. 428–433.
294. Ленин В. О двоевластии // Ленин В. Полное собрание сочинений: в 55 т. – Т. 31. – М., 1969. – С. 145–148.
295. Ленин В. О задачах пролетариата в данной революции // Ленин В. Полное собрание сочинений: в 55 т. – Т. 31. – М., 1969. – С. 113–118.
296. Ленин В. О самочинном захвате земли // Ленин В. Полное собрание сочинений: в 55 т. – Т. 32. – М., 1969. – С. 131–134.

297. Ленин В. Один из коренных вопросов революции // Ленин В. Полное собрание сочинений: в 55 т. – Т. 34. – М., 1969. – С. 200–207.
298. Ленин В. Резолюция по аграрному вопросу // Ленин В. Полное собрание сочинений: в 55 т. – Т. 31. – М., 1969. – С. 425–428.
299. Ленин В. Съезд крестьянских депутатов // Ленин В. Полное собрание сочинений: в 55 т. – Т. 31. – М., 1969. – С. 270–273.
300. Ленин В. Уроки революции // Ленин В. Полное собрание сочинений: в 55 т. – Т. 34. – М., 1969. – С. 53–69.
301. Леонов С. Партийная система России (конец XIX в. – 1917 год) / С. Леонов // Вопросы истории. – 1999. – № 11–12. – С. 29–46.
302. Леонов С. Советская государственность: замыслы и действительность (1917–1920) / С. Леонов // Вопросы истории. – 1990. – № 12. – С. 29–46.
303. Леценко М. Українське село в революції 1905–1907 рр. / М. Леценко. – К. : Наукова думка, 1977. – 366 с.
304. Леценко М. Удосконалити методичку дослідження селянських рухів / М. Леценко // Український історичний журнал. – 1966. – № 5. – С. 32–38.
305. Литошенко Л. Социализация земли в России / Л. Литошенко. – Новосибирск : Сиб. хронограф, 2001. – 536 с.
306. Лозинский З. Экономическая политика Временного правительства / З. Лозинский. – Л. : Прибой, 1929. – 245 с.
307. Лозовий В. Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917–1921 рр.) / В. Лозовий // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 88.
308. Лозовий В. Ставлення селян до сплати податків у період Тимчасового уряду та Центральної ради (1917–1918 рр.) / В. Лозовий // Український селянин : зб. наук. праць / за ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С. 290–293.
309. Лукашевич Е. ...Земля – трудовому народу (Социализация земли) / Е. Лукашевич. – Минусинск : Земля и воля, 1917. – 15 с.
310. Лукашевич Е. ...Социализация земли / Е. Лукашевич. – Ачинск : Издание Ачинской группы партии социалистов-революционеров, 1917. – 16 с.
311. Лукашевич Е. Задачи земельной реформы / Е. Лукашевич // Земля и воля. – 1917. – № 121. – С. 3.
312. Луцкий Е. Крестьянское восстание Тамбовской губернии в сентябре 1917 г. / Е. Луцкий // Исторический журнал. – 1937. – № 9. – С. 11–24.
313. Луцкий Е. Ликвидация Главного земельного комитета (1917–1918) / Е. Луцкий // Труды МГИИИ. – Т. 9. – 1957. – С. 17–45.
314. Львов-Рогачевский В. Великая революция и аграрный вопрос: материалы и документы. – Вып. 1 / В. Львов-Рогачевский. – М. : Книга и жизнь, 1917. – 16 с.
315. Любовець О. Організаційне оформлення Союзу земельних власників на терені України в 1917 р. / О. Любовець // Український селянин : зб. наук. праць / за ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С. 285–287.
316. Любовець О. Перша коаліція Тимчасового уряду – перший досвід об'єднання «всіх живих сил» революції / О. Любовець // Наукові записки. – 2013. – Вип. 43. – С. 42–56.
317. Макаров Н. Крестьянское хозяйство и его интересы / Н. Макаров. – М. : Универсальная библиотека. – 1917. – 110 с.
318. Малышева С. Временное правительство. Современная отечественная историография / С. Малышева. – Казань : Хэтер, 2000. – 208 с.
319. Малявский А. Крестьянское движение в России в 1917 г., март–октябрь / А. Малявский. – М. : Наука, 1981. – 400 с.

320. Мануилов А. ...Социализация земли / А. Мануилов. – М. : Народное право, 1917. – 22 с.
321. Марченя П. Массовое правосознание и победа большевизма в России / П. Марченя. – М. : Изд-во «Щит-М», 2005. – 206 с.
322. Маслов П. ...Политические партии и земельный вопрос / П. Маслов. – М. : Дело, 1917. – 30 с.
323. Маслов П. Аграрный вопрос в России / П. Маслов. – М. : Гос. изд, 1926. – 435 с.
324. Маслов С. ...Крестьянское хозяйство: Очерки экономики мелкого земледелия / С. Маслов. – М. : Универсальная библиотека, 1917. – 272 с.
325. Маслов С. Борьба за землю / С. Маслов // Земля и воля. – 1917. – № 34. – С. 1.
326. Маслов С. Земельные дела (на местах) / С. Маслов // Земля и воля. – 1917. – № 15. – С. 2.
327. Маслов С. Земельные захваты и помещичья власть / С. Маслов // Земля и воля. – 1917. – № 40. – С. 1.
328. Маслов С. Земельные комитеты / С. Маслов // Земля и воля. – 1917. – № 5. – С. 1–2.
329. Маслов С. Земельные порядки до Учредительного собрания / С. Маслов // Земля и воля. – 1917. – № 47. – С. 3.
330. Маслов С. Земельный вопрос / С. Маслов // Земля и воля. – 1917. – № 4. – С. 1–2.
331. Маслов С. Земельный вопрос и Учредительное собрание / С. Маслов // Земля и воля. – 1917. – № 6. – С. 1–2.
332. Маслов С. Земельный вопрос на Всероссийском съезде крестьянских депутатов // С. Маслов // Земля и воля. – 1917. – № 53. – С. 1.
333. Маслов С. К вопросу о земельных комитетах / С. Маслов // Земля и воля. – 1917. – № 7. – С. 1–2.
334. Маслов С. К собранию Главного земельного комитета / С. Маслов // Земля и воля. – 1917. – № 72. – С. 2.
335. Маслов С. О земельных комитетах / С. Маслов // Земля и воля. – 1917. – № 26. – С. 1–2.
336. Маслов С. О пользовании землей до Учредительного собрания (Докл. Всерос. Сов. крестьян. депутатов) / С. Маслов. – Петроград : Рев. мысль, 1917. – 15 с.
337. Маслов С. О пользовании землей до Учредительного собрания / С. Маслов // Воля народа. – 1917. – № 18. – С. 4.
338. Маслов С. О трудовом землепользовании / С. Маслов // Земля и воля. – 1917. – № 69. – С. 1.
339. Маслов С. Основы земельной реформы. Переходные мероприятия / С. Маслов // Земля и воля. – 1917. – № 116. – С. 1.
340. Маслов С. Основы земельной реформы. Распределение Земельного фонда / С. Маслов // Земля и воля. – 1917. – № 115. – С. 1.
341. Маслов С. Право на землю и земельные порядки / С. Маслов // Земля и воля. – 1917. – № 145. – С. 1.
342. Маслов С. Что такое социализация земли / С. Маслов // Земля и воля. – 1917. – № 43. – С. 2.
343. Масненко В. Консервативна концепція історії революції 1917–1920 рр. в українській історіографії / В. Масненко // Новітні тенденції вивчення актуальних проблем революційної доби. – Київ – Черкаси, 2012. – С. 68–79.
344. Медушевский А. Проекты аграрных реформ в России. XVIII – начало XXI века / А. Медушевский. – М. Наука, 2005. – 639 с.
345. Большевистские и эсеровские листовки 1917–1918 гг. // Отечественная история. – 1993. – № 1. – С. 150–173.
346. Местный крестьянин. По деревням и селам // Земля и воля. – 1917. – № 17. – С. 4.

347. Миллер В. Алена Рабинович. Кровавые дни. Июльское восстание 1917 года в Петрограде // В. Миллер // *Отечественная история*. – 1993. – № 2. – С. 209–212.
348. Миллюков П. Воспоминания / П. Миллюков. – М. : Политиздат, 1991. – С. 473.
349. Миллюков П. Воспоминания (1859–1917): в 2 т. / под. ред. М. М. Карповича, Б. И. Элькина. – Нью-Йорк : Из-во им. Чехова, 1955. – Т. 2. – 397 с.
350. Миллюков П. История второй русской революции / П. Миллюков. – М. : РОССПЭН, 2001. – 764 с.
351. Милютин В. Аграрная политика СССР / В. Милютин. – М.; Л. : Госуд. изд-во, 1926. – 308 с.
352. Милютин В. История экономического развития СССР (1917–1927) / И. Милютин. – М.; Л. : Гос. изд., 1928. – 417 с.
353. Минц И. История Великого Октября : в 3 т. / И. Минц. – М. : Наука, 1968. – Т. 1. – 930 с.
354. Минц И. История Великого Октября : в 3 т. / И. Минц. – М. : Наука, 1968. – Т. 2. – 1144 с.
355. Михайлюк О. Революція та загострення соціокультурного антагонізму між містом і селом / О. Михайлюк // *Український селянин*. – 2001. – Вип. 3. – С. 221–224.
356. Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси / О. Михайлюк. – Дніпропетровськ : Інновація, 2007. – 456 с.
357. Михайлюк О. Соціокультурний аспект дослідження селянства України революційного періоду / О. Михайлюк // *Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали п'яти наукових читань, присвячених пам'яті професора Д. Пойди*. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 108–114.
358. Михайлюк О. Щодо «політичної програми» селянства України в період революції та громадянської війни / О. Михайлюк // *Український селянин : зб. наук. праць / за ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова*. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С. 103–106.
359. Мозжухин И. Аграрный вопрос в цифрах и фактах действительности / И. Мозжухин. – М. : Универсальная библиотека. – 1917. – 90 с.
360. Моисеева О. Советы крестьянских депутатов в 1917 г. / О. Моисеева. – М. : Наука, 1967. – 206 с.
361. Морозов А. Роль аграрного питання в долі Української революції / А. Морозов // *Новітні тенденції вивчення актуальних проблем революційної доби*. – Київ – Черкаси, 2012. – С. 27–36.
362. Мороховец Е. Аграрные программы российских политических партий в 1917 г. / Е. Мороховец. – Л. : Прибой, 1929 – 168 с.
363. Мотенко Я. Самоорганізація селянського руху у Харківській губернії (лютий–жовтень 1917 р.) / Я. Мотенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://library.kpi.kharkov.ua/Vestnik/2011_37.pdf
364. Мулявічюс Л. Про методи та методику вивчення селянських рухів / Л. Мулявічюс // *Український історичний журнал*. – 1971. – № 1. – С. 23–32.
365. Набоков В. Временное правительство / В. Набоков // *Архив русской революции*. – М. : Политиздат, 1991. – Т. 1. – С. 9–95.
366. Набоков В. Временное правительство / В. Набоков // *Наше наследие*. – 1990. – № 6. – С. 69–83.
367. Набоков В. Временное правительство / В. Набоков // *Наше наследие*. – 1990. – № 5. – С. 59–77.
368. Набоков В. Временное правительство и большевитский переворот / В. Набоков. – London, 1988. – 176 с.

369. Набоков В. Временное правительство: воспоминания. – М.: Изд-во МГУ: СП «Ост – Вест Корпорейшн», 1991. – 79 с.
370. Ненароков А. 1917: краткая история, документы, фотографии / А. Ненароков. – 3-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1988 – 253 с.
371. Ненароков А. 1917. Великий Октябрь: краткая история, документы, фотографии / за ред. А. И. Котеленец. – М.: Политиздат, 1977. – 239 с.
372. Николаев А. Революция и власть: IV Гос. дума, 27 февраля – 3 марта 1917 г. / А. Николаев. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2005. – 695 с.
373. Новое поколение российских историков в поисках своего лица: Дискуссии о книгах «Исторические исследования в России. Тенденция последних лет»; «Россия и реформы» // Отечественная история. – 1997. – № 4. – С. 105–123.
374. Новоторжский Г. ...Социализация земли / Г. Новоторжский. – Петроград: Партия социалистов-революционеро. – Петрогр. Изд. комис., 1917. – 31 с.
375. Носин В. Декрет Временного правительства, изданный 21 апреля 1917 года: «Об учреждении земельных комитетов» / сост. В. Носин. – Бузульма: изд. сост., 1917. – 17 с.
376. О штатном складе содержания товарища Министра земледелия. Постановление Временного правительства // Вестник Временного правительства. – 1917. – 1 апреля. – С. 1.
377. Общий план деятельности Губернских, Уездных и Волостных земельных комитетов по подготовке земельной реформы. Проект, выработанный организационной комиссией Временного Совета Главного земельного комитета. – Пг.: [Б. и.], 1917. – 8 с.
378. Огановский Н. Земельный вопрос в Учредительном собрании / Н. Огановский. – М.: [Б. и.], 1917. – 39 с.
379. Огановский Н. Земельный вопрос и земельная политика / Н. Огановский. – М.: Забуга, 1917. – 31 с.
380. Огановский Н. Прошлое и настоящее земельного вопроса (Докл. Всерос. совету крестьян. депутатов) / Н. Огановский. – Петроград: Всерос. Совет крестьян. деп., 1917. – 24 с.
381. Ознобишин Д. Хрестоматия по истории СССР. 1917–1925 гг. / под. ред. Д. А. Чугаева. – М.: Соцэкгиз, 1963. – 695 с.
382. Октябрь и советское крестьянство, 1917–1927 гг. / ред. И. И. Волков. – М.: Наука, 1977. – 295 с.
383. Октябрьская революция: Мемуары: Керенский, Миллоков, Краснов, Деникин, Станкевич, Соколов и др. / сост. С. А. Алексеев; примеч. А. И. Усагина. – М.; Л.: Гос. изд-во., 1926. – 432 с.
384. Омельченко А. Советы крестьянских депутатов и Крестьянский союз / А. Омельченко. – Петроград: журн. «Петоргр. Кооператор», 1917. – 18 с.
385. Организация крестьян // Правда. – 1917. – № 43. – С. 4.
386. Органы земельной реформы: земельные комитеты и Лига аграрных реформ. – М.: Универсальная библиотека, 1917. – 48 с.
387. Осипова Т. Всероссийский союз земельных собственников / Т. Осипова // История СССР. – 1976. – № 3. – С. 115–129.
388. Осипова Т. Класовая борьба в деревне в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социальной революции / Т. Осипова. – М.: Наука, 1974. – 351 с.
389. Осипова Т. Российское крестьянство в революции и гражданской войне. – М.: Стрелец, 2001. – 400 с.
390. Основные вопросы аграрной реформы на 2-м Всероссийском съезде Лиги аграрных реформ. – М.: Универсальная библиотека, 1917. – 48 с.
391. От Временного правительства // Вестник Временного правительства. – 1917. – 18 марта. – С. 1.

392. Пайнс Р. Русская революция / Р. Пайнс. – М. : Захаров, 2005. – 704 с.
393. Панов Л. Основной закон о земле / Л. Панов // Земля и воля. – 1917. – № 111. – С. 1–2.
394. Партия левых социалистов-революционеров. Документы и материалы. 1917–1925 гг.: в 3 т. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССИЭИ), 2000. – Т. 1. Июль 1917 – май 1918. – 864 с.
395. Партия социалистов-революционеров и чего она добивается // Земля и воля. – 1917. – № 15. – С. 1.
396. Партия социалистов-революционеров: Документы и материалы: в 3 т. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССИЭИ), 1996. – Т. 1. 1900–1907 гг. – 686 с.
397. Першин П. Аграрная революция в России : ист.-экон. Исследование : в 2 кн. / П. Першин. – М. : Наука, 1966. – Кн. 1. От реформы к революции. – 490 с.
398. Першин П. Нариси аграрної революції в Росії / П. Першин. – К. : АН УРСР, 1959. – 420 с.
399. Пешехонов А. ...Национализация земли / А. Пешехонов. – К. : типо-лит. бр. Б. и. Г. Каплун, 1917. – 16 с.
400. Пешехонов А. ...Национализация земли / А. Пешехонов. – М. : Задруга, 1917. – 15 с.
401. Погорелый Д. Земельные комитеты Тамбовской губернии 1917–1918 гг.: автореф. канд. ист. наук. / Д. Погорелый – Тамбов, 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://tambov-1917-1918.blogspot.com/2008/07/4.html><http://www.tambovdem.ru/abstracts.php?id=pogorely>
402. Подколзин А. Экономика России в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции: лекции по истории народного хозяйства СССР / А. Подколзин. – М. : МИД СССР, 1957. – 31 с.
403. Поликарпов В. «Новое направление» – в старом прочтении / В. Поликарпов // Вопросы истории. – 1989. – № 3. – С. 44–61.
404. Поликарпов В. 22–23 февраля 1917 года в Петрограде / В. Поликарпов // Вопросы истории. – 2005. – № 10. – С. 10–24.
405. Полн Н. Материалы сельскохозяйственной переписи 1917 г. Как исторический источник / Н. Полн // Историография и источники по аграрной истории Среднего Поволжья. – Саранск : [Б. и.], 1981. – С. 184–186.
406. Политическая история России XX века. К 80-летию профессора Виталия Ивановича Старцева : сб. науч. трудов. – СПб. : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2011. – С. 237–242.
407. Политическая история России в партиях и лицах / сост. : В. В. Шелохаев (руковод.), Н. Д. Ерофеев, И. Е. Задорожнюк [и др.] – М. : ТЕРРА, 1994. – 304 с.
408. Политические и экономические проблемы Великого Октября и гражданской войны : сборник научных трудов / редкол. : В. И. Петров. – М. : АН СССР. Ин-т. Истории СССР, 1988. – 224 с.
409. Политические партии в России : страницы истории / редкол. : Н. Д. Ерофеев [и др.]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2000. – 347 с.
410. Политические партии России: история и современность. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭИ), 2000. – 631 с.
411. Поляков Ю. Как отразить многомерность истории / Ю. Поляков // Новая и новейшая история. – 2003. – № 4. – С. 3–10.
412. Постановление Временного правительства // Вестник Временного правительства. – 1917. – 14 июля. – С. 1.
413. Постановление Временного правительства // Дело народа. – 1917. – № 113 (29 июля). – С. 3.
414. Постановление Временного правительства «О приостановлении действия некоторых узаконений о крестьянском землевладении и землепользовании, а также об

- упразднении землеустроительных комиссий» // *Вестник Временного правительства*. – 1917. – 29 июля. – С. 1.
415. Постановления Временного правительства // *Вестник Временного правительства*. – 1917. – 21 марта. – С. 1.
416. Постановления Временного правительства // *Вестник Временного правительства*. – 1917. – 17 марта. – С. 1.
417. Постановления Временного правительства // *Вестник Временного правительства*. – 1917. – 30 марта. – С. 1.
418. Постановления Временного правительства // *Вестник Временного правительства*. – 1917. – 24 сентября. – С. 1.
419. Постановления Временного правительства // *Вестник Временного правительства*. – 1917. – 13 июля. – С. 1.
420. Постановления Временного правительства о передаче в казну земель кабинета бывшего императора // *Вестник Временного правительства*. – 1917. – 28 марта. – С. 1.
421. Постников А. Задачи Главного земельного комитета. Речь, произнесенная при открытии комитета 19 мая 1917 г. – С. 649 (Оттиск).
422. Потапова Л. Аграрная политика Временного правительства : автореферат канд. ист. наук / Л. Потапова. – М., 1972. – 22 с.
423. Поцелуев В. История России XX столетия: (Основные проблемы) : учеб. пособие для студентов вузов / В. Поцелуев. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – 512 с.
424. Правительство о земле // *Земля и воля*. – 1917. – № 23. – С. 2.
425. Приказ министра продовольствия продовольственным комитетам (18-го июля 1917 г., № 18). О мерах к устранению препятствий по уборке урожая / Министр продовольствия А. Пешехонов. – Харьков : Епарх. тип., 1917. – 2 с.
426. Приказ по министерству земледелия 15-го марта 1917 г. № 4 // *Вестник Временного правительства*. – 1917. – 18 марта. – С. 2.
427. Приказы Временного правительства по Министерству земледелия // *Вестник Временного правительства*. – 1917. – 25 марта. – С. 1.
428. Примириательные камеры по земельным делам // *Вестник Временного правительства*. – 1917. – 7 мая. – С. 4.
429. Природа крестьянского хозяйства и земельный режим. Труды III Всероссийского съезда Лиги аграрных реформ. Доклады А. В. Чаянова, Н. П. Макарова. – М. : Издание Серии С, 1918. – 48 с.
430. Проблемы аграрной истории советского общества / под ред. Ю. С. Борисова. – М. : Наука, 1971. – 367 с.
431. Проблемы социально-экономического развития деревни в переходный период от капитализма к социализму / редкол. Л. Е. Файн. – Иваново : ИвГУ, 1988. – 164 с.
432. Программа Партии социалистов-революционеров [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.hrono.ru/dokum/190_dok/1905prog05.php
433. Программа Конституционно-демократической партии // Полный сборник платформ всех русских политических партий [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.hrono.ru/dokum/190_dok/1905prog08.php
434. Программы главнейших русских партий: 1. Народных социалистов. 2. Социал-демократической рабочей партии. 3. Социалистов-революционеров. 4. Партии народной свободы. 5. Партии октябристов (Союз 17 октября 1905 г.). 6. Крестьянский союз. 7. Национальной демократическо-республиканской партии. 8. Политические партии различных национальностей России («Украинцев», «Бунда», и др.): с приложением статей: а) О русских партиях, б) Большевики и меньшевики. – М. : [Б. и.], 1917. – 64 с.

435. Программы политических партий России. Конец XIX – начало XX вв. / сост. : В. Кривенький, Н. Тарасова. – М. : Российская политическая энциклопедия, Российский независимый институт социальных и национальных проблем, 1995. – 464 с.
436. Програмные документы политических партий и организаций : хрестоматия для изучающих полит. историю / отв. ред. М. В. Рубан. – М. : ИНИОН, 1990. – 284 с.
437. Проект закона о земельных сделках // Воля народа. – 1917. – № 10. – С. 4.
438. Протасова О. А. В. Пешихонов: Человек и эпоха / О. Протасова. – М. : РОССПЭН, 2004. – 240 с.
439. Протоколы III Съезда Партии народной свободы (Конституционно-демократической). – СПб. : Тип. «Общественная польза», 1906 – 176 с.
440. Протоколы Центрального комитета Партии социалистов-революционеров с комментариями В. М. Чернова // Вопросы истории. – 2000. – № 8. – С. 3–29.
441. Протоколы Центрального комитета Партии социалистов-революционеров с комментариями В. М. Чернова // Вопросы истории. – 2000. – № 9. – С. 3–31.
442. Протоколы Центрального комитета Партии социалистов-революционеров с комментариями В. М. Чернова (15 июля 1917 – 28 марта 1918 г.) // Вопросы истории. – 2000. – № 10. – С. 3–35.
443. Протоколы ЦК кадетской партии периода первой российской революции / сост. В. В. Шелохаев, Б. Д. Павлов // Вопросы истории. – 1990. – № 2. – С. 33–48.
444. Протоколы ЦК кадетской партии периода первой российской революции / сост. В. В. Шелохаев, Б. Д. Павлов // Вопросы истории. – 1990. – № 5. – С. 88–107.
445. Протоколы ЦК кадетской партии периода первой российской революции / сост. В. В. Шелохаев, Б. Д. Павлов // Вопросы истории. – 1990. – № 9. – С. 164–174.
446. Протоколы ЦК кадетской партии периода первой российской революции / сост. В. В. Шелохаев, Б. Д. Павлов // Вопросы истории. – 1990. – № 12. – С. 154–171.
447. Протоколы ЦК кадетской партии периода первой российской революции / сост. В. В. Шелохаев, Б. Д. Павлов // Вопросы истории. – 1991. – № 12. – С. 176–190.
448. Протоколы ЦК кадетской партии периода первой российской революции / сост. В. В. Шелохаев, Б. Д. Павлов // Вопросы истории. – 1992. – № 10. – С. 161–190.
449. Протоколы ЦК партии эсеров (июнь 1917 г. – март 1918 г.) с комментариями В. М. Чернова. Вступление Ю. Г. Фельптинского, Г. И. Чернявского // Вопросы истории. – 2000. – № 7. – С. 3–32.
450. Пути аграрного возрождения / авт. кол. Башмачков В. [и др.]. – М. : Политиздат, 1991. – 255 с.
451. Развитие народного хозяйства СССР за 1913–1927 гг. в диаграммах. – М. : Из-во Коммунистического у-та им. Я. М. Свердлова, 1927. – 168 с.
452. Ракитников Н. Наша тактика в земельном вопросе / Н. Ракитников // Дело народа. – 1917. – № 215 (21 октября). – С. 1.
453. Рамазанов А. Правосознание российского крестьянства в революционную эпоху (на материалах Самарско-Симбирского Поволжья) : автореф. канд. ист. наук / А. Рамазанов. – Самара, 1995. – 27 с.
454. Революційний процес 1917–1920 років: витоки, зміст, значення : зб. наук. праць за наслідками теоретичного семінару, організованого кафедрою архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін і Науковим товариством істориків-аграрників 13 червня 2013 р. / Черкаський нац. ун-т; Наук. Тов. істориків-аграрників. – Черкаси : Вертикаль, 2014. – 62 с.
455. Реснт О. Більшовизм і революція 1917–1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів / О. Реснт. – К. : [Б. в.], 1994. – 64 с.
456. Реснт О. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки / О. Реснт // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 3–26.

457. Реснт О. Кризові тенденції в аграрному секторі економіки: уроки Першої світової війни (липень 1914–1917 рр.) / О. Реснт // Український селянин : зб. наук. праць / за ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. – Черкаси : РВВ ЧДУ, 2002. – Вип. 6. – С. 82–85.
458. Реснт О. Кризові тенденції в аграрному секторі економіки: уроки Першої світової війни (липень 1914–1917 рр.) (продовження) / О. Реснт // Український селянин : зб. наук. праць / за ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С. 101–103.
459. Реснт О. Кризові тенденції в аграрному секторі економіки: уроки Першої світової війни (липень 1914–1917 рр.) (закінчення) / О. Реснт // Український селянин : зб. наук. праць / за ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2005. – Вип. 9. – С. 152–163.
460. Реснт О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / О. Реснт, О. Сердюк. – К. : Ін-т історії України, 2011. – 365 с.
461. Реснт О. Україна між двома світовими війнами (1914–1939). Події. Люди. Документи : Нариси історії / О. Реснт, І. Коляда. – К. : Школа, 2004. – 544 с.
462. Резолюція по аграрному вопросу // Правда. – 1917. – № 45. – С. 1.
463. Роголина Н. Аграрный кризис в российской деревне начала XX века / Н. Роголина // Вопросы истории. – 2004. – № 7. – С. 10–22.
464. Роголина Н. Борис Бруцкус – историк народного хозяйства России / Н. Роголина. – М. : Моск. учеб., 1998. – 191 с.
465. Роголина Н. В поисках меры: некоторые уроки российских аграрных реформ / Н. Роголина // Вопросы экономики. – 1996. – № 7. – С. 114–121.
466. Рогожникова Н. Аграрная политика Временного правительства и борьба крестьян за землю / Н. Рогожникова // Вестник Волжского университета. Серия: История. – Тольятти, 2003. – Вып. 5. – С. 18–27.
467. Рогожникова Н. Проект аграрной реформы Главного земельного комитета при Временном правительстве / Н. Рогожникова // Вестник Волжского университета. Серия: История. – Тольятти. – 2002. – Вып. 4. – С. 8–16.
468. Рожков Н. ...Аграрный вопрос в России и его решение в программах различных партий / Н. Рожков. – М. : Тип. М. И. Смирнова под. фирмой «Московский листок», 1917. – 32 с.
469. Розенберг В. Крестьянский вопрос в наши дни / В. Розенберг. – Пг. – М. : Задруга, 1917 – 80 с.
470. Розенберг У. Формирование Новой Российской государственности / У. Розенберг // Отечественная история. – 1994. – № 1. – С. 3–16.
471. Розенберг У. Формирование новой российской государственности / У. Розенберг // Отечественная история. – 1994. – № 5. – С. 3–15.
472. Розенблом А. Передача землі в ведення земельних комітетів / А. Розенблом // Дело народа. – 1917. – № 183 (18 октября). – С. 1.
473. Романовский В. Н. В. Устрялов о русской революции (по его публикациям 1917–1918 гг.) / В. Романовский // Вопросы истории. – 2005. – № 1. – С. 150–160.
474. Россия (1917, февраль–октябрь). Главный земельный комитет. Временный совет. Организационная комиссия. Общий план деятельности губернских, уездных и волостных земельных комитетов по подготовке земельной реформы. – Пг. : Тип. М. П. Фроловой, 1917 г. – 7 с.
475. Россия (1917, февраль–октябрь). Главный земельный комитет. Труды Второй сессии Главного земельного комитета. Заседания 1–2 июля 1917 г. – Пг. : Тип. Министерства земледелия, 1917 г. – 151 с.
476. Россия (1917, февраль–октябрь). Законы и постановления. Земельные комитеты. Постановления Временного правительства. – М. : Д. М. Кумановъ. – 1917. – 8 с.

477. Россия (1917, февраль–октябрь). Законы и постановления. Постановления Временного правительства об учреждении земельных комитетов. – Пг. : Тип. Штаба Отд. Пограничного корпуса. – 1917. – 8 с.
478. Россия (1917, февраль–октябрь). Законы и постановления. Постановления Временного правительства по 1 июня 1917 г. – К. : Тип. О. Шамбана, 1917. – 24 с.
479. Россия (1917, февраль–октябрь). Законы и постановления. Сборник указов и постановлений Временного правительства: Вып. 1. (27 октября – 5 мая 1917 г.) – Петроград : Гос. тип., 1917–1918. – 557 с.
480. Россия (1917, февраль–октябрь). Законы и постановления. Сборник указов и постановлений Временного правительства : Вып. 2. (5 мая – 24 июля 1917 г.) – Петроград : Гос. тип., 1917–1918. – 698 с.
481. Россия. Законы и постановления (1917, февраль–октябрь). Общій план деятельности губернских, уездных и волостных земельных комитетов по подготовке земельной реформы. – Пг. : Тип. Министерства Земледелия, 1917. – 7 с.
482. Россия. Законы и постановления. Земельные комитеты. Постановления Временного правительства. – М. : изд. Д. М. Куманова, 1917. – 8 с.
483. Россия. Законы и постановления. Собрание узаконений и распоряжений Правительства за 1917–1918. Отдел I. – М. : Управление делами Совнаркома СССР, 1942. – 1446 с.
484. Рубльов О. Українські визвольні змагання 1917–1920 / О. Рубльов, О. Рєєнт. – К. : Альтернативи, 1999. – 320 с.
485. Русский крестьянин. Сборник. – М. : советская Россия, 1968. – 256 с.
486. Сафронов С. Аграрные программы российских политических партий в начале XX века / С. Сафронов. – Красноярск : СФУ, 2012. – 251 с.
487. Сахаров А. О новых подходах к истории России / А. Сахаров // Вопросы истории. – 2002. – № 8. – С. 3–20.
488. Сборник декретов и постановлений по народному хозяйству / под. ред. юридического отдела ВСНХ. – М. : Печатное слово, 1918. – 1055 с.
489. Сборник декретов и постановлений по народному хозяйству (25 октября 1917 г. – 25 октября 1918 г.) / под. ред. юрид. отдела ВСНХ. – М. : Высший Совет Народного Хозяйства, 1918. – 653 с.
490. Сборник документов и материалов по истории СССР советского периода / под. ред. И. М. Волкова. – М. : Из-во Московского ун-та, 1966. – 621 с.
491. Священко З. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку XX століття: дис. ... докт. іст. наук: 07.00.02 / З. Священко. – Умань, 2013. – 458 с.
492. Седов А. Движение крестьян России за массовую организацию низовых земельных комитетов в 1917 г. / А Седов. – Горький : ГГУ, 1975. – 106 с.
493. Селезнев Ф. Министры-кадеты и экономическая политика Временного правительства (март–июль 1917 г.) / А. Селезнев // Вопросы истории. – 2007. – № 8. – С. 111–119.
494. Семенов Тянь-Шанский В. Главный земельный комитет / В. Семенов Тянь-Шанский // Архив русской революции. – 1923. – Т. 12. – С. 291–294.
495. Сидельников С. Аграрная политика самодержавия в период империализма / С. Сидельников. – М. : Издательство Московского университета, 1980. – 289 с.
496. Смирнов А. Крестьянские съезды в 1917 г. / А. Смирнов. – М. : Мысль, 1979. – 245 с.
497. Советская Россия. 1917–1991 / за ред. С. А. Похвятилова. – СПб. : Норинт, 2001. – 33 с.
498. Советский союз. Политико-экономический справочник / ред. В. А. Голиков. – М. : Политиздат, 1977. – 367 с.

499. Советское крестьянство. Краткий очерк истории (1917–1970) / под. ред. В. П. Данилова. – М. : Политиздат, 1973. – 592 с.
500. Современная российская историография / под ред. В. И. Меньковского. – Минск : «РИВШ», 2009. – 486 с.
501. Соединенное заседание Исполнительного комитета // Дело народа. – 1917. – № 105 (20 июля). – С. 3.
502. Соединенное заседание Исполнительного комитета // Дело народа. – 1917. – № 106 (21 июля). – С. 2.
503. Солдатенко В. Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди / В. Солдатенко. – К. : Парламентське видання, 2011. – 586 с.
504. Солдатенко В. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції / В. Солдатенко // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 68–83.
505. Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис / В. Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – 975 с.
506. Солдатенко, В. Україна в революційну добу: історичне есе-хроніки : у 4 т. – Х. : Прапор, 2008. – Т. 1. : Рік 1917. – 559 с.
507. Солженицын А. Размышления над Февральской революцией / А. Солженицын. – Екатеринбург : У-Фактория, 1999. – 752 с.
508. Солнцева С. «Займ свободы» Временного правительства / С. Солнцева // Вопросы истории. – 2001. – № 7. – С. 150–154.
509. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин / общ. ред., сост. и пред. А. Ю. Союмонов : пер. с англ. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.
510. Соціальні конфлікти та повсякденне життя революційного суспільства 1917–1921 рр. : зб. наук. праць / ред. В. Ф. Верстюк. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2014. – 328 с.
511. Союз земельных собственников // Красный архив. – 1927. – № 21. – С. 97–121.
512. Спиринов Л. Итоги выборов во Всероссийское учредительное собрание в 1917 г. / Л. Спиринов // История СССР. – 1988. – № 2. – С. 90–100.
513. Спиринов Л. Россия 1917 г.: Из истории борьбы политических партий / Л. Спиринов. – М. : Мысль, 1987. – 333 с.
514. Старцев В. Альтернатива: фантазии и реальность / В. Старцев // Октябрь 1917 г.: величайшие события века или социальная катастрофа? : сборник / под ред. П. В. Волобуева. – М. : Политиздат, 1991. – С. 95–112.
515. Старцев В. Внутренняя политика Временного правительства первого состава / В. Старцев. – Л. : Наука, 1980. – 378 с.
516. Старцев В. Крах керенины / В. Старцев. – Л. : Наука, 1982. – 272 с.
517. Старцев В. Революция и власть: Петроградский совет и Временное правительство в марте–апреле 1917 г. / В. Старцев. – М. : Мысль, 1978. – 256 с.
518. Старцев В. Русская буржуазия и самодержавие в 1905–1917 гг. (Борьба вокруг «Ответственного министерства» и «Правительства доверия») / В. И. Старцев. – Л. : Наука, 1977. – 272 с.
519. Статистический справочник по аграрному вопросу / ред. кол. П. П. Маслов, С. Л. Маслов, Н. П. Огановский и А. В. Чаянов. Серия А. – М. : Универсальная библиотека, 1917–1922. – Вып. 1. – 40 с.
520. Статистический справочник по аграрному вопросу. Землевладение и землепользование / сост. экон. отд. Всерос. зем. Союза; под. ред. Н. П. Огановского, А. В. Чаянова. – 1917. – 30 с.

521. Степанов А. Место России накануне Первой мировой войны / А. Степанов // *Вопросы истории*. – 1993. – № 2. – С. 156–163.
522. *Страницы истории / сост. Е. В. Никанорова. – Л. : Лениздат, 1990. – 335 с.*
523. Студенцов А. К земельному вопросу / А. Студенцов // *Земля и воля*. – 1917. – № 82. – С. 1–2.
524. Студенцов А. Как делить землю / А. Студенцов // *Земля и воля*. – 1917. – № 54. – С. 2.
525. Суханов Н. Записки о революции : в 3 т. / Н. Суханов. – М. : Республика, 1992. – Т. 3. – Кн. 5. – С. 26–46.
526. Суханов Н. К вопросу об эволюции сельского хозяйства / Н. Суханов. – М. : Новая деревня, 1924. – 262 с.
527. Съезд землевладельцев в Саратове // *Вестник Временного правительства*. – 1917. – 24 мая. – С. 3.
528. Съезд представителей Министерства земледелия при губернских земельных комитетах // *Дело народа*. – 1917. – № 116 (2 августа). – С. 2.
529. Съезд представителей Министерства земледелия при губернских земельных комитетах // *Дело народа*. – 1917. – № 118 (4 августа). – С. 2.
530. Сыпченко А. Трудовая народно-социалистическая партия: идеология, программа, организация, тактика (1906 г. – середина 1920-х гг.) : автореф. док. ист. наук / А. Сыпченко. – Самара, 2006. – 48 с.
531. Сыроечковский Б. Временное правительство / Б. Сыроечковский. – М. : За друга, 1917. – 29 с.
532. Тимофейчев А. Партия эсеров и Всероссийский крестьянский союз в 1905–1917 гг. / А. Тимофейчев // *Вестник Балтийского федерального университета им. Канта*. – 2005. – № 12. – С. 24–27.
533. Титова Н. История экономических учений / Н. Титова. – М. : Гуманит. издат. центр ВЛАДОС, 1997. – 288 с.
534. Тицик Б. Становлення державності в Україні (1917–1922 рр.) / Б. Тицик, Вівчаренко О., Лешкович Н. – Львів – Івано-Франківськ : Світ, 2000. – 271 с.
535. Томпкинс С. Триумф большевизма: революция или реакция? Вступительная статья А. Н. Сахарова / С. Томпкинс // *Отечественная история*. – 1995. – № 5. – С. 137–161.
536. Третий съезд партии социалистов-революционеров // *Земля и воля*. – 1917. – № 52. – С. 4.
537. Третий съезд партии социалистов-революционеров // *Земля и воля*. – 1917. – № 56. – С. 3.
538. Третий съезд партии социалистов-революционеров. Резолюция съезда // *Земля и воля*. – 1917. – № 61. – С. 4.
539. Туталмин С. Русские крестьяне и власть в канун 1917 года / С. Туталмин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://fondiv.ru/articles/3/311/>
540. Февральская революция 1917 года : сборник документов и материалов / сост. О. А. Шашкова; отв. ред. А. Д. Степанский, В. И. Миллер. – М. : РГГУ, 1996. – 352 с.
541. Февральская революция: мемуары : Родзянко, Милоков, Керенский, Шульгин, Деникин, Лукомский, Пешехонов и др. / сост. С. А. Алексеев ; с примеч. А. И. Усагина. – М.; Л. : Гос. изд-во., 1926. – 516 с.
542. Фигуровская Н. Банкротство «аграрной реформы» буржуазного Временного правительства / Н. Фигуровская // *Исторические записки*. – 1969. – Т. 81. – С. 23–67.
543. Харитонов В. Февральская революция в России / В. Харитонов // *Вопросы истории*. – 1993. – № 11–12. – С. 18–26.
544. Харитонов В. Февральская революция в России (попытка многомерного подхода) / В. Харитонов // *Вопросы истории*. – 1993. – № 11–12. – С. 18–26.

545. Хеймсон Л. Об истоках революции / Л. Хеймсон // *Отечественная история*. – 1993. – № 6. – С. 3–14.
546. Хитрина Е. К вопросу о двоевластии в России в 1917 г. / Е. Хитрина // *Вопросы истории*. – 1994. – № 9. – С. 188–189.
547. Хитрина Н. *Аграрная политика Временного правительства в 1917 г.* / Н. Хитрина. – Н. Новгород : Нижегородский гуманитарный центр, 2003. – 383 с.
548. Хміль І. *Аграрна революція в Україні: березень 1917 р. – квітень 1918 р.* / І. Хміль. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 90 с.
549. Хміль І. *Наростання селянського екстремізму в Україні (березень–жовтень 1917 р.)* / І. Хміль, І. Куташев // *Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр.* – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2002. – С. 53–76.
550. Хміль І. *Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.)* / І. Хміль. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 1992. – 36 с.
551. Холяев С. *Три Февраля 1917 года* / С. Холяев // *Вопросы истории*. – 2003. – № 7. – С. 26–38.
552. *Хрестоматия по истории государства и права СССР. Дооктябрьский период* / под ред. Ю. П. Титова, О. И. Чистякова. – М. : Проспект, 1997. – 472 с.
553. Христианович В. *Что такое национализация и социализация земли?* / В. Христианович. – Петроград : Скл. изд. у авт., 1917. – 8 с.
554. Цветков В. *Лавр Георгиевич Корнилов* / В. Цветков // *Вопросы истории*. – 2006. – № 1. – С. 55–84.
555. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1064, оп. 1, спр. 15, 46 арк.*
556. *ЦДАВО України, ф. 2241, оп. 1, спр. 21, 21 арк.*
557. *ЦДАВО України, ф. 2241, оп. 1, спр. 9, 33 арк.*
558. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 1238, оп. 1, спр. 14, 17 арк.*
559. *ЦДІАК України, ф. 1335, оп. 1, спр. 559, 10 арк.*
560. *ЦДІАК України, ф. 1435, оп. 1, спр. 9, 126 арк.*
561. *ЦДІАК України, ф. 1435, оп. 1, спр. 9, 126 арк.*
562. *ЦДІАК України, ф. 1435, оп. 1, спр. 9, 126 арк.*
563. *ЦДІАК України, ф. 1435, оп. 1, спр. 9, 126 арк.*
564. *ЦДІАК України, ф. 1435, оп. 1, спр. 9, 126 арк.*
565. *ЦДІАК України, ф. 1435, оп. 1, спр. 9, 126 арк.*
566. *ЦДІАК України, ф. 1435, оп. 1, спр. 6, 2 арк.*
567. *ЦДІАК України, ф. 385, оп. 1, спр. 1762, 20 арк.*
568. *ЦДІАК України, ф. 386, оп. 1, спр. 574, 217 арк.*
569. *ЦДІАК України, ф. 386, оп. 1, спр. 574, 217 арк.*
570. Церетели И. *Воспоминания о февральской революции* : в 2 кн / И. Церетели. – Париж : Моитон, 1963. – Кн. 1. – 492 с.
571. Церетели И. *Воспоминания о февральской революции* : в 2 кн / И. Церетели. – Париж : Моитон, 1963. – Кн. 2. – 429 с.
572. Церетели И. *Кризис власти. Воспоминания лидера меньшевиков, депутата II Государственной думы. 1917–1918* / И. Церетели. – М. : Центрполиграф, 2007. – 256 с.
573. *Циркуляры министра земледелия губернским, уездным и волостным земельным комитетам* // *Вестник Временного правительства*. – 1917. – 26 июля. – С. 1.
574. Чащин В. *Теория советского хозяйства и основы экономической политики СССР* / В. Чащин. – Л. : Кубуч, 1930. – 100 с.
575. Чаянов А. *...Что такое аграрный вопрос?* / А. Чаянов. – М. : Универсальная библиотека, 1917. – 64 с.

576. Чаянов А. *Избранные труды* / редкол. : В. Е. Адамов и др. – М. : Финансы и статистика, 1991. – 432 с.
577. Чаянов А. *Крестьянское хозяйство : избранные труды* / А. Чаянов / редкол. Л. И. Абалкин [и др.]. – М. : Экономика, 1989. – 492 с.
578. Чаянов А. *Продовольственный вопрос* / А. Чаянов. – М. : Скоропеч, 1917. – 54 с.
579. Черненко Б. ...Проект основного земельного закона и его объяснения (Социализация земли) / Б. Черненко. – Петроград : Тип. П. П. Сойкина, 1917. – 32 с.
580. Черников Д. *Экономика Страны Советов, 1917–1987 гг.* / Д. Черников. – М. : Знание, 1987. – 64 с.
581. Чернов В. ...Истинные и мнимые поражения. Сборник статей / В. Чернов. – Петроград : Революционная мысль, 1917. – 32 с.
582. Чернов В. *Великая русская революция. Воспоминания председателя Учредительного собрания. 1905–1920* / В. Чернов. – М. : Центрполиграф, 2007. – 428 с.
583. Чернов В. *Земельный вопрос : докл. Министра земледелия В. М. Чернова Всерос. сов. к. д.* / В. Чернов. – Петроград : Всерос. сов. к. д., 1917. – 47 с.
584. Чернов В. *Земля и право* / В. Чернов. – Пг. : ПРС, 1917. – 240 с.
585. Чернов В. *Инструкция земельным комитетам* / В. Чернов // *Известия Всероссийских крестьянских депутатов – 1917.* – № 64 (22 июля). – С. 2–3.
586. Чернов В. *Перед бурей : воспоминания* / В. Чернов. – Н.-Й. : Изд. им. Чехова, 1953. – 398 с.
587. Чернов В. *Революционные дни в Петрограде* / В. Чернов. – London : Imperial House, 1917. – 24 с.
588. Чернов В. *Рождение революционной России* / В. Чернов. – Париж–Прага–Нью-Йорк : Юбилейный комитет по изданию трудов В. М. Чернова, 1934. – 446 с.
589. Чернов В. *Что можно ждать от правительства в земельном вопросе (Из речи В. М. Чернова на Всероссийском Совете крестьянских депутатов)* / В. Чернов // *Земля и воля.* – 1917. – № 73. – С. 2.
590. Шарпанов Г. *Советское крестьянство за 50 лет* / Г. Шарпанов. – М. : Знание, 1968. – 38 с.
591. Шевырин В. *Власть и общественные организации в России (1914–1917)* / РАН. ИНИОН. Центр социальных науч.-информ. исслед. отдел отеч. и заруб. истории. – М. : [Б. и.], 2003. – 152 с.
592. Шедушевский А. П. Н. Милюков: ученый и политик / А. Шедушевский // *История СССР.* – 1991. – № 4. – С. 20–41.
593. Шелохаев В. *Аграрная программа кадетов в первой русской революции* / В. Шелохаев // *Исторические записки.* – М. : Наука, 1970. – Т. 86. – С. 172–230.
594. Шестаков А. *Всероссийский Крестьянский союз* / А. Шестаков // *Вопросы истории.* – 1927. – № 5. – С. 97–138.
595. Широкопад А. Б. *Тайная история России. История, которую мы не знали* / А. Б. Широкопад. – М. : Вече, 2007. – 480 с.
596. Ширский П. *О земельных комитетах* / П. Ширский // *Воля народа.* – 1917. – № 74. – С. 1.
597. Штейнберг И. *От февраля по октябрь 1917 г.* / И. Штейнберг. – Берлин–Милан : Скифы, 1919. – 147 с.
598. *Экономическая жизнь СССР. Хроника событий и фактов. 1917–1965* : В 2 кн. / гл. ред. С. Г. Струминин. – М. : Советская энциклопедия, 1967. – Кн. 1. – 1950 с.
599. *Экономическая история* / А. М. Румянцев. – М. : Наука, 1992. – 191 с.
600. *Экономическая история СССР : очерки* / рук. авт. кол. Л. И. Абалкин. – М. : Инфа, 2007. – 495 с.

601. Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1957. – Ч. 1–2. – 692 с.
602. Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. – Л. : Лениздат, 1967. – 675 с.
603. Эктон Э. Новый взгляд на русскую революцию / Э. Эктон // Отечественная история. – 1997. – № 5. – С. 68–79.
604. Южаков С. Аграрный вопрос в России / С. Южаков. – Петроград : Изд-во «Бюро Рос. Прессы», 1918. – 16 с.
605. Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби створення і причини поразки / Д. Яневський. – К. : Дух і Літера, 2003. – 767 с.
606. Яропольская С. Основы земельной реформы / С. Яропольская // Земля и воля. – 1917. – № 109. – С. 1–2.
607. 1917 год глазами отечественных и зарубежных историков. Всероссийское Учредительное собрание и демократическая альтернатива. Два взгляда на проблему. (Протасов Л. Г., Миллер В. И.) // Отечественная история. – 1993. – № 5. – С. 3–25.
608. VIII съезд партии Народна свобода // Речь. – 1917. – № 108 (10 мая). – С. 3–4.
609. VIII съезд партии Народна свобода // Речь. – 1917. – № 109 (11 мая). – С. 2–3.
610. Fitzpatrick S. *The Russian Revolution* / S. Fitzpatrick – United States : Oxford University, 2008. – 194 p.
611. Himson L. *The Problem of Social Identities in Early Twentieth Century Russia* / L. Himson // *Slavic Review*. – V. 47. – № 1 (1988). – P. 16–17.
612. Kolonitskii B. «Democracy» in the Political Consciousness of the February Revolution / B. Kolonitskii // *Slavic Review*. Vol. 57. – № 1 (Spring, 1998). – P. 95–106.
613. Levin M. *Russia / USSR in Historical Motion: an Essay in Interpretation* // *The Russian Review*. – V. 50. – № 3 (July, 1991). – P. 251–265.
614. Shanin T. *The Awkward Class. Political sociology of peasantry in a developing society Russia 1910–1925* / T. Shanin. – Oxf., 1972. – P. 168–169.
615. Suny R. *Peasant Russia. Civil War: The Volga Country-Side in Revolution 1917–1920* / R. Suny, O. Figes // *The Russian Review*. – V. 51. – № 1 (January, 1992). – P. 128–130.
616. Yaney G. *The Urge to Mobilize. Agrarian reform in Russia 1861–1930* / G. Yaney. – L., 1982. – P. 537.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1

Форма боротьби	Березень	Квітень	Травень
	%	%	%
1 група: ліквідація маєтків, захоплення орних земель, луків, лісів, худоби, інвентаря, захоплення земель в оренду і зниження орендних цін	55,5	47,9	45,8
2 група: таємні виступи	15,1	18,1	12,2
3 група: захоплення урожаю, продовольства, вирубка лісу	22,2	26,1	31,1

табл. 2.1. Форми селянських виступів за березень–квітень 1917 р.[складено за: 382].

ДОДАТОК 2

Форма боротьби	Березень	Квітень	Травень
	%	%	%
Захоплення маєтків, орних земель, луків, лісу, інвентаря	41,4	33,0	38,3
Захоплення земель в оренду	14,1	14,9	7,5
Інші виступи	7,2	7,9	10,9

табл. 2.2. Ріст селянських виступів за березень–травень 1917 р. [складено за: 382].

ДОДАТОК 3

Форма виступу	Березень	Квітень	Травень
Взяття маєтків в управління комітетів	–	–	2
Захоплення орних земель, лугів, інвентаря	1	18	23
Регулювання орендних відносин	–	9	26
Окремі економічні дії, направлені на перебудову земельних відносин	1	8	20
Регулювання користуванням лісами	4	63	101

табл. 2.3. Виступи комітетів у березні–травні 1917 р. [складено за: 382].

ДОДАТОК 4

Члени коаліції	Посада	Партійна приналежність
Г. Львов	Голова уряду, Міністр внутрішніх справ	кадет
В. Чернов	Міністр землеробства	Есер
А. Шингарьов	Міністр фінансів	Кадет
О. Мануйлов	Міністр просвітництва	Кадет
М. Некрасов	Міністр шляхів сполучення	Кадет
Д. Шаховський	Міністр державного піклування	Кадет
О. Керенський	військовий і морський міністр	Есер
О. Коновалов	Міністр торгівлі і промисловості	Прогресист
І. Церетелі	Міністр пошти і телеграфу	Меншовик
М. Скобелев	Міністр праці	Меншовик
М. Терещенко	Міністр іноземних справ	Безпартійний
В. Львов	Обер-прокурор Священного Синоду	Кадет
І. Годнев	Міністр державного контролю	Кадет
О. Пешехонов	Міністр продовольства	Народний соціаліст
П. Переверзєв	Міністр юстиції	Трудовик

Табл. 3.1. Склад першої коаліції Тимчасового уряду [складено за: 7; 66; 45; 40; 50; 89].

ДОДАТОК 5

Партійна приналежність	Кількість членів	У %
Кадети, прогресисти і праві групи	7	31,8
Трудовики	7	31,8
Есери	7	31,8
Меншовики	1	4,6
Всього	22	100

Табл. 3.2. Склад членів Головного земельного комітету, вибраний на першій сесії [складено за: 397].

ДОДАТОК 6

Члени коаліції	Посада	Партійна приналежність
О. Керенський	Голова коаліційного уряду	Есер
М. Некрасов	Міністр фінансів	Кадет
М. Авксєнтьєв	Міністр внутрішніх справ	Кадет
М. Терещенко	Міністр іноземних справ	Безпартійний
О. Зарудний	Міністр юстиції	Народний соціаліст
С. Ольденбург	Міністр народного просвітництва	Кадет
О. Пешехонов	Міністр продовольства	Народний соціаліст
І. Єфремов	Міністр державного піклування	Радикальний демократ
П. Юренєв	Міністр шляхів сполучення	Кадет
А. Карташов	Обер-прокурор Священного Синоду	Кадет
Ф. Кокошкін	Державний контролер	Кадет
О. Нікітін	Міністр пошти і телеграфу	Меншовик
М. Скобелев	Міністр праці	Меншовик
С. Прокопович	Міністр торгівлі і промисловості	Меншовик
В. Чернов	Міністр землеробства	Есер

Табл. 3.3. Склад другої коаліції Тимчасового уряду [складено за: 350; 470].

Назва губернії	Березень 1917 р.	Квітень 1917 р.	Травень 1917 р.	Липень 1917 р.	Жовтень 1917 р.
Курська губернія	1 повіт	-	-	15 повітів	15 повітів
Орловська губернія	-	12 повітів	-	12 повітів	12 повітів
Тульська губернія	1 повіт	-	-	12 повітів	12 повітів
Тамбовська губернія	3 повіти	-	-	12 повітів	12 повітів
Воронезька губернія	1 повіти	-	11 повітів	-	4 повіти
Волинська губернія	2 повіти	-	12 повітів	-	11 повітів

Табл. 3.4. Порівняння селянських виступів навесні–восени в 1917 р. по деяким губерніям в Росії [складено за: 216; 139; 388].

Члени коаліції	Посада	Партійна приналежність
О. Керенський	Голова коаліційного уряду	Есер
О. Коновалов	Міністр торгівлі і промисловості	Прогресист
М. Терещенко	Міністр іноземних справ	Безпартійний
О. Верховський	Військовий міністр	Безпартійний
Д. Вердеревський	Морський міністр	Безпартійний
А. Карташов	Обер-прокурор Священного Синоду	Кадет
М. Кішкін	Міністр державного піклування	Кадет
С. Салазкін	Міністр просвітництва	Безпартійний
П. Малянтович	Міністр юстиції	Меншовик
М. Бернацький	Міністр фінансів	Прогресист
К. Гвоздєв	Міністр праці	Меншовик
О. Ліверовський	Міністр шляхів сполучення	Безпартійний
С. Смірнов	Державний контролер	Кадет
С. Третьяков	Голова економічної ради	Безпартійний
С. Маслов	Міністр землеробства	Есер
С. Прокопович	Міністр продовольства	Меншовик
О. Нікітін	Міністр внутрішніх справ, пошти та телеграфу	Меншовик

Табл. 3.5. Склад третьої коаліції Тимчасового уряду [складено за: 73; 218].

Квітень 1917 р.	Травень–червень 1917 р.	Жовтень 1917 р.
-збільшення площі землекористування населення, що обробляє землю особистою працею (безземельні і мало-земельні селяни); -відчуження земель за рахунок держави із подальшою винагородою власників; -передання конфіскованих земель у розпорядження держави; -переселення та розселення населення; -поновлення орендних відносин; -відміна чинних правових норм найму стосовно сільських робітників; -запровадження сільськогосподарських інспекцій для спостереження за правильним виконанням правил з охорони праці.	-землі сільськогосподарського призначення повинні належати працюючому населенню; -передання лісів у розпорядження держави (за винятком лісних площ сільськогосподарського призначення); -державний контроль внутрішніх водних просторів; -створення запасу державних земель (з монастирських, церковних); -відчуженню не підлягають землі сільських громад, дрібні володіння приватних осіб, землі членів товариств, землі під фабриками і заводами, сади, виноградники, землі загальноосвітніх закладів; -відчуження земель за рахунок держави; - переселення селян.	-аграрні принципи травня–червня 1917 р. + -наділення землею працюючого селянства у постійне користування; -встановлення трудової норми.

Табл. 3.6. Аграрна програма партії Народна свобода [складено за: 56; 74; 134; 135; 204; 205; 208; 241; 242; 274; 282; 253; 301; 306; 330; 322; 382; 402; 407; 435; 439; 493; 443–448; 477; 480; 486; 493; 515; 558; 593; 595; 608; 609].

Квітень 1917 р.	Травень–червень 1917 р.	Жовтень 1917 р.
-ліквідація приватної власності на землю; -передання землі в користування трудовому народові; -безоплатне відчуження земель.	-соціалізація приватновласницьких земель (вилучення землі із приватної власності); -можлива передача земель у користування селянства без викупу; -створення місцевих органів самоврядування для врегулювання відносин на місцях; -проведення переселення за необхідності; -конфіскація монастирських, кабінетських, удільних та державних земель для потреб селянства; -обмеження платні за користування земельним наділом; -налагодження роботи земельних комітетів; - передання землі під контроль земельних комітетів.	- ліве крило партії – соціалізація як вилучення землі з товарного обігу і перетворення її у всенародне користування, передача права розпоряджатися землею демократично організованим общинам і територіальним союзам на рівних правах; -праве крило – соціалізація як звільнення землі й селянства від влади поміщиків, купців і заможних селян.

Табл. 3.7. Аграрна програма партії соціалістів-революціонерів [складено за: 51; 73; 84; 201; 265; 275; 320; 321; 327; 345; 388; 395; 396; 432; 433; 439; 440; 441; 449; 486; 537; 538; 553; 560; 561; 564; 565; 566; 567; 568; 569; 584].

Квітень 1917 р.	Жовтень 1917 р.
-відчуження земель селянам за ви-нагороду; -встановлення трудової норми; -націоналізація землі (перетворення землі у всенародне надбання).	-наділення селян землею за ра-хунок держави; -встановлення трудової норми; -надання органам місцевого самоврядування права розпоряджатися земельним фондом, піклуватися про ліси і культурні господарства; -розвиток кооперації, меліорації, кредитних відносин.

Табл. 3.8. Аграрна програма трудової народно-соціалістичної партії [складено за: 133; 194; 214; 215; 286; 305; 309–311; 394; 402; 513; 530].

Квітень 1917 р.	Жовтень 1917 р.
-муніципалізація землі (передача приватновласницьких земель у підпорядкування великих обласних організацій); -визначення мінімального розміру відчужуваних земель; -конфіскація церковних, монастирських та удільних земель і передання їх у розпорядження держави.	-передача у користування селянства всіх державних, кабінетських, церковних, удільних, монастирських, приватновласницьких земель, крім земель дрібних власників; -надання права купівлі-продажу землі лише державі та органам місцевого самоуправління; -передача у розпорядження держави переселенських фонд та культурні господарства; -надання органам місцевого самоуправління права розпоряджатися землями місцевого користування.

Табл. 3.9. Аграрна програма партії меншовиків [складено за: 44; 189; 362; 374; 410].

ВІДОЗВА ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ

Найважливіше чергове питання задля нашої країни, це – земельне питання, – котре може бути вирішено справедливо тільки на Установчих Зборах, скликаних на підставі загальної, рівної, прямої й таємної голосування народу.

Але за-для такого вирішення необхідно наперед зібрати повсюди відомості про земельні потреби людности і виготовити до Установчих Зборів новий закон про земельне урядування. Отже, маючи це на меті, Тимчасовий Уряд засновує головний земельний комітет, який виконає цю працю при допомозі місцевих губерніяльних, повітових та волосних земельних комітетів.

Ці комітети повинні зібрати відомості про місцеві земельні порядки та земельні потреби людности, до видання нових земельних законів Установчими Зборами, – вони долагоджують всілякі непорозуміння що до земельних справ.

Всі відомості, зібрані місцевими комітетами, та вироблені ними плани земельного урядування – будуть надсилатися до головного земельного комітету, де працюватимуть представники Тимчасового Комітету Державної Думи, політичних партій, Всеросійської Селянської Спілки, Ради робітничих та салдатських депутатів, Всеросійської спілки кооперативів, губерніяльних земельних комітетів, а також запрохані Тимчасовим Урядом сторонні особи.

Тільки таким шляхом, коли пильно і з усіх боків буде обмірковано на місцях це питання, – можливо буде справедливо виготовити до вирішення таке важливе й складне питання, як питання про землю.

Дійсна помилка гадати, що кожна губернія, кожний повіт, кожна волость – зможуть самі розв'язати це питання.

В цій справі увесь нарід однаково зацікавлений: кожне село прислухається до того, як буде вирішено земельне питання не тільки по всій країні, а навіть у маленькому просілкові.

Велика небезпека загрожує нашій Вітчизні, коли людинність скрізь на місцях, не дожидаючи вирішення Установчих Зборів, почне сама перетворювати земельне упорядкування. Така свавільна діяльність загрожує загальними розрухами. Лани лишаться незасіяними, врожаю нікому буде зібрати і в країні повстане голод.

Хай-же не буде цього. Будемо спокійно, – в розумінні своєї великої відповідальности за майбутність нашої Вітчизни, – готуватися до приходу справжнього упорядника нашої землі – Народніх Установчих Зборів, які справедливо вирішать земельне питання і заведуть нове земельне упорядкування. Нехай будуть заспокоєні наші величні вояки, оборонці рідної землі, і запевнені, що в їх відсутності і без їхньої участі ніхто не буде вирішувати земельного питання в їх ріднім краї.

Нехай знають вони, що в земельній справі нарід уникатиме свавілля і буде спокійно чекати нового земельного упорядкування, яке забезпечить справедливу користь за працюючою хліборобською людинністю.

Головний Міністр князь Львов.

Міністр хліборобства А Шингарьов.

21-го квітня 1917 року.

[джерело: 90–185]

ПОСТАНОВЛЕНИЕ ВРЕМЕННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА

В целях прекращения земельной спекуляции, предотвращения фиктивных сделок на земли, отягощения их закладами, продажи их иностранцам и т. п. земельных сделок, могущих затруднить распоряжение наличным земельным фондом Учредительного Собрания, Временное Правительство постановляет:

I. Совершение крепостных актов по сделкам об установлении или переходе права собственности, залога или иного вещного права на внегородские земли, занятые сельско-хозяйственными и лесными угодьями, должно в каждом отдельном случае разрешаться местными Губернскими Земельными Комитетами с утверждения Министра Земледелия.

II. Действие сего постановления не препятствует утверждению крепостных актов, совершенных на означенные в отд. I недвижимые имущества до 1-го марта 1917 года.

III. О всех земельных имуществах, назначенных к продаже с публичных торгов, доводится до сведения Министерства Земледелия, которому предоставляется право, по сношению с местными Губернскими Земельными Комитетами, снимать их с торгов и передавать по принадлежности во временное хозяйственное управление Отделений Крестьянского Поземельного и Государственного Дворянского Земельного Банков и управлений Государственными имуществами с переводом на Государство текущих платежей процентов по ипотечным займам впредь до окончательного разрешения вопроса об этих землях Учредительным Собранием.

IV. Предоставить Министру Юстиции ввести настоящее постановление в действие по телеграфу до обнародования его правительствующим Сенатом.

Подписали: Министр-Председатель А. Керенский.

Министр Земледелия Чернов.

12-го июля 1917 года.

[джерело: 90–185]

ОТ ВРЕМЕННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА

Временное Правительство считает необходимым раз'яснить, что совершенные после 1-го марта 1917 года всякого рода акты, как по добровольным сделкам, так и по принудительным продажам, как бы они ни совершались и кого бы они ни касались, об установлении и переходе права собственности, залога или иного вещного права на внегородские земли, занятые сельско-хозяйственными и лесными угодьями, не могут ограничивать свободу действий Учредительного Собрания и служить основанием к установлению для этих земель или для лиц, участвовавших в этих актах, каких-либо из'ятий и преимуществ при разрешении вопроса.

12-го июля 1917 г.

[джерело: 90–185]

РЕЗОЛЮЦІЇ 3-ї СЕСІЇ ГОЛОВНОГО ЗЕМЕЛЬНОГО КОМІТЕТУ (17-го квітня 1918 р.).

1. По докладу з місць.

«Заслухавши доклади з місць, Головний Земельний Комітет, з великою увагою спинившись на тих перешкодах, яких за знають місцеві Земельні Комітети в своїй роботі над переведенням важливого і складного земельного питання, відзначає, що найбільшими перешкодами в роботі по переведенню в життя земельного закону Української Центральної Ради і нормального засіву земельної площі яровими хлібами і буряками являються:

1. Незаконне втручання в справи Земельних Комітетів місцевих адміністраторів, які своїми розпорядженнями, суперечними основам земельного закону, вносять велику колотнечу в роботу на місцях.

2. Руйнуче і незаконне втручання в земельну справу військової влади, як чужоземної, так і української, що доведено численними документами, поданими до Президії Головного Земельного Комітету, і що веде до загострення відношень між дружніми народами.

3. Грабіжницька поведінка польських легіонів, які вносять руйну в життя села і дають поживу для провокаційної агітації ворогам аграрної реформи.

4. Відсутність коштів, необхідних як для удержання земельних комітетів, так і для фінансування трудових господарств в їх заходах до організації нових господарств, засіву буряків, на перешкоді чому стає упертий саботаж цукро-заводчиків, і покупки насіння.

5. Неупевненість в роботі Міністерства і деяка невиразність його діяльності і несогласованість роботи департаментів.

Зазначаючи найголовніші перешкоди в роботі на місцях, Головний Земельний Комітет з задоволенням відзначає тверду позицію Міністра Земельних Справ М. Ковалевського що до переведення в життя земельного закону 18 січня, стоячи на якій, він і надалі матиме рішучу піддержку як земельних комітетів, так і всього трудового селянства для благополучного закінчення невпинної і впертої роботи місцевих земельних комітетів над засівом земельної площі хлібом і буряками, – Головний Земельний Комітет визнає конче потрібним:

1. Видати негайно наказа про те, що ні чужоземні військові, ні українські віськові та адміністративні власті не мають права втручатися в діяльність земельних комітетів і що всі видані ними досі розпорядження по земельним спра. І вам повинні бути одмінені, як незаконні.

2. Негайно звернутися до Військового Міністерства з вимогою вивести польські легіони за межі України.

3. Вжити найенергійніших заходів, щоб урегулювати фінансове питання і вповні задовольнити Земельні Комітети потрібними їм коштами як для удержання Земельних Комітетів, так і для фінансування господарств в їх заходах до обсіву землі буряками і закупки насіння.

4. Твердо і категорично зазначити, що ніяких відступлень від земельного закону не буде.

5. Сповістити населення про те, що весь урожай, як яровий, так і озимий, залишиться в руках трудового громадянства – та що теперешні норми наділу землі являються лиш тимчасовими до видання сталого земельного закону Українськими Установчими Зборами.

6. Забезпечити надалі господарства насінням трудойомких культур (буряків) та сіяних трав (люцерна,

клевер), які являються предметом торгу з іншими державами і для власних потреб.

Характеризуючи загальний хід роботи в справі засіву земельної площі на підставі докладів з місць, Головний Земельний Комітет відзначає, що, не зважаючи на несприятливі

[джерело: 90–185]

УДК 94(470 + 571) «1917»

Корновенко С. В., Пасічна Ю. Г.

АГРАРНА ПОЛІТИКА ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ

Комп'ютерне складання – Андрій Берестовий

Підписано до друку __. __. 20__ . Формат 60x90/16
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 4,9. Наклад 150 прим. Зам. №

Видавець і виготівник – видвничий відділ
Черкаського національного університету імені Богдана
Хмельницького. Адреса: бул. Шевченка, 81, м. Черкаси,
Україна, 18031. Тел.: (0472) 37-13-16, факс: (0472) 35-44-63,
e-mail: vydav@cdu.edu.ua, <http://www.cdu.ua>
Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єктів
видавничої справи
ДК № 3472 від 17.03.2009 р.

Друк ФОП Чабаненко Ю.А.
Україна, м. Черкаси, вул. О.Дашкевича, 39
Тел.: (0472) 56-46-66 E-mail: office@2upost.com